

Бригантина

Олесь Гончар

I

Сторожке, крутолобе зайшло, стало перед учителями, прикрившись недоброю скривленою осмішкою. "Ану, що ви мені зробите?" В щілинах очей виклик, з губів не сходить посмішка, напружена й мовби далека. В усій постаті зухвальство, удавана веселість, бравада самозахисту. А під цим вдаваним вловлюється прихований біль, насторога, нервово жування чогось найгіршого. Звідки, з яких блукань, з яких горювань принесло воно сюди свою упередженість і цей упертий затаєний спротив?

— Так оце ти і є Порфир Кульбака?

— Там написано.

Директор уважно вдивлявся в папери.

— Школу кинув... Вдома не ночував... Де ж ти ночував?

— А де ніч застане.

— У нас треба говорити точніше: де саме?

— Уже ж весна: можна переночувати і в березі під човном... Або в клубі на горищі...

— А вдень?

По зблідлому від хвилювання обличчю сонячним зайчиком перемайнуло щось світле:

— Вдень рибку ловив.

— На які ж гачки?

— По-вашому, на гаки-самодери гачив?

— А то ні?

Зухвальська посмішка вбік, і відповідь ухильна, приправлена рибальським жартом:

— Гачив, гачив — по тижню й Дніпра не бачив...

Директор уважно розглядав новачка: ще одне дитя цього розшаленілого віку. Бездоглядне дитя плавнів та шелюгів дніпровських... Зблідле стоїть, знервоване, а оченята бистрі, смішковіті — в них так і світиться інтелект, Хай нешліфований, незагнuzданий, але явно ж проблискує десь у глибині очей, — такого не зарахуєш до розумово відсталих. Буйної, видно, вдачі козак... Руки в саднах, черевики розтовчені, новенька синтетична курточка на боці вже розпанахала — клапоть висить, неначе собака зубами видер... І десь уже перейняло цю вульгарну манеру говорити: розтягує слова, кривить рота... Стоїть недбало, поглядом нишпорить по кабінету, покрадьки перебігає по вчителях, у передчутті психологічної дуелі. "Не боюся вас. Остригли — хай... А бити не маєте права!" Ось такого вам передають. Порушник чи, можливо, навіть досвідчений маленький браконьєр перед вами, — бувають із таких дуже запеклі... І вгадай: як воно поведеться в новім для нього осідлиську? Змириться з новим становищем чи буде викручувати вам мізки своїми вибриками! Мабуть, уже вміє бути винахідливо злим і жорстоким, — наплакалась, видно, мати від нього.

— Так, так, — директор знов зазирнув у папери. — Матір кинув... Бродяжив... Затриманий у порту при спробі пробратися на океанське судно... Це до вас у Нижню Комишанку, — директор усміхнувся, — вже океанські заходять?

Хлоп'я вловило іронію, відповіло в тон:

— Крізь очерети навряд чи проб'ються... — І потім серйозно: — Я аж у тому порту був, де морські курсанти свій парусник швартують.

— А ти чого там опинивсь?

— На кораблі дивитися — хіба не можна?

— Мабуть, і далі збиравсь мандрувати?

— Може, й збиравсь.

— Куди ж, як не секрет?

— Ну хоча б на лиман...

— А на лимані що?

— Як що? Там — життя! Право-воля! Птаство зі всього світу! Хмарами — його і на озерах, і в очеретах... Веслом махнеш — сонця не видно!

Хлоп'я враз якось змінилось, останні слова були сказані-просто з натхненням.

— А після лиману ще кудись були наміри?

— А що? Куди душа забажав... Галасвіта!

Вчителі презирнулися між собою, і найстарша з них, повновида сива жінка, запитала:

— Це якийсь новий континент: галасвіта? Поясни, будь ласка, де він.

— А ви матір мою спитайте... Тільки що — так одразу: "А-а, галасвіта б ти пішов!"

— Галасвіта — це десь, мабуть, на місці загиблї Атлантиди, — сказав директор. — Одне слово, збився з курсу, блукаючи у своїх галасвітах... Тікав, а чого? Від кого й куди тікав?

— Я й від вас утечу.

— Зловимо, — спокійно мовив директор. — Один філософ казав: "Світ повив мене, та не спіймав", але то був, певне, недосконалий світ... А наш такий, що одразу руку тобі на плече: ходіть-но з нами, товаришу Кульбако...

— Втечу! Втечу! Хоч і ланцюгом прикуйте!

В очах директора, де перед цим була привітність, враз похолоднішало:

— Тільки ти, будь ласка, не лементуй! І руки — з кишень, бо кишені позашиваємо. І в очі мені дивись.

Нема ще в школі таких апаратів, щоб психіку новачка наскрізь просвітлювати, тож тільки й залишається директорові давній класичний спосіб: заглядай у вічі, вловлюй та вгадуй, чим він порадує вас, цей новий прибулець. Потрапляють сюди зі шкіл, з дитячих приймальників найбешкетніші, найбуїніші, ті, що двері відчиняють ногами, зрозгінці, а руками трощать все, що тільки попадеться... Цілі колективи педагогів часом не можуть впорати такого одного... Чого-чого, а винахідливості, щоб дошкулити вчителям, цій публіці не бракує.

Яким же буде цей? Настовбурчений стоїть, вовчкуватий, ображений твоїм

зауваженням. У змружених очатах зачілось щось хижувате, сторожать вони кожен твій вираз і рух, вивчають, прицінюються, в якусь мить то зневагу виказують майже відверту, то знову кудись тікають невловне.

Міцний підкинули горішок. Відчувається, має він свої уявлення про життя: те, що для вас погане, для нього поганим не є, кожній найдикішій своїй витівці він знайде виправдання, і сумління не мучитиме його, а ви в своїх дисертаціях можете хіба що записувати: дисгармонія поведінки... деформація характеру... підвищена агресивність...

— Познайомимось ближче. Зовуть мене Валерій Іванович, я — директор школи. А це — Ганна Остапівна Дудченко — завуч наш, заслужена вчителька республіки, — директор поглядом вказав на сиву розповнілу жінку, яка щойно допитувалася про новий континент... Зараз вона сиділа коло столу з ледь помітною усмішкою на спокійнім обличчі, розплилім, як тісто. Що людина думає про тебе — нічого на такому обличчі не прочитаєш... — А це Борис Савович, — директор вказав на рудоголового юнака в морському кітелі. — Справжній морський вовк, підводник... Натренований так, що може в цілковитій темряві навіпацки пробоїну залагодити...

Хлоп'я спідлоба вивчально позиркувало на свого майбутнього наставника: кремезняк, плечі влиті, обличчя червоне, шокате, — добру будку роз'їв на флотських харчах. Комір кітеля ледве сходиться на в'язистій шії. Справді, як морський вовк: сидить насумрено, в розмову не встряє, директор супроти нього зовсім не страшний. У директора вигляд якийсь дівчачий, інтелігентний, шия худа, руки з тонкими довгими пальцями раз у раз бавляться то скріпкою, то краваткою, — такі, звичайно ж, не хапатимуть вихованця за карк...

— Крім Бориса Савовича, — вів далі директор, до якого знов повернулась його спокійна привітність, — буде в тебе вихователькою ще Марися Павлівна, вона зараз на уроці... Перед нею ти, хлопче, тримайся: страх не терпить розхристаних, недисциплінованих... Вона-то вже напевно розтлумачить тобі, що хуліганити, бродяжити — це зовсім не героїство, що справжні герої — це такі, як мати твоя... Ото людина! Мертві піски повертає до життя, кучугурні наші каракуми виноградниками вкрила... Матір'ю весь колектив гордиться, а сина до нас — у супроводі міліціонера!.. Тільки ти не гнись, стань рівніше й не хмурся, адже ми тобі ще нічого поганого не зробили... Чи, може, зробили?

— Ні.

— Ні поганого, ні доброго — нічого ще не встигли, а ти вже на нас отак спідлоба, вовчуком... Це, по-твоєму, справедливо?

Мовчить хлоп'я, нога сама собою хоче колупнути підлогу.

— Не знаєш, хто ми, які ми, вперше нас бачиш і вже ось так, з недовірою, навіть з ворожістю... А що таким ставленням ти нас ображаєш — ти подумав про це? Тобі приємно було б відчувати таке ставлення до себе?

Знітилось хлоп'я, але ненадовго, потім знов затулилося від дорослих своїм недовірливим, аж трохи глумливим посміхом. Говорить-балакайте, мовляв, а в мене своє на умі: як би через отой ваш мур перескочити, що білів за вікном... Коли Ганна

Остапівна запитала, як вчився, хлопець відповів без ентузіазму:

— З двійок на трійки перебивавсь... Бували й п'ятірки, але то вже одна на двох...

— Веслувати вмієш? — поцікавився Борис Савович.

Хлопець відразу ожжавів:

— На каюках усі плавні обходив!.. І моторку можу завести чи навіть катера, — при цьому лукавий усміх убік. — Не дають, правда, розгорнутись... Ото хіба в кого "позичиш".

— І часто "позичав"?

Що їм сказати... Могли б і самі догадатись, що перед ними стоїть ворожбит, який тільки з'явиться на березі, де повно човнів, примкнутих на ланцюгах, тільки наблизиться до них, так усі замки враз, мов перед магом індійським, самі одмикаються! А якщо той каючок ще й з моторчиком, то це ж просто краса: смик-шарп мотузком — і вже човник мчить тебе між очеретами, попід вербами летить, просмолений, аж носа задер, аж підскакує на воді...

— Тільки ж не подумайте щось: якщо брав, то знову на місце приганяв, — мовби виправдуючись, пояснив хлопець, і раптом погляд прямий, майже благальний, упав на директора. — Відпустіть! Я ж не злодій... За віщо мене сюди?

— Такий букет за тобою, а ти ще й питаєш, — нахмурився директор. — Усі — в школі, усі — вчаться, а ти...

— Відпустіть! — заволав хлопець, мовби нічого й не чувши. — Хай мати мене забере! Станція хай візьме на поруки!

— А ти потім щоб знов за своє?

— Я поклястися можу!

— Відпустити, хоч би й хотіли, вже не маємо права, — пояснила Ганна Остапівна. — Хто потрапив сюди, мусить перетерпіти чи навіть дещо й спокутувати. Мамі відомо, де ти й для чого, вона якраз на нашу школу покладає, може, останню надію. І ти нашої школи не бійся. Суворо — це правда, але ми тобі зла не бажаємо, з часом при звичаїшся, сам належно оціниш свою поведінку. Подумай, довкола тебе люди трудові, чесні, роботящі, тож чи можуть вони тобі дозволити бездумно блукати по життю, відбитись від школи й днями пропадати десь, волоцюжитись, щоб мамине серце за тобою розривалось... Зараз ти ростеш, все в тобі грає, але і в твоєму підлітковому віці людині пора вже замислюватись над собою, над своїми вчинками. Сьогодні ти підліток, завтра дорослий. А яким ти йдеш у свою дорослість? Чи таким тебе Батьківщина жде? Ти ж син її, подумай! Колись, може, станеш таким, що й нас, теперішніх, в усіх науках переженеш, а поки що...

— Поки що цілий ось том за ним приволікся, — сказав директор, неквапом гортаючи особову справу Кульбаки.

— Що ж там? — не втерпів хлопець, вважаючи, видно, що в тих паперах поприписувано йому якісь невідомі й страшні злочини, звинувачують його, певне, в усіх смертних гріхах. Може, ще й радгоспного лелеку йому приписують, якого вбитим знайшли біля гаража. А Порфир за тим лелекою сам цілий день потайки ревів у

кучугурах, якщо вже правду казати...

— Начіпляли ж вони тобі, — посміхнувся директор, вчитуючись у папери особової справи. — Дисгармонія поведінки... Важкий характер... Виняткова впертість, перекірливість, непослух...

— Такий славний хлопчик... Просто не віриться, — сказала Ганна Остапівна, і тісто обличчя її розплилось, пойнялося привітністю.

— Підвищена реактивність нервової системи, — далі вчитував директор, — надміру загострений інстинкт свободи... Нахил до фантазій, спалахи агресивності... Гай-гай, скільки в тебе тут всякого добра! А ти ще й дивуєшся, чого тебе направили до нас.

Борис Савович, той мовчун у морському кітелі, нарешті теж втрутився в розмову:

— Ми не бюрократи, — сказав суворим тоном, — не з паперів складаємо про тебе думку. І те нам відомо, що не все добре, що покірненьке, не тихарі та ісустики наш ідеал. Але й ти з нами хитрощі кинь, ти мусиш допомогти нам у тобі ж самому розібратись... Ти це можеш.

— Як?

— Відвертим будь. З цього починай. Виклади все начистоту, що там у тебе було, воно тут і вмере.

— Нічого в мене не було! — викрикнув хлопець. — Поналіплювали все, вигадали!

— Вгамуйся. Ми не кажемо, що в тебе якийсь там злочин на совісті, — приспокоїв його директор. — Ні в чому такому тебе не запідозрюємо. І повір, що для твого ж добра ми зараз шукаємо з тобою спільної мови...

І хоч у голосі директора була щирість, не вловлювалось ніякої фальші, проте відстань між ним і Порфиром не зменшувалась, саме становище правопорушника відділяло хлопця від цієї людини з її владою, витримкою, з якоюсь святковою чепурністю та охайністю в усьому. Незвичним був для нього цей злагідливий тон, спокій лиця, довгі білі пальці, що час від часу торкають то застібку особової справи, то стрічку краватки на грудях, бавляться нею. Усе начебто добре, кігтиків не видно, але таким речам не дуже вір, бо вони, педагоги, вміють прикидатись, щоб тільки заманити тебе в капкан, укоськати, приневолити. Ні окриків, ні погроз, ні тупотіння ногами, та навіть і в цьому Порфирові вчувалося щось підступне. Бо як можна без гніву й погроз із таким, що його під вартою сюди припровадили?

— Будеш старатись, сумлінним будеш — ніхто тебе в нас не покривдить, — солоденько обіцяла тим часом Ганна Остапівна. — Дозволь собі цілковиту з нами відвертість, і тобі одразу самому ж стане легше. Очистишся. І не сумуй. Чи що тебе мучить? Скажи по правді: щось тобі в нас не так?

— А те, що у вас школа режимна.

— Так, режимна, — підтвердив директор. — Ти собі уявляєш, що це таке?

— Ще б пак... Весь час за кам'яним муром! Нікуди ні кроку без дозволу!

— А ти ж як хотів? — Очі Валерія Івановича посуворішали. — Прощтрафився, то й спокутуй. Школа створена для правопорушників, і ми не приховуємо: існують у нас обмеження, правила значно суворіші, ніж у звичайній школі, яку, до речі, ти сам не

захотів відвідувати... Тож не нарікай, що в нас правила, обмеження, що вступаєш у режим напівсвободи, — так це в нас зветься. Зате згодом, дійшовши розуму, нам ще й спасибі кажуть: листів он повна шафа з подяками від колишніх вихованців.

— А побачення дозволяються?

— Право на побачення треба заробити, — пояснив Борис Савович. — І чуб дозволимо. Тільки це теж треба заслужити бездоганною поведінкою.

— А за хуліганські вибрики, — попередив директор, — за саму спробу вчинити зловмисне щось...

— Знаю! Карцер! — зі злістю вигукнув хлопець. — То з цього й починайте! Беріть! Кидайте в карцер!

І всі відчули в цьому вже не браваду, а крик натерзаної горем душі, близької до відчаю. Часом потрапляють сюди ось у такому стані, з відчуттям зацькованості, покинутості, коли нікого дитині й бачити не хочеться, коли й самотність не лякає, — забитись би в нору яку-небудь, чотирма стінами затулитись від вас усіх!

Про маму запитали та чи любить він її.

— Не знаю, — кинув спересердя хлопець. — Мабуть, ні.

— Ти спершу подумай, спершу в себе заглянь, — стривожилась Ганна Остапівна. — І навіть якби ти тричі сказав, що не любиш, — пробач мені, я й тоді не повірила б.

— Чому?

— Тому, що це страшно. Хто розучився матір любити, то вже, вважай, пропащий.

— А я не такий? — криво всміхнувся хлопець.

— Ти не такий...

Виявилось, що про маму його ці люди чули багато хорошего. Запитали, чи й досі портрет її красується на Дошці пошани біля Палацу культури в Комишанці, серед тих, ким пишається науково-дослідна станція. Бо саме таким, як мама, станція й завдячує своїми успіхами, навіть іноземні делегації приїздять на мамину ділянку приглядатись, як це воно в неї виходить, що там, де, крім молочаю, ніщо не росло, де тільки іржаві снаряди та міни валялись поміж розпечених кучугур, тепер рядками зеленіють виноградні найкультурніших сортів! Знатна гектарниця! Трудівниця такого хисту, що в неї навіть кучугурна "Сахара" змінює свій норов, свою вдачу, на пустирищах в неї всі чубачата приживлюються, і ніяка їх ні мільдія, ні виноградна воша не бере!

При згадці про матір Порфірові всю душу залило теплом, вже й ці люди, що з ним розмовляють, що з такою повагою про маму йому відгукуються, чимось мовби стають йому ближчі. На мить виникло навіть бажання більше перед ними відкритись, про мамину працю їм більше розповісти, може б, заодно і його вони пожаліли чи, може б, і приголубили. Бо відчув, що цікавість до його долі тут не випадкова, вона глибша й делікатніша, ніж у тих, що, буває, лізуть до тебе в душу з хамловитими допитками десь на пристані або в плавнях на риболовлі, розкажи їм, чий та звідки ти, розваж їх собою, мов іграшкою. І хоч зараз хлопець був, здавалось, відкритий для ласки, для доброго слова, та тільки Ганна Остапівна мимовільним зітханням виявила щось схоже на жалощі, тільки прохопилося слово "напівсирітство", як хлопець одразу ж настороживсь,

дитяча комишанська гордість так і випустила свої пазурі, не приймаючи можливого співчуття, яким зараз його могли тільки принизити. Вже такий оце є, такий у когось удався, що від найменшого, навіть лагідного доторку мимоволі скручується в клубок, як оте плавневе їжачення, оте сіреньке й колюче, що тільки торкни його рукою, так воно миттю й згорнеться, сховається само в себе — лише голки-шпичаки в усі боки стирчать! Одначе й там, під шпичаками самолюбства, зараз притишено дихала його впертість, і гордість, і зачаєне найжагучіше бажання — втекти, втекти...

Якщо цікавились матір'ю, то природно було ждати, що зараз спитають і про батька. З усіх можливих запитань це буде найболючіше, найнестерпніше. І що їм сказати, коли запитають? Хіба що крикнути: "Вітром навіяний! Безхозний, нічийний я!" Не могли б нічим іншим ранили хлопця болючіше, ніж допитуванням про це. Коли десь на пристані п'яниця мимойдучий стане знічев'я допитуватись, то такому типові можна було й збрехати, вигадати йому того батька, назвати, зрештою, першого-ліпшого з радгоспних механізаторів, — піді перевір... А цим не вигадась, перед цими тільки й можеш скрутитись їжаченням, з острахом і ненавистю ждучи вічного їхнього запитання, що для хлопця буде як удар ножа... Ось коли б навіть бачити вас не хотів, з розгону б головою у вікно та через мур — у степ, у плавневе роздолля. З рибами, з птахами, з їжаками, навіть з гадюками куди легше, аніж з людьми! Ті принаймні не доскіпуються — хто ти? чий? Є в тебе батько чи нема? Живуть собі, а ти — собі.

Ждав напружено, що ось-ось спитають, в озлобленій настороженості ждав, а вони... так і не спитали. Більше того, директор знов заговорив про Порфірову маму, про те, як розхвалювали її досягнення на котрійсь із нарад, йшлося про самовідданість людини, її трудову честь, а в зв'язку з Порфиром про безмежжя та безкорисливість материнської любові, і хлопець, слухаючи, дедалі більше похнюплювався, стрижена голова йому ніби обважніла від сліз, що ними поволі наливались, переповнювались очі.

— Десь там і мама зараз думає про тебе, — сказала Ганна Остапівна. — Бо мамі одна ж думка: щоб ти людиною став. Людиною, розумієш?

Хлопець не спромігся на слово. Скривлений, здушений гарячими спазмами, він тільки узгідно кивнув стриженням своїм лобом: розумію, мовляв.

II

Ох, ця його Комишанка, преславна столиця низового очеретяного царства! Не раз з'явиться вона хлопцеві в снах і виникне в його спраглій уяві, проблісне розкішню верб вадбережних, їхнім важким текучим сріблом над тихими водами комишанського затону... Споконвіків стоїть Комишанка над самою водою, лицем до плавнів, по вікна в очеретах, слухав музику їхніх шумів осінніх (ні на які інші шуми не схожих) та крякіт птахів, що гніздяться в плавневих хащах, де крізь зарості й каюком не проб'єшся. Очеретом тут здавна вкривають хати, з очерету господар ставить довкола садиби лісу-загорожу, очерет можна використати ще й як будівельний матеріал, — це клопіт комишитових заводів, що їх останнім часом розплодилось по всьому гирлу. Очерети дають комишанцям взимку тепло, а влітку — чарівні свої шелести місячними ночами. Якщо хочуть похвалити дівчину, то кажуть: прямесенька, як очеретиночка! А коли

тяжко лаються, то: щоб тебе очеретиною зміряли! (Бо, коли хто покидав цей світ, для домовини заведено було міряти його очеретиною). І навіть на розкопках у сиводавніх курганах знаходять підстелений під скіфськими царями очерет, незітлілий за тисячоліття... Косять очерет здебільшого взимку, коли заплаву скують морози; накосивши, в'яжуть у тюки, в кулики, а вивозять їх по "сирій" воді, тобто вже вільній від криги, прямують тоді з плавневих джунглів до Комишанки цілі флотилії човнів, чорних, просмолених, і на кожному з них лежать упоперек довжелезні кулі міцно зв'язаного накошеного добра. Звичайна коса очерет не візьме, його косять спеціальними скісками, короткими косами-напівсерпами, і то нелегка праця для чоловіків, а надто ж для жінок, які, однак, не цураються й цього труда, — коли треба, йдуть жнивувати нарівні з чоловіками.

Будуючи хату, косила плавню й Оксана, дочка старого Кульбаки, хоча їй, як матері-одиначці, можливо, виписали б і шиферу, якби вона пішла до свого начальстві з заявою: адже там, де вона працює, у колективі науково-дослідної станції, молоду жінку не раз уже відзначали за її самовіддану працю. Просити шифер Оксана не пішла, бо хата під очеретом (та ще й з гребенем гарним) теж, мовляв, мав вигляд і нібито навіть краще тримав взимку тепло, а влітку, навпаки, під такою кривлею прохолода, спека крізь очерет не проб'є.

Так чи не так, тільки ще одна хата під очеретом з'явилася в Комишанці, і стереже її присмучений Рекс, вірне створіння, що тяжко переживав відсутність господаря. Коди малий Кульбака, цей, за материною характеристикою, "тиран і мучитель", опинився в спецшколі, Оксана одразу ж подалася в контору до свого начальства:

— Візьміть на поруки!

Молоду матір слухали терпляче, з належним співчуттям, однак нагадали при цьому, що потрапив її синок до суворого закладу з її власної згоди, за клопотанням батьківського комітету та за сприянням дитячої кімнати міліції, тобто за такими авторитетними поданнями, проти яких не може піти і сам доктор наук. Хотіла Оксана бігти мерщій до тієї спецшколи аж у Верхню Комишанку (бо то теж Комишанка), але, як з'ясувалось, провідати сина їй дозволено буде лише згодом, коли він, відбувши карантин, своєю поведінкою заслужить право на зустріч з матір'ю. Отже, Оксані залишалося тільки уявити ту страшну школу, обнесену, може, навіть колючим дротом, а що муром, то напевне, адже ж колись там був монастир, і ночами, як розповідає легенда, сторожі за добру плату подавали ченцям через мури коханок у лантухах. Не стільки молитвами себе там виснажували, скільки справляли нічні оргії, а тепер за той мур додумались дітей кидати, ні за що тримають там у правопорушницькому інтернаті і її ненаглядного синочка! Забуто в розлуці, як сама ж скаржилася на нього і сільраду просила, й лейтенанта з дитячої кімнати міліції, щоб спровадили її мучителя будь-куди, аби не розтерзував її своїми витівками, а ось тепер, коли його прилаштовано нарешті в той правопорушницький інтернат, мати місця собі не знаходить. Скільки за ці дні думала-передумала про свого баламута! Стане, спочиваючи, серед пісків, задивиться, і навіть кураїна, що ген покотилась, пострибала по-хлоп'ячому, спричинює біль. Така

спустошеність, така самотність, — здається, розірветься душа!

Відколи сонце пригріло, відколи повіяло весною, Оксана день крізь день тут, серед цих сипучих пісків. "Українська Сахара"! Двісті тисяч гектарів мертвих піщаних арен, що похмуро тягнуться по тих місцях, де колись, може, ще в доісторичні часи, проходило річище прадавнього Дніпра. Поступово зміщувалось воно, пересуваючись на захід, бо земля ж крутиться й крутиться, і річки на це відповідно реагують теж. Шуміла лісами колись тут Геродотова Гілея (про це Оксана не раз чула з лекцій науковців), квітучий був край, а потім нібито кочові племена ліси понищили, а копанки, що їх тут пізніше проїжджі чумаки копали, піском позаносило, — залишилося довкіл похмуре царство кучугур, текучих пісків, що їх, хоч скільки докладено зусиль, здавалось, нічим людина не може зупинити. А ось тепер — і це ж таки не хвастощі! — на тисячі гектарів уже розлягається в кучугурах садки й виноградники, насадження сосен, тополь та білої акації. Недарма їсть хліб ця науково-дослідна станція, що розрослася вприбч радгоспу, все далі заходячи в кучугури своїми виробничими відділками. Недарма різні переймачі досвіду й ті, що пишуть дисертації, їдуть звідусіль подивитись на працю тутешніх науковців, механізаторів та виноградарок-гектарниць, таких, як Оксана. Віри не ймуть: невже росте? Невже зачепилося, прижилось?

Нашестя найстрашніших рухливих пісків людина таки спромоглася тут зупинити, і, виявляється, зупинила вона їх... очеретиною? Так принаймні відповідав Оксана, коли які аж надто доскіпливі приїжджі з'являються в неї на ділянці, де всюди в пісках по вчорашніх кучугурах, розрівняних бульдозерами, стоять ряд за рядом захисні кулі проти вітру — очеретяні мури! Саме вони прикривають собою ще один відвойований гектар, де, пригорнуті на чималій глибині, якраз прокидаються до життя виноградні чубуки, Оксанині вихованці. Має норму виростити п'ятдесят тисяч виноградних саджанців, та ще саджанців особливих, гартованих, бо це ж карантин, звідси саджанець має вийти чистим, знезараженим, і таким він вийде, адже ніякий шкідник, ніяка нечисть не витримує влітку цих розпечених пісків, їхніх пекельних температур.

Кількість приживлень в Оксани завжди висока, не дає вона загинути чубучатам навіть у найпекучіший рік. Як мало хто, опанувала вона мистецтво приживляти, плекати їх, оберігати та вирощувати, а своєму коханому синочкові дати раду так і не змогла, змушена була його втаювання перекласти на чийсь руки.

Чи зазнаватиме він ласки від них? Чи, може, за дрібну провину, за найменший непослух жде його там кривда й сувора покара, бо хай який там буде учитель, а хіба ж воно йому рідне?

Працювала, саме розставляла очеретяні загорожі для захисту сьогорічних саджанців, — та роботою не одразу й помітила, як від автобуса рушили до неї навпростець якихось двоє: кремезний моряк рудочубий та чорнявенька дівчина з рішучим помахом рук, у сірому светрі, що туго облягав її стан. Боса йшла, а модельні свої несла в руках, бо інакше погубила б, шугаючи в сипучім піску. Як же була вражена Оксана, коли дізналась, що оце перед нею і є вони, вчителі, ті самі, що будуть вихователями її сина! Прибули вони — Борис Савович та його колега Марися Павлівна,

на прізвище Ковальська, — щоб познайомитися з матір'ю, дізнатись про того бешкетника, так би мовити, з першоджерел. По правді кажучи, здивували матір-одиначку своїм візитом. Аж ось де її знайшли! Мало того, що сином клопочуться, ще й матір вирішили провідати. Робітниця була розчулена цим.

— Так оце ви, вчителю, — розглядала вона їх схвильовано. — А я подумала, чи не практиканти які...

Зірким оком помітила перстень на правій руці в Бориса Савовича і одразу ж зробила висновок, що вже він одружений, не якийсь там неохочий, що тільки й шукав романів, — отже, такий більше пильнуватиме довірених йому вихованців. До Марисі Павлівни в робітницю ворухнулося щось навіть ревниве: ось такій молодій та, мабуть, і недосвідченій передано її Порфира на вишкіл? Чи зуміє вона його перевиховати і що йому прищепить? Якщо ремня не слухався, то чи слухатиме він її, таку маленьку та тендітну? З виду та сама як десятикласниця, хоча тепер, трапляється, й десятикласниці мамами стають... І ревності, і сумніви заворушились, однак перше враження своє Оксана нічим не виявила, навпаки, їй хотілося по щирості привітати цих людей, обійтись з ними гостинно. Якби ж це вдома! А тут і посадити ніде.

— Сідайте ось хоч тут, — вказала їм на звалені купю кулі очеретяні.

Весняне сонце ще не було пекуче, воно лиш приємно пригрівало живим теплом, і степ дихав вільотно, вітерцем обвівало людей, і вчителька сказала:

— Тут у вас почуваєш, що йдеш крізь повітря.

Влаштувавшись на кулях очерету, молоді педагоги стали розпитувати Оксану про сина, як та що, та коли правопорушником зробився, і хоч відомо було їм про материні скарги на сина, однак виявилось, що то в минулому, а зараз вона аж ніяк не хоче скаржитися на нього, нема йому від матері ні осуду, ні клятьби. Про що б не зайшлося — усміх поблажливості перемайне, іскринки сліз, хай зболених, але гордих і радісних, уже зблискують в материних очах. Бо така ж у нього душа, такий він добрий буває! Тільки весною запахло — вже шпаківні подерся ставити, а взимку цілий день на річці лунки пробивав, щоб риба не позадишалась! Марися Павлівна, не відводячи погляду, стежила за молодою матір'ю, знаходячи в ній схожість із сином, — така ж чоласта, очі сірі, тільки великі (в того розбишаки дрібненькі), шия висока й худа, при різкім повороті голови аж жилами напинається. В обличчі жінки якась змученість, швидкі спалахи настрою змінюються швидким пригасанням, як у людей нервових — видно, що нерви розшарпані вкрай... Усе це, ясна річ, карби, полишені коханим синочком... Газова косинка, однак, вив'язана по-дівочому, губи підфарбовані, — цього, бач, не забуває. І лице, хоч змучене, проте має в собі привабливість, в погляді сьйливому, гарячому чувається внутрішня пристрасть, прихована жага.

— Любов сліпа, це відомо, — сказала вчителька, — але вас просимо розповісти про свого сина по можливості об'єктивно, нічого не втаювати.

А колега її додав:

— Якщо ми більше про нього знатимем, це піде йому на користь.

— Та він же в мене не карний злочинець!

— Ми й не кажемо, що карний... Але ж ви хочете, щоб виріс він чесним, мужнім, красивим... Це й наша мета.

І дивна річ: з першого слова мати повірила їм, відчула, що не повинно бути таємниць від цих людей, які віднині теж відповідають нарівні з нею, якщо не більше, за її таке буйне, невлаштоване душею дитя.

— Змучилась я з ним, опечалилась, — призналася вона. — Єдина ж у мене дитина... З першою судьбою і отак горюю... Серце зітліло, душа обливається кров'ю за нього! Оце дивіться, яка стала, — витягла вона свої жилаві руки, — а я ще ж молода. І всьому причина він. Бо немає днини спокійної, настане ніч, і тоді ще більше в тривозі, біжу після кіно до клубу, нічних сторожів питаю: чи не бачили? Гасаю по селу, плачу, шукаю: де воно? Може, купалося та втопилося, бо не такий же він у мене моряк та плавак, як сам про себе накаже... "Утопивсь!" — аж наче хтось шепче мені. І ніби наяву бачу, як удосвіта витягують його неводом, неживе, посиніле, заплуталось у рибальські сіті... Станеш потім питати, де був, а він тобі як засипле сім мішків гречаної вовни, нарозказує, тільки слухай... Бо він же в мене як Гоголь, — і змучено посміхнулась крізь налиту сонцем сльозу. — Скільки в нього тих фантазій! Може, й вам уже розказував, як дідуся поранило і як його Рекс витяг з поля бою? Що дідусь поранений був — це правда, з однією легенею жив, а ось що Рекс... то де він там узявся на фронті!

— Уява активна, ми це помітили, — зауважила Марися Павлівна.

— Повірите, іноді він у мене просто золотий: мамо, не хвилюйтесь, не плачте, я слухатимусь, житимем дружно, і школи не пропускатиму, завтра мене раненько розбудіть. Вибігаючи на роботу, поставлю йому будильник під вухо, а він і будильник проспить, і до школи потім не дійде, бо когось по дорозі зустрів, чимось захопився і вже про все на світі забув! Десь уже в плавнях його шукайте, бо там йому найлюбіше, там йому право-воля!

— Волелюб, — вперше усміхнулась Марися Павлівна.

— Йому гарно, а мені... Місця не знаходжу! Де він, мій гуляй-вітер? Кинусь на розшуки, зловлю, натовчу, налупцюю, та хіба ж биттям виховаєш? А то ще було шиферину прибинтував до руки і в школу не йде: "Я, мамо, поранений..." Розбинтувала, а там нема нічого... Отакий фронтовик!

— Скажіть, дідуся він слухався? — запитав Борис Савович глибокодумно.

— О, доки дідусь був живий, я й горя не знала. Дружба в них була — нерозлийвода. І на риболовлю разом, і на виноградники, було, біжить, коли дідусь пішов сторожувати, — не раз у курені й ночував. Прибіжить після ночівлі радий, веселий, доповідає: "Мамо, я сьогодні нічого не накоїв!"

— А ви не пробували його до своєї роботи прилучити? — поцікавилась учителька.

— Пробувала. Візьму його з собою, дам сапу в руки, бере безвідмовно, покрутиться біля мене якийсь час, а тільки відвернулась — уже лови вітра в полі! Та для кого ж ці кучугури насаджую? — з жаром говорила вона, ніби син уже наяву ось тут виник перед нею. — Таж для тебе найперш! Двісті тисяч! Пустеля, Каракуми — таке тобі від капіталізму дісталось, а тепер, глянь, що зроблено! І для кого? Для кого, скажіть, оці

кучугури розрівнюю, виногради закладаю, підживлюю, сто разів поливаю? Піски — як вогонь, навіть найживучіша філоксера, ота, пробачте, воша коренева, не витримує, гине, а саджанець мій росте! Бо з любов'ю вирощую, для тебе лелію, а ти? Оце така мамі вдячність від тебе? Та поглянь, яка вже я стала розшарпана, нерви всі пошматовані!.. Іноді розчулилися: не хвилюйтесь, мамо, не буду більше, кинеться на шию, заспокоює, ладен руки-ноги мені цілувати. Дивись, кажу, скільки я цих кучугур окультирила, але ж і на твою долю ще буде та буде! Тож готуйсь! Він і не відмовляється: вивчусь, каже, піду в механізатори, на плантажні плуги... А поки що набере хлопців і гайда в ті он, ще не займані кучугури... А там повнісінько ж снарядів та мін у пісках — ото я можу бути спокійна? Ми ось тут як розрівнюєм кучугури, то саперів щоразу викликаєм. Вони йдуть попереду, а ми вже за ними — чубуки садимо...

Як ніби епічне щось, слухала Марися Павлівна розповідь робітниці про ті буденні негучні битви, що тривають тут роками. Адже не так просто оживити, окультирити цей пустельний край. Спершу треба розрівняти бархан за барханом, а потім засіяти житом в кінці серпня, а наступної весни жито скосити, підійняти плантаж, внести добрива і ще раз засіяти житом, а навесні по ньому вже садитиметься виноград з таким розрахунком, що, коли жито викине колосок, в той час і виноград якраз бризне листом, і вони мовби захищатимуть одне Другого... Виявляється, жито одна з найвитриваліших рослин на планеті, жита боїться навіть осот, в цих умовах воно якраз і очищає землю, з жита тут усе починається..."Ось де панує творчий дух людини, — мимовіль подумалося Марисі. — І ці люди, що цілий край повертають до життя, вони теж — як жито..."

Не все з почутого Марися Павлівна розуміла, далека була їй вся ця виноградарська технологія, якою звично оперувала робітниця, але ясно для вчительки було головне: перед нею майстриня, перед нею людина, яка зуміла оживити ці мертві безплідні піски, що тільки й були начинені іржавим металом війни. І хоч педагогічних нахилів і не виявила стосовно свого сина, зате ж є в ній оцей хист — серед усіх труднощів виплекати свій саджанець зеленолистий!..

Борис Савович виявився досить компетентним у ділах виноградарських, він з півслова вхоплював те, про що йшлося. Марися ж Павлівна почувалася тут ученицею, наївною і, може, аж смішною, що не могла до ладу про все і второпати, хіба що про жито та про те, що в цьому піску найстрашніший шкідник гине, не витримує влітку його пекельних температур. "Ох, якби ми, педагоги, так уміли вирощувати дітей, як жінка ця вміє вирощувати свої виноградники та соснята!" Навіть з Алжіру присилають їй сюди чубуки, і вони тут у неї проходять гарт. філоксера, що раніш вважалася непоборною, навіть вона пропадає в цьому вогнянім карантині. Адже ціле літо тут все вогнем пашисть, босою ногою в пісок не ступнеш, і лише лоза виноградна якимось чудом все ж приживляється під Оксаниним доглядом, звідкись соки бере, розвивається. "Ось так, як ми саджанці, так ви дітей наших бережіть", — могла б ця молода жінка зараз сказати Марисі Павлівні, і було б то справедливо. Найдорожче, що має в житті, сина єдиного, віддала вона тобі на виховання, не впоравшись з ним сама...

— Не віддала б я вам його, — сказала задумливо мати, — та тільки ж школа стогне,

і сусідки просять: віддай та віддай, Оксано, його в той інтернат, бо й наших позводить з ума та з толку... Він же тут для всіх комишанських бешкетників авторитет!

— Чим же він цей авторитет здобув? — запитала вчителька.

— А тим, що вірний товариш. Хоч ти його вбий, не викаже, скоріше навіть на себе провину візьме... І меншого вдарити не дасть, завжди заступиться за нього перед забіякою. Якщо, каже, руки сверблять битися — бий краще мене: я здоровий, витерплю. Отакий. Просто безстрашник якийсь! Мабуть, у діда вдався...

Весь час кортіло Марисі дізнатись ще про одне — найінтимніше: від кого ж дитя, з якої любові? І коли, зрештою, зважилась запитати, то жінка сприйняла це на диво природно, навіть не зніяковівши: видно, не було їй чого соромитись у своєму минулому.

— Дехто каже, Оксана то ж така... легковажна, вона за вільну любов, безшлюбне з котримось зійшлась, — говорила мовби до марев, що вже зривалися, струмували ледь помітно попід обрієм. — І дитя в неї, мабуть, тому таке кляте, що безшлюбне, йому теж тільки свободи дай... Не суперечу — безшлюбне, беззагсове, але ж я таки по любові зійшлась! — стиха аж вигукнула вона. — Не заглядала йому в паспорт, на зарплатню його не жаднилась, — покохала, і все. Хоч дехто й радив, щоб на аліменти подавала, але ні, кажу, так обійдусь. Гордість людині дорожча... Та й станція мене скривдити не дасть. А колись ще він і сам, може, мене знайде, хоч сиву розшукає, щоб подивитися, якого ж сина виростила мати-одиначка з своєї першої та, певне, вже й останньої любові...

Ні скарги, ні нарікань не було в її розповіді, скорше вона просто виповідала себе цьому сонцю й просторам, спокійно виливала душу цим уперше зустрінутим людям, віддалившись поглядом, задивившись у прозорі текучі марева, як у свої минулі літа.

III

Режим напівсвободи — так у них зветься це собаче життя. І саме таким уявляється воно малому комишанцеві. День твій і ніч розписані тут по хвилинах: лягай, вставай, бігом туди, бігом сюди, лише з двору не смій ані кроку... Брама залізна, глуха. У будці вартовий невідлучно. В який бік не розженись — мур тебе зустріне, мур такий, що його і собака не перескочить. І вони хочуть, щоб Порфир зник до такого життя! А йому і вночі плавня волею дихає, риба при місяці сплескується, очерети шелестять.

Десь там весна, птахи з вирію повертаються, а ти безвилазно за цим глухим муром. Найнудніше місце на світі! Монастир колись був, потім колонія неповнолітніх правопорушників, тепер школа. Тільки не просто школа, а спецшкола — цим "спец" багато що сказано. Всевидючий цупкорукий режим — він тобі тут батько. Звелять співати — співай, скажуть за парту — не огризайся. А як тільки старший хто на поріг, одразу схоплюйся, виструнчуйся:

— Вихованець Порфир Кульбака вивчає правила внутрішнього розпорядку!..

Під нулівку остригли. Тут усі стрижені — плем'я маленьких стрижених людей. Винятком хіба що старші — ті, що здобулись уже права на чуби. Довго тепер Порфирові ждати, доки чуб відросте. А зараз і мама б не впізнала: голомозий, мов арештант, у карцері сидять. Не встиг озирнутись, як уже в карцер його запхали. За спробу втечі, за

те, що з душевої через квартиру хотів випурхнути на волю. Спробував, а потрапив просто до рук товаришеві Тритузному, начальникові служби режиму. Страшенної сили чоловік, дарма що віку пенсійного. Не пробує і вирватись, коли він схопить тебе та, як обценьками, стисне там, де пульси б'ють. Ще тільки десь там коридором крокує вельмишановний начрежиму, а Порфир уже чує його залізну ходу, чує навіть віддих, коли грізний вартувальник зазирає крізь вічко до карцеру, чи то пак штрафної кімнати, як вони його культурно величають. Потім засув брязь! — двері відчиняються, — здоровенькі були, товариш Тритузний вирішив провідати героя невдалої втечі.

— Ну як ти тут? Не випарувався?

— На місці, осьось, — озивається Кульбака з тапчана.

— Тільки ти встань, коли старший заходить.

— Не розумію, чого вставати? — хлопець підводиться знехотя.

— Так треба. Солдат теж не всяке начальство поважає, а проте честь дає!

— Ну хай буде вам честь... Хоча всі знають: влада людину псує.

— Не псує, а тільки проявляє... Все, що було в ній раніше, виходить на поверхню...

Зачинивши за собою важкі, цинком оббиті двері, Тритузний має звичку пройтись по кімнаті сюди-туди, молодцюватو поводячи раменами, потім сідає на тапчані й, збивши кашкет набакир, наметикованим оком озирає штрафну, чи нема чогось недозволеного. Стіни штрафної поколупані, рясують різними написами, що їх залишили після себе невідомі Порфиріві попередники. І сам Порфир часу не гаяв, встиг увічнити себе, прооравши цвяхом навкіс через стіну: "Хлопці! Смерті нема!" Наче звертався в такий спосіб до плавневих своїх товаришочків, підбадьорював їх на той випадок, коли б котромусь із них довелося потрапити сюди, за оцинковані двері, в провалля нудьги і самотності.

Начальник режиму одразу помітив свіженько нашкрябаний Порфирів заповіт, з веселим прижмуром глянув на хлопця:

— Віриш у безсмертя? Це вже добре. В усякому разі, краще, ніж слізьми підлогу поливати... А цвях, яким стіну проорав, викладай сюди.

— Який цвях? — і погляд такий, наче на безвинну дитину зведено наклеп.

— Давай, давай, не примушуй чесну людину лізти до тебе в кишеню.

Довелося віддати.

— Беріть, якщо вже й цвяха боїтесь.

— Не боїмось, а порядок. Перед тобою був тут один герой, що й цвяха ковтнув, аби тільки випустили, — так йому тої свободи кортіло. Добре, що хоч без хірурга обійшлося, сама природа допомогла...

Ох, як розуміє Порфир того невідомого: іноді настрій наляже такий, що на все зважишся, аби лиш звідси вирватись. Інакше цю публіку не проймеш! Адже їм, дорослим, усе можна: і горілку жлуктять, і наклепують один на одного, а ти тільки школу пропустив, ніч дома не ночував — і вже тебе за шкірку та на режим! У неволю! У камеру смертну!

Ну, це ти вже занадто, Порфире, яка там смертна... Кімната як кімната, тільки

двері цинком окуті й з вічком, щоб вартовому було куди зазирати. Вірний друг — тапчан до твоїх послуг... Зараз на ньому сидить товариш Тритузний та лагідно з тобою бесідує.

— Знаєш, у чому біда твоя, хлопче?

— А в чому?

— Ременя путнього на тебе не було.

— Був.

— Ой наврод... Мені ось у твоєму віці доводилось уже на хліб заробляти. Один рік погоничем, другий — іди льохи-виносховища колоністам копати. Лопату в руки і нарівні з дорослими цілий день, — аж полуда на очі вилазить.

— Так то ж... колись.

— Авжеж. Тепер інше, тепер ви з пелюшок знаєте свої права: давай вам "Артеки", гармоніста штатного, розваги всякі... А коли ж до праці привчатися, як не замолоду? Глянеш, скільки тих старшокласників — парубчаки ж, траси б могли будувати, а вони ціле літо байди б'ють... Такі трудрезерви — й на вітер!

— По-вашому, канікул зовсім не треба?

— А навіщо вам стільки канікул? Щоб більше дичавіли та в шкоду лазили? Батьки-матері день крізь день на роботах, а ці тільки й знають Дніпро, човни, транзистор, карти... Або ватагами швендяють, доки десь таки на своє наскочать, їдемо торік з нашим директором на Брилівку, а з кучугур дівча якесь вискакує навперейми, кричить, перелякане. Зупинились: що таке? Виявилось, хлопці снаряд знайшли і котромусь закортіло всередину тій іграшці заглянути. Ну й заглянув... Ще ми його і в лікарню відвозили, поклали просто хірургові на стіл...

— Вижив?

— Але ж інвалідом буде! І сказати б за діло, а то так, з дурної голови... Оце ж і ти: нікого над собою не визнаєш, пішов і пішов по життю пустопаш... А була б на тебе, хлопче, міцна рука, вміла б приструнчити, не опинився б ти зараз ось тут, у штрафній, не соромив би матір перед людьми. Чесна трудівниця, а має через тебе, шмаркача, ганьбу терпіти!

Нагадуванням про матір Тритузний найбільше й дошкуляє Порфірові: соромиш, ганьбиш... Хоч би вже в це не ліз! Нудить, повчає, а в самого ніс червоний, голос хрипить — не одну, мабуть, цистерну горілки видудлив за життя... Наставник! Раніше Тритузний нібито егерював у мисливському господарстві, є таке неподаля Комишанки, на відкриття сезону всі туди, бабахкають цілий день, птицю розполохають, метастється в небі, нещасна, не знає, куди й подітись... Скільки того птаства, мабуть, перебив цей Тритузний: такий ні качці, ні каченяті пощади не дасть...

— А є такий закон, щоб лелек убивати? — зненацька запитує хлопець, дивлячись у вічі Тритузному.

Начальник режиму погладжує міцну щіточку вусів. Йому й невдогад, звідки це аж сердите запитання. Бо ж сам він не був свідком того, як знайшли напровесні величезного мертвого лелеку під радгоспівським гаражем, у калюжі крові, з крилами

задубілими... Таким його вранці люди побачили після нічної чиеїсь розваги. Всі обурювались вчинком невідомого птахоббивці, шофери нахвалялись ребра йому поламати, якщо виявлять, а Порфир і в школу не пішов того дня, бо нащо йому й школа, коли отакі є на світі... Кому він заважав, той птах? Був зовсім довірливий до людей, десь аж із Африки прилітав на цей радгоспний гараж... Опустіло лелече гніздо. Скільки пам'ятає себе Порфир, усе воно було, усе стирчало хмизом на гребені сарая, і дзьобатий господар спокійно стояв на одній нозі та виклацував, згорда озираючись довкруги, нікого не боячись... І ось — нема. На словах усі за природу, всі такі розумні, а хтось таки ж руку підняв, хтось убив?!

— Чого ж ви мовчите?

Хлопець з настовбурченим виглядом ждав відповіді, і Тритузний мусив пояснювати, що про вбивство лелеки дико й говорити, бо це не тільки корисний птах, він просто друг людини... За народною прикметою, лелека щастя приносить...

— Та тільки чого це ти до мене з своїм лелекою?

Порфир чомусь не став відкриватись, не розповів, як було знайдено біля гаража птаха в крові затужавілій і як він за ним тужив... Мовчав, хоч нестерпно було, хотілося викричатись: "Малих тільки хапаєте, а самі? Лелек б'єте, ось такі ви... Жайворонят у степу скільки гербіцидами передушили? Навіть тоді, коли вони на яєчках сидять. Бо де ж їм сховатись від ваших отрутохімікатів!.. Цілитесь, звісно, по бур'янах, а чим оте захиститься, що голеньке, безпомічне, зіщулилось у гнізді... Дихнути на нього боязно, а ви на нього хмару отрути!"

— Гербіцидів цілу баржу притягли, а про жайворонят ніхто й не подумав...

— Це в нас буває, — нахмурившись, згодився Тритузний. — Сам бачив після тих обробок: бджоли мертві — купами біля вуликів... Та тільки ж буває інакше. Ось мені син пише з Каспію, він у мене нафтовик, у пустелі разом з туркменами ставить бурові вишки. Зима і в них там видалась люта, навіть море замерзло, мільйони птахів лишились без корму. Пропали б, якби не людина. І знаєш, як їх виручали? З вертольотів розкидали підкормку! Цілі авіаз'єднання працювали на птахів, тільки це й врятувало їх від загибелі.

— Ну, то по-людському, — буркнув хлопець і, зацікавившись, почав докладніше розпитувати про ту вертолітну операцію по врятуванні птахів. Хотів знати, які птахи на Каспії водяться та чи правда, що й тут, у степах, торік нібито бачили, як вертоліт за обмерзлими дрофами ганявся, тільки вже не з метою підкормки...

Тритузний цього підтвердити не міг, зате він виявився неабияким птахознавцем. Запевняє, що доводилось йому бачити на своєму віку навіть чорних жайворонят! І пташок, у яких не лапки, а копитця, пташка й зветься: копитник...

— А є ще такі пташата, що в ополонку під кригу пірнають і по дну річки ходять, шукаючи собі там здобич, а потім назад вибираються...

Ось таке Порфир слухав би хоч і до ночі! Одразу й неприязнь його до цієї людини мовби пригасла, він присів навпроти Тритузного, ловлячи кожне слово з його розповіді про тих дивовижних пташок, що пішки по дну річки ходять... Але на цьому

найцікавішому місці Тритузний, глянувши на годинник, мову урвав і вже іншим, діловим тоном звернувся до хлопця.

— Може, маєш яку скаргу на наш надзирательський состав, то кажи... Бо краще тут викласти, ніж потім бігати до прокурорки, коли вона приїде братію вашу опитувати.

І пояснив, що ті, кому належить здійснювати нагляд, регулярно наїздять сюди перевіряти, чи не кривдять тут вихованців, чи нема випадків рукоприкладства абощо...

З боку Порфира нарікань не було. Одна тільки скарга мучила хлопця, але він тримав її глибоко в собі: за що я тут? Який на мені злочин? І коли ви мене випустите звідси?

Дві доби можуть тримати Кульбаку в штрафній, більше не мають права. Але ж і за дві доби занудитися, здуріти можна, дивлячись у вікно на клаптик неба, що аж кричить своєю блакиттю, виманює: виходь, Порфире, гайнем погуляєм!

Вирватись звідси можна хіба що в нужник, чи то пак, пробачте, в туалет. Є потреба чи нема — а біжить! Добре, що хоч пускають, скільки б разів не просився. Вискочивши на подвір'я, Порфир часом чкурне зовсім не в той бік, опиниться аж за майстернями, в глухій закутку, де човни лежать просмолені, літа ждуть. Повпирались носами в мур — та його не пробити. Хлопець сюди-туди перебігає очима: де ж той якірець іржавий, що валявся між човнами напередодні? І цвях відібрали, і якоря нема, що міг би аж он як прислужитись тому, хто замишляє ще одну відважну річ... Береш якірець, шпурляєш його через мур, він там зачепиться за що-небудь, а ти вже тоді по ланцюгу вгору, як мавпа, як скалолаз: ловіть!

Хтось догадався прибрати: мабуть, і з відстані в цій школі читають Порфирові потаємні думки.

День повен сонця, повен весни. Днища човнів понагрівались, смолою пахнуть. Сам цей дух смоляний не байдужий тому, хто виріс біля каюків, на кому ще й зараз під курточкою рябенький тільник, як у моряка, — мамин подарунок. На декотрих човнах по дну накладені ребристі смуги, це полозки — на той випадок, якщо вода замерзне. Всюдихід: чи по воді, чи по льоду — тільки шурх! та шурх! між очеретами... А тут...

Умостився Порфир на перекинутій байді, на сонячному пригріві й задумавсь: моряк, а на такій суші, на такій мілині опинився. Птахом, чорним жайвороням яким-небудь стати б йому, щоб тільки випурхнути звідси. Бо ж не почуває себе винуватим! У чому провина його? Може, весна винувата? Взимку ще нічого, а як завесніється, так уже хлопець нічого й не вдіє з собою, за парту його не заженеш, з дому вийде, а до школи не втрапить... Мама іноді й у школу його відводила, за партою сиділа, та тільки щодня ж не сидітиме... Ну та й що? Однаково не дурніший за інших! Доки живий був дідусь, він таки розумів хлопця, заступався: хай показакує, мовляв, ти не дуже, Оксано, на нього нападай, без батька росте, йому ще його буде...

Не було, мабуть, кращої людини на світі, як дідусь. Фронтовик, з однією легенею в грудях, з медалями у вузлику, жив приймаком у якоїсь там на відділку, хоч дехто й підсміювався, що в такому віці, мовляв, старого у прийми потягло. (Мама цих жартів не підтримувала). З дідусем у Порфира ніколи не доходило до сварок, і тим болючіше йому

зараз за той випадок з велосипедом. Никаючи якимось по радгоспу, заглядев був: чийсь велосипед без діла скучає, притулившись під аптекою. Не довго думаючи, Порфир ухопив, осідлав його і — в степ! Накатався й під лісосмугою кинув аж за селом, бо не додому ж його тягти. Повертається після катання, а назустріч дідусь іде сумний-сумний, пішки повертається до себе на відділок: "Якийсь недовірок велосипед украв..." Ох, як тоді прикро почувалося Порфиrowі перед ним! Мав би одразу й признатись, побігти та мерщій прикотити дідусів велосипед (і як він його не впізнав під аптекою!), але ж не признався, розгубився, згорів... Лише увечері потай підкотив той нещасний велосипед і під куренем тихенько поставив. Уже тільки згодом дідусеві признався... Все склалось би, мабуть, інакше, якби живий був дідусь! На дідусеву честь і онука назвали цим ось ніби дорослим іменем, ніби аж нетеперішнім: Порфир. Так і зовуть:

Порфир та Порфир... І ніяких ніжнощів, ніяких тобі там "Порфирко" абощо. Хіба лишень жартома кине котрий-небудь: "Ей ти, Оксанич!...", а той жарт хлопцеві ножем у серце.

Влітку цілими днями Порфир на річці, ковбаситься у воді, стрибає з гілляк, пірнає на ямах без акваланга. І якщо хто відкушує курортникам блешні під водою, то це, звісно, "Оксанич", підкрадеться, льоску на зуби: хрусь! — і поплив з новісінькою японською блешнею в зубах! Матері не до нього, вона свої кучугури окультурює, а він... Та він не ображається на матір. Сюди віддала? А що ж їй з тобою, бешкетником, робити? Щось навіть схоже на жаль прокидається в нього зараз до неї, дома таке рідко з Порфиром траплялось. Скільки разів до безтямі її доводив, до крику та сліз: "Горе ти моє! Тиран мій вічний!" У такі хвилини на все була здатна, а тепер, коли спекалась, видно, як переживає за ним, страждає.

Найфантастичніші Порфиrowі думки все крутяться довкола одного: як випорснути звідси? Не страшно, якби чорна буря пройшла з курявою такою, щоб ці мури геть зарівняла, позамітала... Або між табуретки якби залізти, коли їх з майстерні вивозять за браму... Або... Або... Весь мур уже він очима обнишпорив, чи нема де дірки, шпарини якої-небудь, щоб ящіркою прослизнути крізь неї. Нема тріщини, міцно, клятий, стоїть. В одному місці, де стіна трохи нижча, ніж всюди, самі ж вихованці цілою бригадою домуровують її, працюють, як справжні муляри. Розвели вапно, щітками шпарують ніздрюватий ракушняк, щоб білий був, мов до свята. Та ви його хоч золотом укрийте, а для Порфира цей мур так і зостанеться муром придухи й неволі!

З майдану спів стройовий долинає на різні голоси:

В нашій школі режим ох! — суровий,

Та шляхи нам — у світле життя!..

Скоро й Порфиrowі доведеться з ними співати. Чи, може, іншої затягне? Хіба ви забули, що є ще й така:

"Біжав бродяга з Сахаліну звіриною вузькою тропой"?

Розмірявся й не помітив, що за спиною — хтось. Озирнувся — черговий з пов'язкою на рукаві. Синьйор Помідор, як його тут прозвано, бо щоки надуті й червоні, справді як тугий помідор, мабуть, самими тортами матуся годувала. Цей товстун, видно, про втечу

не думає, такого ковтюха хоч і підсади, то через мур не перевалиться. А ось перед новачком напустив на себе пихи, з першого слова присікався:

— Ти — чого?

Кульбака з свого боку ошкірився:

— А ти — чого?

— Я черговий по території.

— А мене в туалет відпустили!

— Так ти заховався і на сонечку загоряєш?

— А тобі сонця шкода?

— Припини розмови! На місце марш, блощиця карцерна!..

Порфир аж підскочив:

— Ах ти ж помідор розчавлений, — і по носі того: хрясь!

— Хуліган! Забіяка! Ану стій! Ану до директора! — Синьйор Помідор кинувся хапати порушника, та не на такого натрапив, щоб дався в руки. Крутнувся, вертнувся, випорснув і швидше од перекотиполя поза майстернями, поза гаражем (виходила чимала орбіта), щоб потім уже шурхнути до карантинного корпусу. І тут якраз заскреготіло зелене залізо брами — вона відчинилася! Перше інстинктивне бажання було одним стрибком туди, за ворота, одначе весь прохід загородив трактор: саме в'їжджав він з потойбік, з волі, червоний та запилужений, цілячись на хлопця фарами, зовсім сліпими від сонця. Тільки в'їхав, важке залізо брами знов зачинилося, зі скреготом замкнулося на замок, ніби назавжди. По той бік і вітер, і воля, і курява, а по цей бік... Краще й не говорити.

На тракторі їхали, начіплявшись цілою купою, хлопці, все старші за Порфира, веселі, в чубах, — ці, видно, пройшли вже крізь сито й решето. Досягли, що й чуби їм дозволяють носити, і самих без супроводу відпускають з території для весняних робіт на шкільних гектарах. У доброму настрої, обсмаглі, веселі, — що то значить волею дихнули! Трохи навіть вихизовуються, наче напоказ себе виставляють: ось гляньте, які ми орли, які ми трудяги в цих своїх розкуйовджених, аж сірих від пилуки чубах, що в них іще й польового вітру повно!

Трактор, дмухаючи спекою, зупинився поблизу Порфира. Зовсім маленьким відчув себе хлопець перед ним, одразу геть змалілим. І хоча й остерігався, що ось-ось підбіжить Синьйор Помідор, зчинить ґвалт, однак не міг не пристояти, очей не в силі був відвести від цих веселих чубанів на тракторі.

— Чого тобі, манюній? — звернувся один із них до Порфира зовсім незлобливо. — До мами хочеш? А ще інший додав:

— Це якийсь новий жевжик.

Бо для них усі тут жевжики, хто менший за них, хіба тільки й різниці, що той жевжик чорненький, той руденький, а Порфира невідомо і яким жевжиком прозвуть... Стрибаючи на землю, хлопці й далі розважалися новачком, один із них спробував дати Порфирові щигля по носі й таки назвав його за русявість жевжиком сіреньким, інший, — рославий парубчак з темним маком, що вже висіявся на верхній губі, — хотів знати,

чого такий сумний цей манюній:

— Свободоньки закортіло, еге ж?

Як у воду дививсь! Бо справді ж закортіло, ні на мить кортіти не перестає!

Найдобрішим виявився той, що все ще сидів з засуканими руками на тракторі, вільно тримаючи руки на кермі, все, видно, ніяк не міг навітшатися своїм капітанським правом...

Саме цей і вгадав потаємне бажання Порфірове:

— Хочеш за кермо потриматись?

— А можна?

— Ну давай...

Та тільки Порфир розігнався до керма, як змушений був хутенько змінювати вітрила: від майстерень накочувалась галаснеча, грізно ступав звідти начальник режиму в супроводі Синьйора Помідора, який, на ходу розмахуючи руками, саме, видно, доповідав йому про свого розквашеного носа. В такій скруті Порфірові нічого не залишалось, як, вдавшись до ганебної втечі, миттю шурхнути до карантинної, відгородитись від усіх оцинкованими дверима своєї карцерної схованки.

Упав на тапчан, і аж дерево хотілося гризти: втечу, втечу! Сто разів тікатиму, а втечу!

IV

Плакав, уткнувшись обличчям у долоні, щоб ніхто не бачив цих його сліз, потім, виплакавшись, лежав, лицем до стіни, зіщулений, притихлий, хоча здавалось, що й так за ним стежать, що крізь оте вічко в дверях хтось невідривне дивиться на нього злим, пильнуючим оком.

Начальник режиму був таки зазирнув до штрафної, але, переконавшись, що грішник на місці, не став чіпати його, зачинив двері, — чути було, як він бере їх на засув.

І після цього такий настрій покинутості обійняв хлопця, таке відчуття самоти накопало, що наче на цілий світ тепер він один, нікому не потрібен, геть усіма забутий. Мама не приходить і, може, ніколи й не з'явиться тут, вийде заміж і виїде куди-небудь на цілинні землі, навіть адреси не залишить. І друзі комишанські не йдуть, видно, матері її не пускають. "Навіщо він вам здався,, той розбишака? Десятою дорогою обминайте його, за ним уже Колима плаче!

Був би живий дідусь — він, звичайно, провідав би, він ці мури по камінчику б розніс, не кинув би свого улюбленого онука напризволяще!

Є ще одна людина на світі, яка могла б виручити Порфира: дядько Іван, материн брат, рибінспектор. Не раз у хвилини скрути Порфірові лагідно лягала на голову кострубата дядькова рука. Іноді по кілька днів гостював у дядька Івана, там навчився й мотор на човні заводити, сам це робив щоразу, коли дядькові руки були ще в бинтах, пооббивані браконьєрськими веслами.

Дядько Іван, мабуть, ще нічого не знає про зміни в Порфіровій долі, інакше був би тут, — з тих він людей, що не зраджують. Чи долетить на лиман чутка про Порфира?

Хай тільки долетить — доля Порфірова зміниться одразу... Буде так: дядько Іван з'являється на подвір'ї, чорнявий та смаглявий, як мексиканець, веселе око його креше сюди й туди, шукає Порфира серед тих, що марширують, шукає й біля трактора поміж хлопців, тільки-но прибулих зі степу, бравих, запорошених, таких, що й вітер волі заплутався в їхніх розтріпаних чубах... А де ж Порфир? Це ви його під замком тримаєте? Негайно його сюди! Віддайте мені його на поруки, бо то ж вогонь-хлопець, саме такий мені потрібен помічник!..

Життя в рибінспекторів відважне та ризиковане, хай найтемніша ніч, а ти не спи, вирушай у похід, не відступай і тоді, коли намагаються веслом тобі голову розтрити, вибити з рук електричний ліхтарик, який ти на них наводиш... Порфира ніщо б не злякало, без вагання пішов би до дядька Івана в підручні, якби той згодився взяти. Бо хоч Тритузний і підозрює в Порфірові мало що не спільника браконьєрів (адже саме такі, мовляв, недолітки бігають їм по горілку та стоять на чатах, коли незаконний лов іде), але щодо Кульбаки, то все це тільки вигадки та припущення. Навпаки, він як виросте, то якраз і стане на варті гирла й лиману, буде охоронцем птахів і риб, а тим дичокрадам та рибохватам з сандолями та гаками-самодерами, тим, що аж божеволіють, коли рибець іде мимо них під час нересту, він скаже: "Оголошую вам бій без примирення! Доки будете ви, доти й воюватиму з вами. Воюватиму вдень і вночі, на всіх берегах, на всіх водах гирла й лиману! І пощади від мене не ждять — пощади не буде, оголошується вам від мене вічна війна!" Бо, крім усього, з браконьєрами в Кульбаки ще свої порахунки...

Мрії мріями, а поки що тапчан, та всевидяча дірочка в дверях, та високо, аж під стелею, єдине вікно, хоча й чимале (бо належну норму сонця тут навіть карцерник повинен мати, такий закон). Деколи пташина прилітає, сідає навпроти вікна на гілляччі дерева, ще голого, весняного. Погойдуючись, цівкає до Порфира, щаслива, від квітневого вітру п'яна. Здається, карасик. Є така пташка плавнева, трішки більша за горобця, любить жити в комишах. Зв'язує чотири-п'ять комишин, робить над водою підвісне гніздечко, гамачок такий, у ньому й живе, гойдається ціле літо та дітей виколихує.

Цівкання пташине навіває Порфірові інший настрій, почуття покинутості змінюється надіями, полонить хлопця все та ж невідчипна думка про втечу, знов збуджується в ньому нестримне душевне розбишацтво, що виносить його звідси в плавні та лимани, на простір, де право-воля, де ти, як бог. І ніякий ваш карцер, ніякі Тритузні та Синьйори Помідори не упокорять його, надія живе, жевріє під попелом невдач! Нелегко звідси втекти, та все ж нема на світі нічого неможливого, — смерті, хлопці, нема і не буде! Хай зловили, запхали сюди, хай і тут спіткала невдача, а колись же таки й пофортунить. Треба лише зметикувати, зуміти їх обхитрити. Було ж одного разу, коли торік вантажили кавуни з причалу до барж, заплуталася й Порфірова лобата голова поміж степовими головатими кавунами... Опинившись на одній із тих лайб, заховався, защух між горами рябих, мелітопольських та голопристанських, ще теплих після степового сонця. Ото була плавба! Отам право-воля! (Улюблене мамине

словечко, що й до Порфира перейшло). Вгору, навпроти течії, поволі йде розложиста баржа, пропливають береги в сріблястих вербах та незнайомі пристані-причали, люд річковий снує, хлопчашня купається, деś із протоки сіно правлять човном — цілий стіжок пливе... Заготовачі, що супроводили баржу, розлігшись посеред палуби, грали в підкидного на кавунах, потім вечеряли, пісень співали... А коли стрічні судна запитували їх: звідки? — відгукувались на все Дніпро добре знаним тут жартом-примовкою:

— З Комишанки, з козацької сторони!

І так це гучно гукалось, розгонисте, аж луна котилась... Плив і плив до самих шлюзів з ними маленький втікач, і лише коли шлюзувались, виявлено було між кавунами безплатного пасажиря, — зі сміхом річкова міліція зняла з баржі навіть їм незвичного кавунячого "зайця"...

Аж усміхнулась душа, згадавши про ту пригоду. Повеселішав одразу Порфир. І ніякого вже й чуда не було в тому, що незабаром карцер знявся з якоря, зовсім відчутно поплив кудись разом зі своїми пошкрябаними стінами: мов летючий корабель, летить уже він серед вільності, під блакиттю весни на крилах нестримної дитячої уяви. І ніхто не зупинить цього корабля, ніяких мурів для нього нема, все він розсуне, проб'є, несучись до того світу-галасвіту, де води такі красиві сяють, і птаство гелґоче, і вільно похитується під сонцем очерет, вилинялий після зими, по-весняному бурий, русявий, як ти!

V

— Оце, діти, планета, — рука вчительки лягає на глобус. — Наша красуня планета... По-перше, вона кругла...

— Як кавун?

— Вважайте, як кавун...

— А хвостик є?

— При чому тут хвостик?

— Ну, в кавуна ж хвостик!

Карантинники, понахилившись до парт, потішено пирскають, спідлоба позиркують на вчительку: чи не образиться? Ні, не образилась. Навіть посміхнулась їхня Марися Павлівна:

— Ох, Кульбако... Ох, мудрець ти в нас... Хвостиком від планети цікавишся, а спитай тебе, де живеш, де твоє місце на цій планеті, то навряд чи й зумієш на глобусі показати.

— Де живу, я й без глобуса знаю... Ось відпустіть додому — з зав'язаними очима втраплю.

— Комишанка йому найлюбіша, — сміється з передньої парти Карнаух. — Столиця!

— А то ні? Очерети в нас найбільші на планеті... Один в'єтнамець казав: вони у вас — як бамбук!.. І так аж до гирла —кінця їм не видно, нашим очеретяним лісам!

Заховаєшся — вік шукатимуть і не знайдуть! А рибки там! Устанеш раненько, ще й вода рожева, примостишся деś під очеретом, а воно ж клює!..

— Ану збреши нам ще про сома, — під'юджують хлопці. — Що з берега тебе потяг!..

— А таки ж було, — стверджує хлопець. — Кілограм на сто бюрократа підчепив! Я його сюди, а він мене туди, я його отак, а він по мені хвостом я-а-а-к дасть!..

— Годі, годі, — уриває його захват Марися Павлівна, — знаємо твої подвиги...

І далі веде урок. На столі перед нею лежить розкритий так званий сигнальний зошит, куди потраплять всі твої гріхи, жодного Марися не пропустить. Невеличка, зграбна, прудка, у светрі, що туго облягає груди, вона схожа на студентку, на одну з тих, що час від часу приїздять до цих трудних спецшколярчат, щоб практикуватись на їхніх грішних стриженых душах. Марися гарна спортсменка, часто й після уроків залишається тренуватись з художньої гімнастики, коли спортзал вільний; натренованість чувається в її рухах, в енергійній пружкій ході, за що, мабуть, її й прозвано: Відзігорна. Уважна, доскіплива, жваво постукує по класу у своїх модельних на високих каблуках, або, як вона каже, "на обцасах", зазирне сюди й туди, ніхто не випорсне з-під її ока. І чим її могла звабити ця школа, яка, здається, мала б лише відлякувати таких, як Марися? Бо ж поряд з малечею тут тобі зустрінеться й бевзь, що вже на дві голови вищий за вчительку і знає на світі все, крім таблиці множення... Той курить потайки, той про втечу виношує думки з маніакальною впертістю. Вона його в музгурток, щоб на трубі грати вчився, а він їй: я вже вмію грати на всіх дверних замках і навіть на дечіях нервах! Навіщо їй це все? Влаштувалась би собі десь у місті або принаймні в селищі ГЕСу, де в неї нібито є наречений — лейтенант міліції Степашко, що якраз відповідає за неповнолітніх, по пристанях та причалах полює за такими, як оці ангелочки. Чемний, культурний, одначе, якщо ти де-небудь схибив, не в той бік задивився, кишені чиїсь переплутав, уже він тебе за шкірку та в дитячу кімнату міліції для ближчого знайомства... Ото й закрутила йому голову Марися. Бо хоч ніби й нічого особливого в ній, не зірка світового екрана, зате з характером, про неї інші вчителі жартома кажуть: "В малому тілі — великий дух".

Але з такими, як Кульбака, і цей дух не завжди раду дасть. Бо це ж артист! Зараз ось такий, а за хвилину вже інший, не знаєш, що встругне, якого коника викине. Ніби на живу загадку, поглядає на нього Марися, коли він, злігши підборіддям на руки, мов юний сфінкс, світить на вчительку своїм лукаво-вивчаючим, притамованим усміхом. Якесь вичікування, насторога в тій усмішці, часом іронія, майже глум. Аж ніяково стає вчительці від того дитячого нерозгаданого погляду, в якому переблискує безліч відтінків і значень, вловлюєш у ньому затаєну недовіру й зацікавлення тобою, іронія змінюється чимось схожим на приязнь, котра, одначе, щомиті може обернутись несподіваним глумом, зухвальством. Ведеш урок і раптом чуєш, як десь під партою починає жалібно підскавувати мовби кимось підкинуте в клас цуценя.

— Кульбако, це ти?

Схоплюється, виструнчується, погляд святий, невинний:

— Що таке, Марисю Павлівно?

— Припини свої витівки.

Губи він навмисно стуляє міцно, а воно й далі десь там підскавулює...

— Кульбако, перестань.

Хлопець на губи вказує, дивіться ж, мовляв, це не я, це не з моїх вуст, а те скавуління знов озивається, десь воно там живе в ньому, в утробі, проситься на волю. Наче Рекс, заскучавши за своїм господарем, знайшов якусь шпарину й подав аж до класу свій жалібний голос. Товариству, звичайно, розвага, клас шаленіє: ну дає цей Кульбака, от артист! А їй...

Іноді хлопець після своїх витівок стає зовсім серйозний, задумується про щось, вчительці, мабуть, здається, що він живе зараз у своїх комишанських очеретах, найбільших на планеті, а Кульбака раптом — ні сіло ні впало — вилазить із запитанням:

— Чи правда, що людина в Хіросімі випарувалась? Що тільки тінь від неї залишилась на тому камені, де її вибух застав?

Зітхне Марися Павлівна. Бо що ж тут відповідати, коли він і сам уже звідкись начутий про ту хіросімську тінь...

Часом, переступивши через власне самолюбство, Марися Павлівна проситься на урок до Ганни Остапівни, щоб повчитись, як та, досвідчена, заслужена, погамовує цих непогамовних. У Ганни Остапівни якось воно так виходить, що хоча голосу й не підвищує, суворості на себе не напускає, а проте цуценята на уроках у неї не скавчать. Гляне на комишанця і рівним лагідним голосом велить:

— Кульбако, розкажуй вірш.

Він і на неї смиренником, святенником, трохи у вічі не вскочить:

— Ганно Остапівно, який вірш?

— Як який? "Мені тринадцятий минало...". Здається, якраз твій вік.

— Кульбака нам казав, — вкидає Карнаух, — що він ще й при мамонтах жив... Отакий, як є, вже й тоді був... Я, каже, вічний...

— Гаразд, — згоджується Ганна Остапівна. — Вічний, бездітний ти, стоїш над рікою Часу... А вірш все-таки розкажи.

— Я... я... не вивчив.

— Чому? — допитується Ганна Остапівна лагідно, майже ласкаво. — Поясни.

Важко дається відповідь:

— Не зміг.

— Цілий вечір з Карнаухом у шашки програв і для завдання часу не залишилось?

— Не дається мені... не можу...

— Бистрицький ось вивчив. І Петров... І Смалений, і Палагута... Інші можуть, а ти? Ти не такий, як вони?

— А хіба такий? — в погляді змигує щось зухвальське, бешкетне.

— О, ні: ти в нас особливий. Винятковий. Мічений. Татуювання он на руці — (татуюване ручення миттю зникає під партою). — Хоч наколювати себе — то не найкращий спосіб утвердити свою особу... Тож хоч і примітний, і винятковий ти, Порфире, однак затям: є речі, якими не соромно бути схожим на інших...

— Якими ж?

— Трудолюбством. Чесністю. Старанністю. У тебе ж мати яка трудівниця. В неї на

таких пустирищах виноград росте, де ні в кого не ріс...

— Порфир каже, — знов інформує Карнаух, — що мати його взяла зобов'язання виростити в кучугурах хлібне дерево із зернятка... Чи це він розігрує мене? Хіба хлібне дерево витримає в нас?

— У такої, як мати його, і хлібне дерево виросте, — з повагою каже Ганна Остапівна. — А ти ось, син її, той, хто повинен в житті їй стати підтримкою, захистом, опорою...

— Заждіть, — нетерпляче каже Порфир і, тяжко зітхнувши, робить відчайдушну спробу витягти з себе: — "Мені тринадцятий минало, я пас ягнята за селом..." Гм... гм... И-и...

— Загальмувало, — чується з задніх парт. — Осічка. Кульбака озирається, дошкукується: хто ж це дошкуляє? Здається, Бистрицький? Дотягнутись би до нього через парту та...

— Далі, далі розказуй.

— Вони заважають.

— Не заважайте йому. Ну, сміливіше.

— "Я пас ягнята..." Й... й... Е... е... І вже, видно, загальмувало остаточно.

— Розбіглись ягнята, нема, — знов підкидає котрийсь, і всі заходяться сміхом, а найохочіше кидається у вир веселощів сам Порфир, його аж розколихує від нападу сміху.

— Чого хоч тобі сміятися? — в голосі Ганни Остапівни — і подив, і строгість. — Хай уже вони, хто завдання виконав, їм можна й посміятись, а тобі?..

— Мені теж весело.

— Ой Порфире, горе мені з тобою. Ну чого ти не вивчив? Наче ж не ледачий...

— Та ні...

— Май на увазі; в нашій школі ледарі не в пошані, слово "ледащо" в нас вважається найтяжчою образою, Школа така. Одного торік обізвали ледащом, то він навіть до прокурорки побіг скаржитись, коли та приїхала школу інспектувати...

— Я не побіжу.

— Тебе ніхто й не образив. Скоріш ти мене, вчительку, образив, що ось так недбало поставився до завдання. І якби ж не міг, а то можеш, здатен, сумніву в цьому не маю. А тепер як порадиш: через тебе всьому класу знижувати оцінку?..

— На завтра вивчу.

— Це певно?

— Запізно.

— Чую нарешті слово мужчини. — Ганна Остапівна веселішає і вже до всіх: — Будете сумлінні, діти, то сваритись не будемо, дружний у нас з вами складеться колектив... Улітку ось наша Марися Павлівна виведе вас у широкі світи, спортивні забави ждуть вас на воді й на суші, — звичайно, це після того, як добре попрацюєте в радгоспі на моркві та на черешнях... — Слова старої вчительки розпалюють дитячу уяву. Хлопцям хоч би й зараз оце кинутись прополювати моркву, дертися на черешні,

звідки тобі сміються рум'янощокі "жабуле" та "ранні степові"... — А на зароблене протягом літа школа придбає вам до Жовтневих свят форму морську, на демонстрацію вийдете в безкозирках, усі наче юнги далекого плавання... Ви ж про це мрієте? Отже, головне — старанним бути, з юних літ привчати себе до чесного трудового життя...

І якось так виходило в Ганни Остапівни, що ніби й не моралізує вона, а просто дає цим стриженням щиру материнську пораду, як їм поводитись у майбутньому житті. "Вона їх любить, душею любить цих стрижених маленьких людей! — відзначила для себе Марися Павлівна, стежачи з останньої парти за уроком колеги. — До підступних, лукавих, безсердечних, до недобрих і добрих — до всіх вона має в душі запас материнського тепла... І, певне, ні досвід, ні знання, ніякі педагогіки не зарятують, якщо не буде цього, якщо не відчують вони самі, що ставишся до них справедливо, з надією, з любов'ю!.."

"Але вони ж нестерпні!" — чує заперечення від самої себе.

Так, нестерпні, але ж ти... ти педагог, ти старша! Кожне з цих дітей має ждати зустрічі з тобою, учителькою, як радісної події, як свята своєї душі. Тільки заходиш, вони всі вже на тебе: що на обличчі? Яка ти? Що їм несеш? І ти не повинна їх розчаровувати. Привітністю, теплом довір'я маєш огорнути кожного з них. Мусиш здолати його замкнутість і озлобленість, якщо перед тобою зле вовчєня... Ганна Остапівна вміє, чому ж не зуміти тобі?

Про Кульбаку вона увечері запише до щоденника:

"Збудливий, майже неможливо змусити його на уроці тихо сидіти. Реагує на все швидко, блискавично. Іронічний, любить розваги, навіть за рахунок учителя. Діапазон думок досить широкий: від Хіросіми до Комишанки".

VI

На перерву вони вилітають, мов з пращі, в коридорі Марисю Павлівну ледве з ніг не збивають, дарма що гімнастка. Вона для них ніби й не наставниця, остраху перед нею немає, справді, ніби якась практикантка, що з нею можна бути запанібрата. Мчить ось навстріч цей же ошалілий Кульбака, геть очманів від радощів, що вирвався на волю. Загледівши вчительку, зіщулюється, як хиже звіря, розчепіреними пальцями межі очі націлюється зрозгінці:

— Біжу! Лечу! Цілюсь в ліве око!

Здається, так і проштрикне. Стоїть, прикусивши губу, Марися Павлівна. Набігай, мовляв, виколуй... Перекошене, хижувате, само на себе не схоже, зупинилося, не добігши крок. Вразила його, видно, ця витримка вчительки, губа, прикушена мало не до крові.

— Чого ж ти? — Марися Павлівна аж нахилилась, підставляючи незахищене обличчя. — Виколуй! Ліве чи праве... Тобі стане легше? Ти будеш після цього щасливий?

Малолітнє хуліганча отямлюється нарешті від свого шаленства, стоїть в недобрій, очужілій осміщці. Рука, що перед цим летіла, як спис, націлена межі очі, уже заховалась за спину. Одначе хлоп'я ще не може визнати своєї поразки, ще не зовсім

зійшла з нього безглузда його войовничість, розгублена усмішка ніяково покривлює губенята, забуто черствіє на них.

Учителька кладе йому руки на плечі, на ті щупляві кісточки:

— Я тобі ворог? Я тобі щось зле заподіяла? І хлоп'я, помітивши, як на очах учительки, з'явившись десь із глибоких глибин, росте неймовірно справжня, зовсім на мамину схожа сльоза, раптом мовби схаменулось, похнюпилось. Кажуть, що емоційна сльоза здатна виліковувати проказу. Хто зна. Може, то колись. Може, то в Африці...

Чи й справді таки сльоза лікує? Надто ж, коли вона на мамину схожа... Може, цієї миті все ж ворухнулося в ньому щось оте, що здатне, долаючи власну жорстокість, помітити чужий біль? Хай ще не відчути, хоча б — помітити!

— Пожартував я, — каже насуплено, одводячи погляд убік. — Хіба як на режимі, то й пожартувати не можна?

Такий він. І хоч щойно завдав тобі образи, від якої, здавалось би, має залишитись у ньому бодай слід каять би, одначе невдовзі все це з нього як вітром здмухнуло. Уже він веселий і добрий, так жваво й дотепно розповідав після уроків про своє рибальство та про якогось міфічного бухгалтера, котрий, працюючи на силікатному заводі, зумів у портфелі наносити собі цегли на цілий будинок! Не всі й вірять в існування того силікатника, а Порфира ніби якийсь веселий ґедзь укусив: розпалився, пішов комікувати...

— Отак він іде, отак, отак! — Схопившись, хлопець з кумедним вихилясом пускається зображувати перекособочену під вагою портфеля постать, у запалі й не помічаючи, що під пахвою в нього замість портфеля, напханого цеглою, опинилась плетена з соломи японська сумочка Марисі Павлівни, якою вона так дорожить.

— Облиш, облиш мою сумку — там цегли нема, — сміється Марися Павлівна, яку ця щира безпосередність хлопця, миттєва здатність його переноситись у стан безмежного захвату просто обеззброює. Гори педагогічної літератури написано про таких, про те, як підбирати ключі до їхніх розхристаних душ, а постане ось такий Кульбака перед тобою, і раптом бачиш, що ніякий стандартний ключик до нього не підходить. До того ж він сам незгірший за тебе психолог, тільки в нього свій підхід, своя шкала оцінок, що впливає з його досить-таки послідовного мислення. З товаришами легко зійшовся, розважає їх різними витівками та нестримним фантазуванням, справді можна заслухатись, коли він, уявивши себе там, де право-воля, бурхливо жестикулюючи, почне показувати товариству, як спритно він пірнає та як довго, затримавши дух, ходить просто по дну, і це ж не вигадка, адже ж і в характеристиці записано, нібито по глибинах цей земноводний підкрадався до курортників-вудкарів і не раз відкушував їхні цяцьковані імпорتنі блешні! Піди перевір, хто їх відкушував, може, самі курортники й відкушували, а записано на Порфира... Чи не тому, що аж надто добре обізнаний, як там воно під водою, де він без акваланга принатуривсь ходити, в усіх тонкощах вивчаючи, як річкова їхня риба живе! Розкаже про всі породи, що водяться в гирлі, та які серед риб витривалі бувають — є така, що годинами валяється на піску і все дихає! Ніби чарами споєний хлопець стає, коли малює картину, як грає-виграє риба навесні,

як вигулюється рибець, ідучи на нерест, — самиці в прозорій воді літають, мов стріли, а за ними по камінцях самці табунами! Браконьери з мосту аж слину пускають, що стільки під ними пропливав живності, а вихапувати не смій, не маєш права. Відомо Порфірові, котра й куди ходить на нерест, яка рухається з гирла першою навістрів течії, бо любить воду холодну, свіжу, а яка вирушав, вже тільки коли річку сонце прогрів. Таке враження, мовби й сам він десь там під водою ріс і на власні очі бачив, як та риба ікринки на очерет прилаштовує, а інша кладе своє потомство по дну, по камінцях, щоб його свіженькою течією перемивало, купало...

А самого його в ногомийку ввечері не заженеш, і в ліжку він перед відбоєм вкладається останній, бо саме ж розійшовся, саме смішить товаришів, адже з усіх пунктів урочистої клятви, яку йому належить завчити напам'ять, він найбільше уподобав один пункт, останній: "Не журись!"

Ще з дитячого обласного приймального, де Кульбака сидів — уперше в житті! — за ґратами, попередили щодо його особи:

— За цим дивіться, просто феномен якийсь. Фізично, психічно все в нормі, навіть розвинений, але вдача... І головне — має непереборне бажання тікати. В нього це ніби ідея фікс: на волю, хоч умри!

З думкою про втечу й тут хлопець не розлучається, про це відомо Марисі Павлівні, і часом її аж досада бере на директора: ось такого крученого, може, навіть небезпечного, саме їй доручив! Досі матір мордував, а тепер тут з виховательки нерви тягтиме, намагаючись зробити з неї посміховисько. У вигадках він невтомний, цим живе, просто дивуєшся, скільки в цьому створінні енергії до життя! Уже й перед сном, коли в ліжку заженуть, хлопець, комікуючи, визиркує з-під ковдри, ще не нажартувався, оченята — дві іскорки хитруваті — жваво нишпорять по сусідах, вишукують комічне щось і в тобі, виховательці, і лише коли зачуються з коридора командорські кроки вартового, аж тоді замруть, стануть одразу святі... Уперше зустрічається молода вчителька з таким характером, з маленькою затятою людиною, в якій так химерно поєдналось вроджене й набуте... Лагідність і підступність уживаються в ньому поряд, він уміє зачaitись, зробити ангельські очі, після зухвальства шовковим стане — і все це заради чого? Втекти, вирватися звідси — ось його найжагучіша потайна мета, і задля неї він це зупиниться ні перед чим, ні перед яким обманом, піде на лестощі, на хитрощі, на будь-яке крутіство, — адже такі речі в його очах зовсім не вада, це скорше геройство. День за днем виношує своє потайне бажання, і відчувається, що воно живить його, дає політ уяві, для нього вирватися звідси — це єдиний спосіб самоутвердитись, відстояти себе, непогамовну й затяту свою особистість.

Вчителька пробувала бесідувати з ним наодинці, підбирала тон довірливий, відвертий:

— Скажи: чому з усього ти обираєш втечу? Звідки ця бігоманія? Чи болять тобі що? Чи так дуже сумуєш за кимось потай?

Не відкривається, не хоче нікого пускати у свій з ілюзій збудований світ. Один раз тільки, ніби ненароком, признався:

— Находить на мене таке... Як засмокче отут, як підступить під душу!.. І мушу, мушу тікати!

— Куди?

— Хто зна й куди.

— Чим тобі в нас погано? Ми хіба не уважні до тебе? Ми хіба злого чогось тебе вчимо?

Насуплюється хлоп'я, перемовчує, і лише тінь якась болісно перебігає по обличчю. Говори після цього скільки хоч і що хоч, а він німуватиме, замкнеться в собі надовго. Сидить, повитий смутком дорослого, думою людини, що вже по-своєму вмислюється в життя.

Деколи Марися Павлівна й після відбою заходить з черговим по режиму до кімнати, де малюки сплять, заходить, щоб упевнитись, чи всі на місцях, чи ніхто не прихворів, чи рівно дихають ці звезені з усіх усюд, по горищах та підвалах назбирані, по вокзалах та пристанях наловлені люди, трудні, малолітні... Лежать, спочивають хлоп'ята, звільнившись аж тепер від усяких обмежень, піддані лише одному — владі своїх сновидінь. Декотрі усміхнені, інші присмучені і всі — значні, загадкові. Той лоба нахмутив, а цей раптом здригнувся... Чого він? Психіка помітно порушена: бо втікав, ловили, жахавсь... Бешкетники, правопорушники зараз, а виростуть — будуть ким? Пристойш над його, Порфировою, бешкетною душею, що нарешті втихомирилася після денних витівок та шаленства, і, вслухаючись, почуєш, як і вночі продовжує вона жити, як і вві сні ця баламутна душа воює з якимись невідомими силами. Оце, діти, ваша планета, в материках вона, в океанах, в голубих серпанках летить у всесвіті ваша красуня, а правопорушне дитя дихає нервово, раз у раз здригається під казенною ковдрою щупляве його тільце, що вночі став зовсім маленьким, безпомічним. Лише ось тут, мабуть, до кінця й відчуваєш, що перед тобою дитина, створіння беззахисне перед всіма тривогами світу, істота, в якої, одначе, в свої проблеми, і не менш серйозні, аніж у дорослих, є переживання, скрути свої і внутрішні драми, і аж тут до болю відчуваєш, як потрібна цій маленькій людині підтримка чиясь, материнське тепло та батьківська опора... Стоїш над ним, і горло тобі здушується, що не знаєш, як йому допомогти в цій нервовій нічній метанині, коли вже нема ні хвацькості в ньому, ні розбишацтва, а тільки голос так благальне докликає з темряви найріднішу людину, з такою пронизливою ласкою-мукою кличе крізь жахіття снів:

— Мамо! Мамуню!

Ніколи не чула такої пронизливості благання, нікого не було їй так шкода, як зараз його. Що йому сниться? Хто його переслідує? Щось його мучить, якихось страхіть ще він не подолав, б'ється, може, з бракон'єрами на лимані чи з гуркотнявою екранних війн, з неонами міст і кошмарами Хіросіми... То передихне, то знов заскімлить, то раптом аж засміється, — сні втоми не знають! — дитяча відважна душа знов і знов стає на бій з нападами якихось тільки їй відомих чудиськ-хімер... Заспокійливо торкнешся рукою його колючої гарячої голови, і душа тобі заходиться, проймається співчутливістю до хлоп'яти, а воно ніколи й не дізнається, з яким почуттям стояла

колись вчителька над ним у цій карантинній темряві, де маленьке нервове тільце, аж звиваючись, жалібно поскавулюючи, б'ється й б'ється з темними загадковими силами ночі.

VII

Одного дня прибула якась комісія, довго ходила по території школи, в усі закутки заглядала, а карантинники тим часом мліли від догадок: чи зайдуть і до них, чи не обминуть? Невідомо було, хто приїхав, може, якраз ота всемогутня жінка із прокуратури, яка щоквартально навідується до цього спецзакладу наглядати, чи все гаразд, чи не порушується законність. Тож як її зустріти, коли зайде? Як на Порфира, то добре було б ту комісію розвеселити чимось, скажімо, заскавчати потайним способом, як це тільки він уміє; стоїш перед учителькою з міцно зціпленими губами і навіть усміхаєшся безневинно, а воно десь там у тобі так жалібно поскавулює, ну, чистісінько цуценя, кинуте напризволяще десь у бур'яні. Йому вже навіть уявилося, як поважна комісія торопіє, здивовано роззирається увсбіч і ніяк не може втямити: де ж це воно заховалось, звідки воно підвива? Ото було б сміху! Може, після такої витівки і в комісії серце ворухнулось би: "А цього веселого хлопця навіщо ви тут тримаєте? Віддати його на поруки! Хай станція його візьме! Хай краще матері допомагає на виноградниках, аніж тут підвивати!.."

Однаке можуть і не зрозуміти жартуна. Бо різні я люди: одним жарти подобаються, а інший ще більше насупиться, вважатиме, що ти глузуєш з нього. Ще коли сидів Порфир в обласному приймальнику та показував із-за ґрат язика перехожим, переконався, яке людство не однакове: той озирнеться, усміхнеться на твою перекивлену пику та й далі пішов, а інший (трапився й такий!) зупиниться та давай у двері кулаком гатити: що ви тут своїм хуліганчатам ладу не дасте? Пройти не можна, перекивляють, глузують з перехожих!..

Тож краще, мабуть, буде повестись перед комісією на вже випробуваний манір — покірненьким телятком, ангелочком: комісії люблять, щоб перед ними стелився, щоб аж погладити себе дав.

Комісія таки не минула карантинного класу: ціла юрба людей зайшла, відтиснувши Марисю Павлівну подалі, до вікна. На чолі комісії виступала поважна дама, пишнотіла хімічна блондинка з лелечим гніздом на голові, і хоч на лобі в неї не написано було, що вона старша, але Порфир одразу це вловив із самого її милостивого тону розмови, з підкресленої чемності, яка, видно, їй самій подобалась, — дама була ніби одягнута в якусь службову ласкавість. Що перед ними не прокурорка, Порфирові це ясно стало одразу, бо цікавилась жінка не скаргами вихованців, а більше їхнім розумовим розвитком та санітарним станом (може, була це дама з міністерства чи, може, дисертацію пише хто її зна?). Повагом пройшлась поміж партами, веліла хлопцям, щоб руки їй показували, наче по руках хотіла вгадати, до чого вони, грішні, торкались та з якого ларка що поцупили... А скорше просто оглядала, чи нема болячок та чи кігтів на пальцях не позаводили, на Порфирів татуйований якірець звернула увагу, запитала з привітним виразом, чим виколував. Потім, стоячи біля дошки, вибірково зупиняла

зелений свій погляд то на одному, то на іншому з хлопців, запитувала, звідки та за що сюди попав. І коли нарешті дійшло й Порфірові відповідати на оте неминуче:

"Звідки?" — хлопець, схопившись, жартівливо виструнчився і вигукнув хвацько, мов для великого простору:

— З Комишанки, з козацької сторони!

Нависпів, аж весело та незвично це пролунало серед напруженої тиші класу, вигукнулось у тій розлогій дніпровській інтонації, що її перейняв хлопець під час плавби на баржі з кавунами. В такій відповіді виявляла себе не тільки широка натура комишанця, тут була ще й хитрість, розрахована на те, щоб комісію розважити, потішити цією примовкою, здобути її симпатію — це ж таки щось! Як і передбачав хитрий комишанець, комісія справді кльнула на його наживку, повеселішала, а дама просто медовим голосом звернулася до Порфира:

— Жартун ти, одначе... Мабуть, веселі там люди, у вашій Комишанці?

— Сміються, аж кашляють.

— Але ж і вперті, самолюбиві, — буркнув із-за плеча в дами ще один із комісії, лисий, осадистий (чомусь Порфірові саме таким уявився цієї миті злощасний той силікатник, що цеглу в портфелі носив, аж поки був застуканий на гарячому). — Хто-хто, а я вже їх знаю... — І суворо запитав хлопця:— За що сюди?

Порфир відповів без брехні:

— Школу кидав, з дому тікав.

— А ще?

Міг би сказати Порфир, як матір не слухався, з двійок не вилазив, як тинявся цілими днями по пристанях, що аж у порт його занесло... Міг би, міг, одначе відповідь чомусь так і присохла на язиці. Стояв, і непевний осміх блукав йому по губах — зараз це був осміх погорди й самозахисту. Тут захищаються, хто чим може. Той мовчанкою. Той понурістю. Той схлипом, якщо маму згадають. А в Кульбаки, якщо вже його притискують, мимоволі з'являється на губах оцей напружений, сухий, наче павутиною наснований осміх. Бо в ситуації, коли. краще тінню усмішки прикритись, прикусити язика або скористатись давнім комишанським правилом: цить та диш!

— Чого ж мовчиш? Чим ще відзначився? — наполягав лисий, осадистий.

І тоді почувся від порога дужий, хрипкуватий бас начальника режиму товариша Тритузного:

— Розкажи, як черговому по території носа розквасив!

— Таж питають про раніш...

— Ну, тоді розкажи, — знову глумливо порадив Тритузний, — як блешні курортникам відкушував та рибу гачив!.. — І, звертаючись до комісії, додав, ніби він був тут з усіх найвідповідальніший:— Це ж наш маленький браконьєр, маємо й такого кадра...

— Неправда! — обурено викрикнув хлопець. — Чого набалакуєте? Хто мене зловив? Коли це я гачив?

Доки дама з лелечим гніздом, нахилившись до директора, з'ясовувала, що воно має

означати "гачив", — начальник режиму, щоб не морочились, поспішив сам розтлумачити:

— Якщо хто рибу гаком за ребро хапає — ото й гачив.

Дикий, варварський спосіб. Тільки якщо й був такий грішок, то хіба ж він признається... — І Тритузний, вивищуючись над усіма своїм картузом, виступив упевнено наперед, мовби сміливим рапортом здобувсь одразу на таке право.

— А з малих браконьєрів великі виростають, от у чім лихо! — заговорив він ще гучніше. — Скільки самих тільки "законних" розвелось, що з мисливськими квитками, у моторках з державного алюмінію! На кожне зайчення — їх дюжина п'яних пикатих ледацюг! Що вони — голодні? Нема їм інших розваг? Давно б уже треба рушниці в усіх у них повідбирати, а їм ще й премії за шкурки видають... Ну, а такі, як Кульбака, це ж бачать — то що ж ви хочете?

Директорові, видно, не дуже подобалась надмірна активність начальника режиму, однаке Валерій Іванович навіть поглядом йому не зауважив, бо чи остерігався, чи звик уже до цієї риси в Тритузному, який при комісіях мінявся на очах і, рішуче відтискуючи інших, щоразу запопадливо пробивавсь наперед із своїми рапортами або з гнівним, як оце зараз, викриттям якихось явищ, для нього нестерпних... І хоч обурення його ніби й не стосувалось Кульбаки, та все ж...

— І оце ти так міг? — дама дивилася на Порфира докірливо і водночас ніби жаліючи, його. — Живе створіння гаком за ребро? А що рибці теж болить — ти про це подумав?

— А що мені від брехні вашої болить, ви про це подумали? — відсік хлопець і відвернувся до вікна.

— Будь чемніший, Порфире, — нагадав директор — більше для протоколу.

Марися Павлівна, що досі, ніби відсторонена, стояла біля вікна, не витерпіла, озвалась:

— А коли справді не гачив, не браконьєрив... Навіщо ж кидати тінь підозри?

— А ви не заступайтесь! — крикнув і на неї хлопець, не прийнявши захисту. — Може, й гачив! Може, й чужі сітки ночами трусив!

Якщо вже вони уявляють його таким розбійником дніпровським, то хай таким і буде...

Тритузний не проминув скористатися гарячкуванням Кульбаки:

— Такий митець, та щоб пропустив, коли вона сама на гака йде? Хвалився ж, як наловлював риби повні каюки, навіть осетрів тягав біля гесівської греблі з-під самих турбін... Казав таке?

Хлопець понуро мовчав.

— Треба ж знати психологію рибалки, — звернулась за підтримкою Марися Павлівна до найближчого з членів комісії — мовчуна в окулярах. — Йому аби слухали, він вам такого нагачить!.. Перед вами великий фантазер, людина унікальної уяви, ось ви це зважте! Фантазія в нього рівносильна реальності, в занятті своєму він завзятець, в нього темперамент ловецький...

— Захищайте його, захищайте, — зневажливо посміхнувся начальник режиму і діловим тоном став підкидати комісії нові дані про Порфира: як був затриманий у порту, і як аж до міських пляжів улітку добирався...

— Пляжним роззявам, мабуть, не раз кишені перевіряв... — напівжартома закінчив Тритузний.

— І це брехня! — злісно викрикнув хлопець, бліднучи від обурення, аж ластовиння повиступало біля носа (щораз воно виступає, коли Порфир блідне, розхвилювавшись). — Як не бачили, не кажіть!

Настовбурчився весь, у погляді ненависть, кулачата стиснулись, видно, був до глибини душі скривджений цією намовою. Крадієм, злодійчуком малюють!

В його очах була це чорна зрада з боку Тритузного: адже Порфир сам розповідав йому під час бесідувань у карцері про свої походи, про те, як на пляжах улітку з хлопцями з'являвся і, тішачи публіку, ходив по берегу на руках, але ж про кишені й мови не було, бо не його це заняття.

— Здорові, а вигадують! Набріхують, чого й не було! Оце ви такі?!

Вкрай знервований, скривлений від болю й ненависті, хлопець аж нетямився, його взялись приспокоювати, однак він усе викрикував своє:

— Неправда! Неправда! Не лазив по кишенях! Не було цього!

— Ну, не було, так не було, — злагідливо казала дама з комісії. — Заспокойся, ми віримо тобі.

Проте хлопець уже, видно, не чув її, оглушений і засліплений болем образи. Вигадують, наговорюють, виходить, він злодійчук, крадіюга якийсь!.. А він ще ні в кого й остілечки не вкрав! Бо від дідуся не раз чув засторогу: чужого не руш, Порфире, я ось вік прожив, а нічийого не торкнувся, бо як його брати, коли воно людське... Порфирові міцно вкарбувалось дідусеве слово. І коли навіть кортіло щось потягти з радгоспного гаража або на пристані, то щоразу згадувалось: чужого не руш! То ж людське... Траплялося, звичайно, що каюка чийогось прихопиш, але ж потім і на місце його приженеш, прив'яжеш до верби, просто ніби напрокат брав. А тепер ось Тритузний таке наклепує, набрехи зводить перед лицем комісії, мабуть, щоб вислужитись перед нею...

Тритузний, відчувши, що переборщив, спробував загладити враження:

— Може, в чому й згущено фарби, але ж диму без вогню не буває. Чи такі вже ми святенькі?

Хлопець, однак, ніяк не міг погамуватися:

— Що було, з тим не криюся, а набрехи зводити... Це є у вас таке право?

— Годі, годі, Порфире, — заспокійливо сказав директор, а хімічна дама, всміхнувшись, додала:

— Не слід образу затаювати надовго. Бо з маленьких образ потім одна велика виросте, і ти відгородишся нею, як муром, від усіх, нічого доброго в людях не помічатимеш.

— Комишанські вони дуже самолюбиві, — нагадав про своє осадистий. — А він же

того кореня... Бачите, який амбітний. Чи не скіфських царів нащадок?..

Щось мовби знущальне вчулося Порфірові в останніх словах, і це його зовсім сказило:

— Корінь, нащадок, — гугняво перекривив він члена комісії. — Чого ви розписуєтесь за мене? А може, нічийний я? Може...

І голос його осікся. Усе горіло в ньому, ятрилося раною, яку досі витерплював у собі, утаював від сторонніх очей. Син матері-одиначки, та й усе! А ви вже, дорослі, поясніть, що це воно таке — син одиначки? Що це, коли батька ні разу й у вічі не бачив! І слова його ніколи в житті не чув? Як це буде по-вашому? Від святого духа вродився? Лелека на хвості приніс? Чи, може, в капусті знайшли? Знайшли й гарячим залізом на тобі тавро випекли: одинак! Оксанич! З тим і живи на вашому білому світі.

— Трудні, ох, трудні діти, — зітхнула жінка з комісії. — Я згодна з Корчаком: недисциплінована й зла дитина тому, що страждав. А ми часто забуваємо про це. Забуваємо, що в такого ось отрока швидше, ніж у дорослого, розгальмовуються небажані інстинкти та збудники.

Ще один з комісії, той мовчун в окулярах, нарешті подав голос, більше звертаючись до Марисі Павлівни. І хоча йшлося про "підвищену реактивність" та про "органічне відчуття справедливості" в її вихованцеві, але це можна було сприйняти також як вияв підтримки молодій учительці, бо, видно, мовчунові до душі було, що ця чорноброва, з сміливим лицем особа в потрібну хвилину рішуче взяла свого "великого фантазера" під захист. Перед тим відсторонено стояла біля вікна та тільки губи кусала, прибравши іронічного виразу обличчя, а коли вибрала мить... От вам, будь ласка. Одразу видно, що людина має свою думку і вдачею не з полохливого десятка.

Дама з комісії тим часом звернулася до дітей:

— Друзі, любі наші малята. Це тільки напочатку вам тут незвично. А закінчиться карантин, ви себе одразу інакше відчуєте, школа зробить усе, щоб ваше дитинство було щасливим і сонячним...

Після цього стала співучим голосом розводитись про дисципліну, про гігієну, але Порфірові вже не слухалось, нудило від її підсолоджених слів, як від пасльону.

Не зводячи сердитого погляду з хімічної дами, з її отого лелечого гнізда на голові, він різко підняв руку:

— Пустіть у туалет!

Коли ж хлопець, ніби з ланцюга зірвавшись, вискочив із класу, начальник режиму сказав, аж ніби зраділо:

— Ох, і штукар!... Тільки злегка зачепи і вже — наче окропом налитий... Цей у житті не пропаде, цей зумів впіймати вовка за вухо!

— Я вважаю, — твердо сказала Марися Павлівна, — що вам би годилося вибачитись перед ним.

— О! Перед цим пущверінком? Це ж за що?

— Самі знаєте.

Аж коли комісія відбула, тільки тоді Кульбака приплентався до класу. Забився, як

вовчення, в куток на останню парту, мовби й на Марисю Павлівну сердився за те, що вона заступилась за нього. Вчителька, щадячи хлопця, вирішила не чіпати його: хай відтане, перестраждає. До кінця уроку ніхто й слова не почув від Кульбаки. Усамотнений, відсторонений, сидів, злігши підборіддям на парту, пірнувши стуженим поглядом у вікно. Не існувало зараз для Порфира ні вчительки, ні товаришів, ні навіть обмежень, які його тут тримають. Уява, дужча за саму реальність, розломивши мури, підхоплювала й несла хлопця від образ і суворостей в існування позашкільне, блакитне, він знову був там, де води й очерети, був на сонячній згірку біля маминої хати, де старий абрикос от-от рожевим цвітом обцвіте...

VIII

"То ж як-таки: з хвостиком планета чи без?" Про це саме допитувались у Марисі Павлівни її колеги, що зібрались в учительській, цю проблему саме намагались з'ясувати, коли з'явивсь на порозі начальник режиму — чи, точніше кажучи, помічник директора школи по режиму, цей самий Тритузний Антон Герасимович. Крутої вдачі, багатющого досвіду людина. Коли в школі кому занедужається, Антон Герасимович пропонує свій радикальний засіб: "Пийте полин!" Має на увазі звичайний степовий полин, отой гіркий-прегіркий, що його жодна худобина не візьме в рот, тільки людині, мовляв, і під силу його спожити. На всі випадки життя визнає Антон Герасимович тільки це рятівне зілля, від усього воно нібито йому допомагає. Самим своїм виглядом Тритузний ніби засвідчує, що то значить — користуватися полином: коли невідступне, як ось він, це чортове зілля вживаєш, тоді в тебе й колір обличчя здоровий, і хода пружна, і виправка, навіть у такому солідному віці, ще бравата, молодцювата.

З появою Антона Герасимовича вчителі одразу стають поважними, сміх де й дівся, хоч Марися Павлівна аж губу прикусила, щоб утриматись під час нежданого візиту в належній серйозності. Тритузний догадався, що це була в них пауза, весела передишка, бо, видно, до очманіння дозасідались, аж посоловіли всі. Антон Герасимович досить скептично ставиться до цих нескінченних учительських сидінь, де люди дорослі — на чолі з директором — годинами сушать собі голови над тим, звідки беруться шибеники, босяцюги, халамидники та які педагогічні хитромудрощі протиставити черговій витівці котрогось із своїх малолітніх правопорушників,

Знаючи, що має право бути присутнім на педраді, Антон Герасимович повагом проходить до улюбленого свого кутка, сідає якраз під написом: "Діти — майбутнє народу". А перед ним по стінах барвисті художні орнаменти, що їх виставив на огляд колегам Артур Берестецький, вчитель малювання та співів (або, як він каже, "навчитель красних мистецтв"). Квіття, виноградні лози та листя, скіфські й сучасні мотиви в химернім поєднанні — все це він збирається подати на обласну виставку самодіяльних митців. Тритузний мимохідь ковзнув поглядом по орнаментах, не виявивши при цьому ні схвалення, ні осуду. Тугий крислатий картуз бравато сидить на сивій голові Тритузного, він його й тут не скинув, бо, по-перше, служба йому це дозволяє, а по-друге, в кашкеті відчуваєшся якось певніше: одразу видно, які в тебе обов'язки і що ти людина міцного вишколу й дисципліни. Знав Тритузний, що його

звичка не скидати в учительській кашкет викликає в декого з педагогів реакцію іронічну, так само як і його манера говорити урочистим тоном про свої обов'язки: "Ми, надзирательський состав, наполягаємо і т. д.", одначе й далі тримається свого, бо вважає цілком природним саме цей тон і цю манеру для себе, корінного кадра, що чи не єдиний тільки й. зостався тут із працівників колишньої трудколонії неповнолітніх, суворой попередниці спецшколи.

— Випадок цей якраз підтверджує наші спостереження, — говорив Валерій Іванович, звертаючись до своїх колег та колежанок. — Типова дисгармонія поведінки. Безгальмівність, показна бравада, якою іноді приховують душевну травму, якісь внутрішні розлади, що можуть призвести навіть до руйнацьких дій... Доки не суперечиш йому, все гаразд. А тільки заперечив, вибухав бурєю гніву, крику, сліз...

— Сліз не було, — уточнила Марися Павлівна. Оскільки начальник режиму не зводив погляду з директора, то Валерій Іванович у двох словах пояснив йому, про що йдеться: розглядались зауваження, що їх залишила комісія, зокрема щодо "феномена Кульбаки", як буде потім записано в протоколі педради. Звертаючись до Марисі Павлівни, директор попросив доповісти, як почуває зараз себе той клятий комишанець.

— Пазурята випустив, і не підступиш до нього, — доповідала Марися Павлівна. — Починав був відкриватись, з'явилися навіть були проблiski чогось схожого на гризоти сумління, а після відвідин комісії, після образи, якої йому було завдано, їжачок наш знову замкнувся, озливсь, очужів... Хочете знати, хто винен? Ми, вчителі. Вимагаєм сліпого послуху, забуваючи, що слухняність і покірність — це ще не ознака душевної доброти... Затявсь, одне слово. Не знаю, як цього разу з ним і повестись...

— Найперше, не виказуйте, люба колего, ні тіні розгубленості перед ним, — порадила Ганна Остапівна. — Бо той психолог одразу ж скористається.

— Вам добре, Ганно Остапівно: у вас такий досвід, такий стаж...

— За цим не журись, від стажу й ти не втечеш, — з усмішкою мовила Ганна Остапівна. — А втім, щоб не було нарікань, я можу Кульбаку до своїх забрати, мені якраз такого клятого бракує... Згода? Тільки глядіть, щоб потім не пошкодували.

Директора, видно, зацікавив такий варіант. Глянув на Марисю Павлівну:

— То як?

Вона вагалась. Запитливо глянула на Бориса Савовича, хотіла почути, як поставиться він до цього, бо ж удвох вони відповідають за клас, за свій табунець... З самого початку директор точно визначив їхні обов'язки:

Борис Савович втілюватиме начало, так би мовити, мужське, суворе, дисциплінарне, а Марися Павлівна має внести начало материнське, адже ласки й ніжності цим шибеникам треба не менш, ніж дисциплінарних заходів. Ось так і виступають вони педагогічним дуєтом, у якому Марисі все ж випадає вести першу скрипку, так велить їй діяльне й бурхливе "начало" її вдачі. І навіть зараз, коли вона жде слова свого колеги, він мовби й не чув, сидить, схилившись у роздумі над своєю золотою каблучкою (Борис Савович недавно одружився і ще носить на пальці обручальний перстень).

— Самолюбство їй не дозволить визнати поразку, — підкинув учитель фізики, зіщулений, з насмішкуватими очима чоловічок.

— Справді, хай уже як є, — сказала Марися Павлівна. — Спільно будем його формувати.

— Посковзнутись не боїтесь? — посміхнувся директор.

— Я нічого не боюсь, — було йому відкарбовано.

— Ще раз переконуємось: в малому тілі — великий дух, — подарував комплімент Марисі Павлівні довготелесий Берестецький.

— До того ж у вас колега надійний, — поспішив нагадати Марисі Павлівні директор і приязно кивнув на Бориса Савовича. Всі перевели погляд на цього крутов'язого вчорашнього моряка, аж він зашарівся, це з ним часто бував. — Ви як, Борисе Савовичу, щодо Кульбаки?

— Перекуєм, — сказав Борис Савович і, помовчавши, додав: —...мечі на орала.

Це підбадьорило й Марисю, вона тепер заговорила впевненіше:

— Ціла ватага вчителів та не зможемо з одним упоратись? Зрештою, легких тут нема: інші теж феномени, усе дисгармонійні виплоди цієї атомної доби... Найбільше турбує мене в Кульбаці саме оця різка дисгармонія його душевного ладу, раптові спалахи, крайня неврівноваженість... Не влучиш його. Тільки-но був перед вами лагідний, відкритий, просто обворожливий, а за хвилину витіє щось таке, що жахнешся. І це при тому, що від природи в нього справді ж здорова психічна й нервова конституція. Я згодна з характеристикою, яку нам дали на нього з дитячої кімнати міліції та з приймальника... Хлопець справляє враження натури своєрідної, непересічної, як на мій погляд, інтелектуально навіть обдарованої, але ж оце, що він несамовитіє від найменшого необережного доторку...

— Природна річ... для нього принаймні, — сказала Ганна Остапівна. — Спробуємо вмислитись у саму психологію правопорушника, уявити внутрішній світ такого маленького забіяки. Бути хуліганом, вимучувати матір, бродяжити — це, по-вашому, погано, але ж він так не вважає! Хочете, щоб мав повагу до старших, мав жалість до меншого, хочете, щоб по очах навчився впізнавати чиєсь страждання і здатен був пройнятись співчуттям до іншого, а навіщо це йому? Коли зручніше бути розхристанцем, егоїстом, деспотом маленьким... З нашого погляду, поняття його викривлені, але це — з нашого! В нього ж на все своя мірка, свій погляд, так само як і своє розуміння добра і зла, честі й безчестя... Тож нічого дивного, що нам, дорослим, так важко з ними. Всяких уже бачили, ще й не такі були, як цей ваш Кульбака... Тричі можна посивіти, доки отроки ці переказяться, тож раджу: набирайтесь терпіння надовго. Прискорювачів у нашій праці нема, педагогові, як і селекціонеру, потрібен час. Постарайтесь викликати свого феномена на цілковиту відкритість душі, хай він як матері чи, може, навіть більше як матері, довіриться вам з усім своїм потаємним... Хай виповість до кінця усі свої тривоги, мрії, а то й внутрішні муки, бо ж їх у дитини буває не менше, аніж у дорослого, і часом вони ще сильніші в підлітка, аніж у нас, бо загострені дитячою вразливістю, надчутливою ранимістю юної душі...

— Справді, ми ж так мало ще про нього знаємо, — задумалась Марися Павлівна. — А може, його чимось тяжко покривджено. Може, ставав жертвою чиеїсь сваволі, грубощів, нерозуміння...

— Емоційну сльозу над ним пролийте! — вигукнув Тритузний своїм дужим хрипкуватим голосом (чи не від полину прохрип?). — Та він сам — перший свавільник і грубіян! Порушником вроджений... У нього вже й хватка завтрашнього злочинця!

Директор невдоволеним поглядом пригасив запал Тритузного.

— Навіть якби це було й так, — сказав, не підвищивши голосу, — ми й тоді не перестанемо за нього боротись. Інакше для чого ж ми тут? Насамперед він мусить відчувати, що потрапив у здоровий, вимогливий, але й справедливий колектив. І що не для експериментів потрапив, не в ролі кролика піддослідного, а для науки найглибшої — науки життя. Антоне Герасимовичу, до вашої мудрості волаю: перед нами ж — людина! Хай ще мала, й запущена, і чимось знівечена, але людина. Яка ще колись, можливо, й нас перевершить та в колі друзів незлобиво посміється з наших педагогічних зусиль: диваки, мовляв, були, хоча дещо й тямкували. Зуміли все-таки подолати кризову ситуацію, вчасно відстояли, підтримали дитячу чистоту й непорочність...

— Це він для вас — непорочність? — Тритузний мало не зареготав. — Та за таким уже тюрма плаче, а ви тут розвели; чистота... хвеномен... дисгармонія...

Борис Савович дарма що не любив ув'язуватись в подібні дискусії, цього разу все ж подав голос:

— З такого, по-моєму, скоріше щось путнє вийде, аніж з якогось тихаря-пристосуванця. Горішок? Ну й що? Хіба це погано?

Валерій Іванович весело нагадав Тритузному:

— Як ви там казали? Цей вовка за вухо вхопить? А таки вхопить, особливо вовка відсталого... Одне слово, з живчиком та з перчиком хлопець, — посміхнувся Валерій Іванович і знову перейшов на офіційний, твердіший тон: — І хай перед нами справді дисгармонійний варіант особистості, та вихователі все-таки ми, а він тільки вихованець. Ми озброєні знаннями, досвідом, терплячістю, зрештою, своєю небайдужістю до його долі... В нас на нього інструкцій тисяча і одна... Звичайно, він теж не і дрімав, весь час до нас приглядається: ану, які ви, мовляв, наставники?.. Чи кожен із вас правдивий, стійкий, | принциповий? Чи не лише на словах, а й на ділі бажаєте і мені добра? З перших кроків уже маємо дати відчутти йому, що опинився він у колективі людей вимогливих, але й справедливих, доброзичливих, тактовних... І з цього погляду, я вважаю, ми не зовсім педагогічне повелися з нашим вихованцем під час відвідин комісії. Зокрема це стосується вас, шановний Антоне Герасимовичу. Ваші деякі припущення щодо минулого Кульбаки були, м'яко. кажучи, безпідставні, отже, й не педагогічні.

— Я в педагоги не пнуся, — сердито відказав на цей закид Антон Герасимович. — А до чого ваші тактовності ведуть — ось подивіться самі...

В інтригуючій мовчанці він добув з кишені кітеля якийсь папірець і, підійшовши до

столу, поклав перед директором:

— Читайте.

Якесь послання на шматині заяложеної географічної карти. Усі притихли, доки директор вивчав поглядом записку. Веселе щось перемайнуло по обличчю Валерія Івановича, коли він дочитав цидулу до кінця.

— Звідки це у вас? Начальник режиму буркнув:

— Хтось підкинув у діжурку.

— Ось так починаються анонімки, — сказав Валерій Іванович, передаючи папірець на ознайомлення Ганні Остапівні.

— А помилок! — вжахнулась вона. — Ну й грамотій...

— Та що ж там таке? — не втерпіла Марися Павлівна.

Своїми словами Ганна Остапівна переповіла, що перед, ними донос на Кульбаку: нібито він погрожував начальникові режиму якоюсь страшною помстою — чисто дитяча витівка...

— А прізвисько? — нахмурився Тритузний. — Це мені ще прізвисько носити від поганця!

— Яке ж? — звеселівши, поцікавилася Марися Павлівна.

Ганна Остапівна, видно, вважала, що розголосити буде неделікатне щодо Антона Герасимовича, але Тритузний, буряковіючи від обурення, сам вигукнув:

— Саламур! Цей шмаркач, байстрюк комишанський, Саламуром мене охрестив! Вчителі розсміялись.

— Що ж тут образливого? — здивувався піснолиций вчитель математики. — Саламур, як відомо, це широко вживана серед наших рибалок приправа до юшки. Щоправда, вельми гостра, часом пересолена, переперчена, але я, скажімо, охоче вживав, доки дозволяла печінка... Саламур — зовсім не лайка, нічого в цьому образливого не бачу.

— Я теж, — підкинув Берестецький. — Це ви самі собі уявили, що в його сприйманні саламур неодмінно має означати щось страшне, пекуче й нестерпне.

— До того ж кому вони тільки цих прізвисьок не наліплюють? — добродушно сказала Ганна Остапівна. — Мене ось, скажімо, Буддою позаочі звать... Борис Савович для них — Боцман... Марися Павлівна — просто Марися, або Кручена.

— Або ще: Відзігорна! — засміялась Марися Павлівна, — А мені це навіть подобається.

— Вам подобається, то й носіть! — вигукнув Тритузний. — А я не маю наміру. В мене законне прізвище в, воно в наказах фігурувало, в подяках за відмінну службу... Тритузний — це Тритузний, а не Саламур, так було й буде!

Валерій Іванович, тамуючи усмішку, спробував заспокоїти ветерана:

— Пожалійте себе, Антоне Герасимовичу... Це ж дрібниця, і чи варто на неї так бурхливо реагувати?

— Просто гоголівська історія якась! — з веселою міною вигукнула Марися Павлівна. — Той того обізвав гусаком, і вже судову тяганину затіяли на роки... То,

може, й ви передайте позов на Кульбаку в нарсуд? З дітьми воювати — це ж просто смішно!

— То хай ліплять, що заманеться? — рішуче глянув на неї Антон Герасимович. — А в мене сім'я! Сини, онуки! В мене підлеглі, крім того!

— ...весь надзирательський состав, — пошепки підкинув до колег Берестецький, але Тритузний, як людина ще доброго слуху, репліку почув і закипів з новою силою.

— А ви ж як думали? — сердито обернувся він до патлатого "навчителя красних мистецтв". — Дисципліни без авторитету нема — невже цієї азбуки вас не вчили? І якщо вже в такому закладі начальник режиму буде Саламур, то ким будете ви? Вони вам оті й патли обсмалять!

І знову — вкотре уже! — заговорив про своїх синів: не пішаки, мовляв, вони, повага їм і згори і знизу, а тепер, виходить, дозволити, щоб і на них прізвисько перейшло?

— Сини у вас справді орли, — підхвалила Ганна Остапівна, мабуть, щоб приспокоїти, але це тільки розпалило в Тритузному його батьківський гонор.

— Бо не панькався з ними! — grimнув він. — Не тинялись з транзисторами по парках до третіх півнів! Як одне так і друге знало: не прийде вчасно додому, то дістане по м'якишу — все пір'я з нього обіб'ю!.. А цього, бач, недоторканця, пальцем не торкни!

— Тут школа, — нагадав директор. — Бити чи не бити — це шекспірівське питання в нас не існує, кулачного права не визнаєм... Не штурханами — теплом гуманності бийте їх, Антоне Герасимовичу...

— Я ж до нього як до людини, — аж застогнав Тритузний. — І в карцер заходив, індивідуально з ним бесідував, старався отямити окаянну душу. А він, байстрюк, чим віддячив... Ні, провчити, провчити треба поганця, я цього так не залишу! І ви також повинні своє директорське слово сказати...

— Гаразд, — сказав директор і, звертаючись до всіх, додав діловим тоном: — Розгляд конфліктної справи переноситься на вечірню лінійку.

...А на вечірній лінійці, коли вже горніст відсурмив і струнко завмерли вишикувані загони, директор вийшов на середину плацу й, піднявши в руці школярську записку, голосно і ніби навіть весело запитав:

— Чия?

Суцільне мовчання. Усі погляди — на той клаптик географічної карти (здається, шмат Нової Зеландії), на те анонімне посланіє, в якому котрийсь невідомий, звичайно ж, одразу впізнав свій твір...

— Хто писав?

Ніхто нічирк.

Директор перевів погляд по рядах, зупинив його аж укінці, де окремо стояли карантинники — ще не в формі, ще хто в чім.

— Впізнавай і не соромся признатись!

Знов тиша, мовчання.

Потім хтось запитав із задніх рядів:

— А що в записці?

Валерій Іванович підняв угору той шматок Нової Зеландії:

— В записці повідомляється, що вихованець Кульбака дозволив собі нешанобливо відгукнутись про одного з наших заслужених працівників. Легковажним прізвиськом образив літню людину — ветерана служби режиму... Вихованець Кульбака, було таке? Правда це?

З шеренги карантинників видихнуло глухо:

— Правда...

— Вийди наперед і повтори так, щоб усі чули.

Кульбака залишив стрій, знехотя вичвалав аж на середину майдану й, набравши повні груди повітря, видмухнув із себе на всю силу:

— Правда!

— Стій тут. З тобою буде окрема розмова. Тепер нам треба знати — хто підкинув записку?

Ряди німували. Товариство горіло бажанням виявити: хто? Автор, одначе, не озивався. Директор змушений був знову звернутись до своїх легіонів.

— Пояснюю, — голосно звернувся він у бік карантинників. — Ми проти ябедництва! Такі речі в нас не практикуються. Наш колектив вважає, що доноси принижують людину. І що з донощика, хай навіть малолітнього, може згодом вирости хіба що шкурник, підлиза й малодух, а не вірний товариш, мужній громадянин.

Щось прошелестіло по шеренгах — здається, сказане сподобалося вихованцям. Бо хто ж не мріє мати вірного товариша й самому бути таким! Але справа не зрушилась, той невідомий писака й далі волів залишатися невідомим: занишклий, прищух десь у рядах і не дихав. Кульбаці аж язик свербів сказати директорові: "Я знаю хто", — але директора, видно, цікавило інше, йому важливо було, щоб той сам зізнався. І він знову взявся терпляче розтлумачувати — і більшим, і меншим:

— Коли хто хоче зробити яку-небудь заяву, якесь оповіщення, помітив щось негідне за товаришем (курив там у туалеті, чи що), то правило в нас таке: виходь ось тут на лінійці і перед лицем товариства відкрито говори. Будь ти хоч третьокласник, а зважився сказати слово критики про восьмикласника, сміливо виходь і, як ото мовиться, ріж йому правду в живі очі.

— А тоді начувайся, — кинув упівголоса котрийсь із малюків.

— Помсти не бійтесь! Якщо хто спробує мститись за відкрите, правдиве, при всіх на майдані сказане слово... Та й не буде помсти. Бо то було б негідно мужчини, просто безчесно. Весь колектив стане тоді на твій захист... То хто ж писав? Ми, звичайно, маємо можливість виявити, але хочемо, щоб автор сам зізнався. Щоб знайшов у собі мужність. Отже, ще раз питаю: чиє творіння?

І тоді з гуртку карантинників пискнуло зляканим тоненьким голоском:

— Моє.

— Ти, Карнаух? Виходь на люди.

І ось він, пущьверінок капловухий, чи не найдрібніший з-поміж усіх, видибує, блідий з переляку, отетеріло зупиняється перед директором. Занедбане, нещасне створіння з

гостреньким підборіддячком, з гостреньким пташиним носом. Директор якусь мить дивиться на нього з мовчазним жалем, потім, поволі рвучи записку на дрібненькі шматочки, обернувся до Кульбаки:

— Знаєш такого?

— Ще й як!

— Міг би ти йому — ось тут прилюдно руку потиснути?

— За що така честь?

— За мужність. За правдивість. За те, що знайшов у собі духу зізнатись!

Кульбака зверхньо глянув на геть зніченого Карнауха, свого шашкового партнера, що так невдало дебютував на ниві тайнопису, пропік його поглядом і аж по тому через силу вичавив із себе:

— Хай підійде.

Директор, порухом брови підбадьоривши Карнауха, звелів йому:

— Підійди до Кульбаки.

Потупцявшись, поогинавшись, перемагаючи сам себе, Карнаух ступнув нарешті до Кульбаки і сторожко, наче боячись, що його вкусять, простягнув навстріч комишанцеві свою грішну руку. Порфир, одразу звеселівши, чіпко схопив її і, на втіху публіці, смикнув те нещасне ручення так, що Карнаух мало носом не заорав.

Дружнім сміхом відповіло товариство на цю штукарську витівку комишанця. Сказано ж: артист!

ІХ

А тим часом весніє, весніє... Вечорами, коли учителі розходяться по домівках, іноді чути скрики птахів у темному небі — журавлі чи гуси гомонять, крізь темряву летять на північ. Буває, зупиняться вчителі просто серед вулиці, щоб послухати вічно бентежливу мову весняного неба, забувши про час, про всі суєтності дня, стоять притихнувши, проводжають німотно той летючий, мовби сповнений неземної пристрасті гомін. Ледве чутний гелгіт дикого птаства у нічній високості до кожного з них промовляє по-своєму, чимось розбентежує і кличе кудись...

— Звичайна річ: птахи летять, а скільки музики в небі, — задерши голову, зупиняється серед колег Берестецький. — І як багато важать для душі ці уроки гармонії...

— Вихованці наші позбавлені, на жаль, змоги чути цей гелгіт небесний, — каже після паузи Марися Павлівна. — Анекдотиками оце десь там розважаються нишком після відбою... І хіба ж не парадокс наш учительський: ми їм заронюємо в душі красу свободи і водночас тримаємо під замком обмежень... Це послідовно?

— То що ви пропонуєте? — запитує зісохлий, виснажений хворобами математик. — Пустити, хай розбіжаться? Як оті радгоспні цигани, що, тільки зачувши весну, кидають ковалювати, запрягають своїх півтора коня і гайда в дорогу...

— А я й тих розумію. На саму іноді таке находить, що хоч би й порушити буденний наш розпис... Хоч би закохатися в кого до безпам'яті абощо.

— А чому б вам не закохатися в мене? — каже Берестецький, цей патлатий красень,

що давно вже лицяється до Марисі, щоправда, більше жартома.

— В неї ж наречений є, — нагадує Ганна Остапівна. — Хай не такий баритон, як у вас, але хлопець бравий, з мотоциклом. На край світу ладен везти Марисю в кіно, якщо тільки вона якогось там фільму забагла. Квітами її осипає... А чим би ви, Артуре Пилиповичу, могли скрасити життя своєї подруги?

— Таж він на гітарі грає й квіти малює, — заступилась за Берестецького Килина Устимівна, повногруда дружина викладача математики (вона кухарює в школі). — В Артура Пилиповича до всього талант, він не те, що ми! Тільки й думаєм, де новий гарнітур добути...

— Візьмусь і я за орнаменти, — озвався з удавано ревливими нотками в голосі чоловік Килина Устимівни. — Квадратуру кола намалюю для вашої виставки...

— Намалюйте мені оцю ніч, — каже грайливо до Берестецького Марися Павлівна. — Настрій наш барвами передайте, і нічну музику неба, і птахів отих, що їх нам не видно... Півпланети у темряві летять і не заблукують, дорогу знаходять додому, — хіба ж не диво? Інтуїція, чи родовий інстинкт, чи що там їх веде?..

І потім вони далі йдуть широкою вулицею, поміж заснулих будиночків, позаплітаних виногородами, минають стовпи ліхтарів, на яких лампочки лиш де-не-де горять, а інші знову порозтрощувано, самі скляні гузирі з патронів стирчать. Це вже не їхніх вихованців робота, — їхні з-за муру сюди не дістануть. Скоріш усього то розважались зразкові, немічені з радгоспної школи, де вчаться й діти Валерія Івановича. Чи й взагалі діти тут ні при чому, може, якісь дорослі лобурі в такий спосіб відводили душу після чайної.

— І чому не лобом об стіну, а каменюкою по ліхтарях? — каже Килина Устимівна. — Поламати, потрощити — звідки в людині таке дике бажання?

— Печерний інстинкт час від часу прокидається, — зітхнула Ганна Остапівна. — Він живучий.

— А Марися Павлівна завзялась будь-що переінакшити людську природу, — іронізує Артур Пилипович. — Погамувати вирішила оте руйнівне, агресивне, що, може, в самих генах закладене... Намір шляхетний, але ж... Вона до нього з ідеалом, з світильником у темні надра його душі, а звідти лізе з вилицюватою мордою маленький Герострат...

— Цинік ви, — каже Марися Павлівна. — Тільки з кого смієтесь? Чого вам і в школу було йти, якщо нема віри?

— Я не гірший за інших, — не образившись, добродушно відбороняється Берестецький. — Красних мистецтв учу ваших правопорушників, ще й шагістику мені накинули, — теж не відмовляюсь... Чергую, стінгазету випускаю, щоденники веду. Ви ось мене критикуєте, а самі ніяк ради своєму Кульбаці не дасте, не можете подолати його внутрішній спротив, неконтактність. А я, до речі, вже його своїми орнаментами зацікавив... Мистецтво — найкращий педагог!

Марисю при імені Кульбаки знов пройняло почуття гіркоти. Справді ж бо, після тієї сутички не хоче визнавати її дикий цей вихованець, не лише на Тритузного, а мовби й

на неї переніс образу. Неконтактність — це навіть м'яко сказано... Озлився. Ще й сьогодні пробувала втовкмачити Кульбаці, що вчинок його негідний, що випад проти начальника режиму неприпустимий, але на всі свої аргументи тільки й чула незмирення: "А чого ж він..." В інституті мріяла про випроби та труднощі педагогічні, тож і вимріяла — має їх тепер вдосталь, аж далі нікуди... Ох, попався індивід! І як тільки природа вміє ліпити характери, в яких незліченних варіаціях творить вона людські вдачі, нервові структури, темпераменти... А ти береш на себе сміливість стати її співтворцем, формувальником душ... Чи не надто самовпевнено з твого боку? Переінакшити людину, змінити в ній те, що в первісних формулах заковано і, може, визначено наперед? У найдикішому поменшити "ступінь звірчості"— ти відважуєшся на таке?

Ось, нарешті, й директорів котедж. Біля хвіртки стоїть уже, як на чатах, в накинутій хустці Зінаїда Петрівна, виглядає свого Валерія Івановича. "Пані директорова", як її називає Марися Павлівна. У школі всі знають, що ревнує вона свого мужа до Марисі Павлівни, і тому, коли повертаються додому й випаде так, що Валерій Іванович іде в гурті, тоді Марися, під'юджена іншими, навмисне бере його під руку, їй самій теж неабияке задоволення — пококетувати з директором на очах Зінаїди Петрівни, яка — хай це буде й за північ — не спить, вистежує із-за хвіртки, підзирає звідти за подіями з ревнивою зіркістю...

Помітивши, що сьогодні Валерія Івановича серед учителів нема, Зінаїда Петрівна стривожується:

— А де ж мій?

І тільки дізнавшись, що Валерій Іванович зоставсь на нічне чергування, підмінивши біолога, в якого розгулялась печінка, — "пані директорова" зітхає полегшено, хоча око ревниво когось вишукує у гурті.

— Зінаїдо Петрівно, я не в школі, я тут, — весело визиркує із-за плеча Берестецького Марися Павлівна. — Можете спати спокійно...

— Стривайте, стривайте, ще й ви визнаєте, що таке ревності, — сумовито сказала "пані директорова". — Це такий звір, що людині, мабуть, до старості пощади не дасть.

— Пережиток, — недбало кидає Артур Пилипович. — Емоційний атавізм.

— Добре говорити вам, неохеньбі! А ось як закрутить голову котрась із Будинку культури, тоді посмієтесь... Звісно, ревності — пережиток, теоретично це мені зрозуміло, і сама добре ж знаю, що Валерій Іванович нічого такого собі не дозволить, та коли уявлю, як десь там вона, оця Відзігорна, поведе до нього очима, як крутнеться перед ним на одній нозі — ой, не кажіть!.. Бо вона ж не те, що я: бачите, як розтовстіла, обабилась...

— Зінаїдо Петрівно! Ви красуня, — твердо сказав математик.

— Була, — прикриває молодиця квітчастою хусткою обличчя. — А зараз, хоч хліба зовсім не їм, ось так мене розігнано... Ні вареника ж, ні пирога...

— Тут від самого повітря повніють, — усміхнулась Ганна Остапівна. — Тільки Валерій Іванович у вас чомусь ізсохся...

— Зате він ще більше тепер схожий на Шандора Петефі, правда ж? — веселішає Зінаїда Петрівна. — Колись у гуртожитку наші дівчата цю схожість вловили... Вони були певні, що Валерій — як більшість закоханих — і вірші потайки пише, виливаючи почуття ось цій своїй Беатріче, ще не розповнілій тоді... Ах, що тільки не згадається в такі ночі, коли перелітні гуси над нами так жагуче скрикують, комусь подають голоси!.. Студентські весни, кохання, ревності, — все наче вчора було... Йому ж аспірантуру пропонували, якби був пішов, давно б уже став кандидатом наук. А тут?

— А тут всі ми його любимо, — каже Марися Павлівна. — Хіба це менше, ніж стати кандидатом?

— Усе з нього випиває робота, за вашими стриженими зовсім часу для своїх не залишається, — тихо скаржитися Зінаїда Петрівна. — Таня ще нічого, а Максим що далі, то гірше. До уроків не присилуєш, на трійки з'їхав, тільки транзистор йому на умі, та кіно, та ще гумового човна купить... Жахливі сцени влаштовує. Оце вона, мабуть, і є, підліткова буря?

— Переросте, — заспокоює Ганна Остапівна.

— Вимагач, егоїст пробивається — ось що страшно, — далі відверто ділиться наболілим Зінаїда Петрівна. — Прибіг, поїв похапцем, дай грошей — біжу в кіно. Хліба й видовищ — цим обмежуються всі бажання. А спробуй стримати — що він тоді витіватиме... Я вже й від Валерія Івановича це приховую, бо повернеться зі школи геть виснажений, просто аж шкода його, такий нервовий став...

— Зате на роботі — спокій олімпійця! — зауважила Марися. — І до жінок ставлення лицарське... Ні, котрась таки закохається!

Зінаїда Петрівна розуміє, що це жарт, однак хвилюється. Якби вдень, було б видно, як під квітчастою хусткою яблучка щік пашать, рум'янцем палають. Незабаром учителі рушають, віддаляючись, тануть в глибині вулиці, а її постать лишається самотньою в темряві коло хвіртки, на яку вона схилилась у своїх клопотах-роздумах... Поступово вчительський гурт меншав, то один, то другий відстав, завернувши до своєї домівки, а далі підуть Ганна Остапівна та її молодша колега Марися (вона в Ганни Остапівни квартирує), та ще, як завжди, причепиться в провжаті Берестецький, і вчительки хоч-не-хоч змушені будуть слухати веселі його теревені, різні "пікантерії" (його вислів), що ними він сипатиме, доки й виникне з темряви біля двору Ганни Остапівни висока чорна тополя.

— "Нещасне дерево, Шевченкова любове!.." — скаже Ганна Остапівна рядком поета і, торкнувшись рукою тополі, зітхне, і одразу відчує, що це зітхнула солдатська вдова.

Знизу, від ріки, тягне прісною весняною свіжістю, у березі між вербами, на тьмянім екрані води, чітко проступає якоїсь закоханої пари силует. Тендітні, може, навіть старшокласницькі постаті... Глибинно, весняно клекоче вода, шум течії наче зливається з шумом невидимих крил угорі, в нічному небі, де, чувається, птахи летять і летять, — повно там руху життя й загадковостей одвічних...

— Друзі мої, чи відчуваєте ви плин часу? — каже в задумі Ганна Остапівна. — Ось так він тече, летить мимо вас, і ви на щось сподіваєтесь, а щось неминуче втрачаєте, і

душу вам охоплює смуток від неможливості зупинити чи бодай затримати цей невблаганний плин... Зовсім він вам непідвладний, він понад усім, тільки й того, що ось у такі ночі його відчуваєш...

Х

Ще як займались Порфиром батьківський комітет та комісія у справах неповнолітніх, мати Порфирова часом кидала їм, будучи в гніві та відчаї:

— Відправте його, мучителя, та тільки в таку установу, що вдень і вночі добре охороняється. Бо втече!

І як у воду дивилась. Бо хоч тілом Порфир її ще й тут, та дух його шугає хтосьна й де, для лету уяви брам не існує.

На різні способи вдається до втечі Кульбака. То він перекине якір від човна через мур і з його допомогою вибирається на волю, то підкоп робить з підвалу кочегарки і звідти підземним ходом вибирається в степ. А то ще в гумовім колесі викочувався з території, за автобусом услід. Іноді занишкне в кузові, навантаженому табуретками, що їх вихованці роблять у майстернях, щоправда, на прохідній при перевірці втікача неодмінно виявляють, і вахтер наказує: "Ану, вилазь, чоловіче! Ти ж таки жива душа, а не табуретка!" Ще він нагинав ледве не до землі пругку молоденьку яворину, одну з тих, що ростуть на подвір'ї неподалік муру, і деревце, відпружинивши, вистрілювало Кульбаку, шпурляло через загорожу на той бік, просто в обійми жаливи, дерези й волі...

Проте все це були тільки розваги духу, фантазії та вимрійки, народжені в буднях карантинних. Насправді ж хлопець з раннього рання підлогу мив в довжелезному коридорі, де, скільки не пильнуй, однаково буде сміття й піску, як тільки промчить орда правопорушницька. Засукавши штаненята, бореться за чистоту хлопець, шваброю драїть підлогу, немов палубу готує для огляду який-небудь новачок-матрос. Старається, аж лоб у росі. Мати підходить та через плече заглядає у страшенному подиві:

"Невже це мій син? Той, що вдома хату не підмете, відро води принести його не допросишся? І оце він у вас — без грозьби та бійки — підлогу мие? Ні, це не мій Порфир! Може, це чийсь Вітько, або Сашко, або Микола!"

Ясна річ, мама теж над ним лише уявна стоїть у своїм великім і радіснім подиві. Не приходила ще, а якщо й була, то не пустили, бо право на побачення з нею тут маєш спершу заслужити. Власне, ради цього й старається Порфир. Ревно працює сам, не дає лінуватись і своєму підручному, в ролі якого сьогодні виступав Карнаух, цей невдалий Навуходоносор: він у Порфира з ганчіркою повзає по підлозі, і найменша спроба ухилитись від чесної праці не минається без того, щоб він не дістав нагінки від комишанця, а подеколи й дружнього щигля по лобі. І це зовсім не відплата за цидулку, за неї Кульбака мститись не став. Після пам'ятної лінійки, коли Кульбака, відбувши ще окрему розмову з директором, знов опинився у карантинному товаристві, він ніби й не помітив колишнього свого побратима, що сидів на ліжку, тяжко похнюплений. Лише перед відбоєм Порфир кинув у його бік майже сумовито:

— І що за народ — гірш од людей... За те, що тричі в шашки його обіграв, нужників

йому наставив, уже він доноса на тебе шкрябає...

Недосконала, мовляв, природа людська. Більше на цю тему розмов не було. Бо якої ще йому кари, цьому нещасному Карнаухові, коли воно й так затовчене, занежаяне, коли його й мати-алкоголичка відцуралась... І все ж у шашковий гурток Порфир відмовився записатись, хоча раніше мав такий намір. Багато тут різних гуртків. Воно, звичайно, цікаво було б спробувати і мотогуртка, й хорового, але поки що Марися Павлівна, навіть не питаючи Порфирової згоди, сама записала його в драмгурток, тобто в артисти, бо в тебе ж, мовляв, така багата міміка, така смішна жестикуляція, ти будь-кого можеш скопіювати, виобразити на кону! А як на Порфирів розсуд, то краще б він у майстернях табуретки робив, день і ніч би їх збивав, аби тільки швидше звідси випустили. При нагоді він, звичайно, не відмовиться щось утнути, як на тому вечорі, де хлопці, перевдягнуті в дівчачі сарафани, співали частівки, і раптом у самому розпалі виступу Кульбака, ніби "забувши" текст і те, що він "дівчина", задер на втіху публіці свій сарафан і поліз до кишені за словами...

Гуртки гуртками, а поки що підлогу мий, потім на подвір'ї, біля клумб, під наглядом інструктора продовжиш свою трудову діяльність. Буйна правопорушницька челядь, гроза садків та парків, зараз сама тут садівникує, повзаючи по клумбах, чемненько квіти висіває та висаджує в сиру землю трояндові кущі!

Інструктор — Василь Якимович, трудяга з трудяг (руки весь час у землі) і аж облущений від сонця, терпляче показує, як що робиться, і, коли стараєшся, вміє твою роботящість оцінити. Кульбаку теж відзначив збадьорливим кивком:

— Є в тебе жилка трудова... Видно, не раз матері на виноградниках допомагав?

— Було, — каже Порфир, хоч нічого такого й не було. Тут гарно: сонце пригріває, земля пахне, а ти в неї, в теплу, відволожену, насіннячко кидь та кидь!.. Чи трояндовий корінець втикаєш.

— Тільки ж вирости не дадуть, — каже Порфир, — як коні, перетопчуть.

Інструктор посміхається:

— Ні, цього не буде... Іноді аж дивуюсь: ті, що в парках клумби топтали, квітники нівечили, тут за літо нічого не зачеплять. Ще самі й поливають... Ось на собі перевіриш: якщо сам посадив — уже його не перетопчеш, не зловиш. Рука не підніметься, щоб ламати. Бо вже воно тобі рідне.

— Цікаво, а якби дикий мак тут посіяти? — запитує Порфир. — Він би прийнявся? Або воронець? (Рідко де побачиш той воронець, а дідусь якось показував Порфирові).

— Все прийметься, аби тільки з любов'ю, — весело каже інструктор. — Женьшень і той виросте, якщо душі докладеш...

Різна тут публіка довкола Порфира. Той з міліції сюди переданий, іншого самі батьки привезли, бо на товарняках десь аж до Баку ганяв, хоча, може, й вигадує, може, далі Генічеська й не бував. А Гаркавенко, цей ось у дитбудинку виріс, його мати аж у Караганді, строк там по вироку відбувала, — за розтрату, чи що. Школа допомогла розшукати хлопцеві матір, замовили з Карагандою телефонну розмову, запитали розшукану:

"У вас син Василько є?"

І звідти, здалека, через тисячі кілометрів долинуло ледве чуто:

"Не знаю, як звати... А деє є".

"Так ось він біля нас, поряд!.. Передаємо йому трубку!"

Взяв Василько і вперше у житті здалека-здалека, із чорних степів карагандинських почув материн голос:

"Здрастуй, синку... Це я — твоя мама... На шахті працюю... Живем нормально... В тебе вже й сестричка маленька є..."

"Приїдьте, мамо! — тремтячим голосом кричав, як у безвість. — Я хочу побачити вас!"

І за кілька днів мати приїхала. Це було взимку, в завірюху. Мати виявилась людиною доброю, душевною, над сином плакала, не розлучалася з ним. Умовили її забрати Василька, і хоч вагалася спершу, бо не знала, як вітчим зустріне пасинка, проте згодилась-таки, пообіцяла наступного дня прийти, забрати з собою Василька назавжди.

О, як він ждав! Як готувався до від'їзду! З товаришами і вчителями вже попрощавсь...

А вона... не прийшла. Втекла! Він не вірив, кричав, що вона, мабуть, деє в аварію потрапила, під автобус абощо, мусили навіть до міліції вдатись, по лікарнях наводити довідки... Та марне. Зникла, щезла безслідно, кинула дитя, і ось він зараз сумний, замкнутий, ходить поблизу в нарукавній пов'язці чергового і лише зрідка в хвилини одвертості котромусь із найближчих товаришів виляє свій біль:

— Не розумію, чого вона втекла... Я ж їй сподобавсь... А що нова сім'я, то я нахлібником їм не був би — здатен уже сам заробити на себе, маю розряд...

Відчувається, що не має він до матері зла, а тільки болить йому за неї, гірко й соромно, що вона так вчинила... Краще б і не приїздила, щоб і не знали, що в нього мати є...

Цей, звичайно, втікати зі школи не буде. Він би ладен, щоб його й після восьмого класу тут залишили, якщо, звичайно, дев'ятий відкриють після педагогічних дискусій... А ось Швачко-білобровець, цей, як і Порфир, в вовчою думкою поглядав за мур. Швачко вже раз вдавався до втечі, через три дні його, впійманого, привезли назад, і він тепер, знехотя порпаючись на розритій клумбі, переживаючи гіркоту й ганьбу поразки, при нагоді дає хлопцям цінні, як він вважає, поради.

— Головне, додому не тікай, — таємничим напівшепотом звертається він до Порфира, — бо евакуатор якраз додому найперше нагряне...

— А хто це — евакуатор?

— Той, що ловить нас, він у них у штаті, йому за це гроші платять! Преміальні має за кожну впійману душу!..

— Ну, я вже якби втік, то чорта з два їм у руки дався б, — каже Порфир, усміхаючись. — Знаю, де заховатись... Хай хоч на ланцюг посадять, однаково втечу — от щоб я вчорашнього дня не побачив, — жартома клянеться він.

— І не забудь одержу змінити, —дораджує Швачко, — брови сажеш натри, щоб нічим на себе не схожий був, бо прикмети твої по всіх міліціях підуть...

Усе це на вус мотав Порфир, може, справді знадобиться, хоча він уже як вирветься звідси, то хай і сто Саламурів женуться — облизня вхоплять!

Наперед усе обметикував: де й першу ніч переночує (скоріш усього це буде в радгоспних теплих), потім на лиманах промишлятиме, а там і кавуни зарядять в степах, виногради наллються, — буде йому де пастись. Додому він і ногою не ступить, щоб ловцям до рук не потрапити, не наскочити на їхню засаду. Та ще ж невідомо, як і мама зустріне.

Іноді, бувало, повернешся з плавневого походу, а вона, ніч не впавши, з очима червоними, замість радуватись, аж зашкварчить від люті й: з криком: "Чорним зроблю!" — мерщій хапається за дідусевого ремня з бляхою... Як усмажить тією бляхою раз і вдруге — довго потім носиш на задній частині мамину татуїровку... Отже, тікатиме будь-куди, тільки не додому. Хіба що з кучугур іноді підкрадеться, хоч здалеку подивитись на маму, як вона йде на роботу або, зігнувшись на ділянці серед очеретяних кулів, чаклує там над своїми "ізабеллами", виноградними немовлятами... Увечері вона деколи буває біля Палацу культури, аж звідси видно йому: причепурена, принаряджена, з кимось розмовляє, сміється. І голос її мовби чути Порфирові: "Оце віддала свого тирана в спецшколу, тепер хоч трохи передихну!.. Бо правду кажуть: малі діти спати не дають, а підросте, то не дасть і дихати... Спекалась нарешті — тепер і мені право-воля!"

В очеретах житиме Порфир, у своїй очеретяній державі. Серед птахів і сам як птах. А коли закортить у кіно податись до радгоспного клубу — сажеш себе розмалює, такі на себе прикмети наведе, що стане мов сатана, ніякі дружинники не впізнають... І хлопці не викажуть, там не такі ябеди, як оцей Карнаух, вони не зрадять... Ну, а прийде осінь, тоді видно буде. Може, знов на лиман подається, браконьєрів з дядьком Іваном ловитиме. Одне слово, тут його довго не втримають на припоні...

Увечері Порфир дає хлопцям спектакль: показує нафантазовані сцени з власного життя, як ганяються за ним комишанські дружинники на чолі з самим доктором наук — директором наукової станції (здається, Кульбака й сам вірить, що таке було), як ловлять його, в'яжуть і під голосний плач усієї Комишанки відправляють до цього спецзакладу, ну й, звичайно, все завершується знову його відчайдушним рибальством. Тільки зайдеться про це, як мова Порфирова одразу переходить на самі вигуки та жестикуляції, оченята розблискотяться, товариство тільки й чує його енергійне, натхненне:

— Джик! Вжик! Бульк! Шубовсть!

І як вершина всього:

— Смик — і є! Смик — і є!

Вилицювате обличчя його при цих "вжик" і "джик" розцвітає, грає кожним живчиком, очі, сяючи, стріляють сюди й туди — услід за рибиною, що вже ніби й тут, у карантинній, вистрибує з води, в ясну ніч при місяці з переплеском виграє... Вдсяте

почують, як далеко пірнав, як по дну ходив та блешні курортникам відкушував, — тільки слухай і всьому цьому вір... Тарані він цілі кучугури за літо нав'ялить і насушить, є матері й сусідам, ще й знайомим із радгоспу та наукової станції перепадав від його щедрот, бо тепер навіть для докторів та кандидатів наук тараня — то головна пробивна сила. Коли десь треба чогось добути, виканючити, вибити наряд на запчастини або на шифер, — мішок тарані не забудь прихопити, їдучи у відрядження, повернешся з перемогою...

— Не тараня, виходить, а таран? — розроджується дотепом Синьйор Помідор, і тут уже вони, забувши розбрат, обидва вдоволено регочуть.

Нарешті настає той день — мусив же він колись настати! — коли на урочистій лінійці під музику духового оркестру Порфира переводять у вищий ранг, кінець карантину! Бо заслужив, не захворів, не втік і правила назубок вивчив, весь майдан слухав, як дзвінко відкарбовує він перед колективом заповіді вихованця:

— Не вмієш — навчать, не хочеш — примусять!

— Безвідмовно слухайся вихователів, чергових по режиму і членів ради командирів! ("Ох, скільки вас на нас!" — хотів би при цьому додати Порфир).

— Будь правдивим і чемним! (Це ще нічого...)

— Розпочату справу доводь до кінця! (А що саме доводь, це дозвольте йому тримати в таємниці...)

А насамкінець — його найулюбленіша з усіх заповідей:

— Не журись!

Порфир її вигукує хвацько, з насолодою, — вся вишикувана братія аж веселішає...

Інше товариство буде відтепер у Порфира, і він сам стає ніби інший, мовби підростає одразу. Висвятили! Вперше ведуть його після карантину на третій поверх спального корпусу, куди раніш не мав права й ногою ступити. Ось виникає перед ним вікно велике, з піднятою фрамугою, — з такого півсвіту видно. Забувши все, Порфир вишурхнув з-під руки Боцмана, чи то пак Бориса Савовича — вихователя, і мов очманілий кинувся до вікна, припав, просяяв, нагледівши там щось... Ніби в широкоекранному раптом відкрилась його очам якась екзотична краса, що від неї аж дух перехоплює... Уп'явшись у вікно, пив жадібним поглядом те, про що марив у сні, що тільки і можна побачити звідси, з горішнього поверху, — знизу воно муром закрите. А коли спитали, яке ж він там диво вгледів, хлопець ледь чутно видихнув у тихому, безмежному захваті:

— Очерет!..

XI

Отже, спатиме він тепер тут, на третьому поверсі, де квіти в кімнатах, фіранки на вікнах, мережива на подушечках — усе білосніжне, аж відлякує чистотою. Увечері перед сном туалет вечірній, маєш бігти з усіма в "ногомийку" (яке слово смішне!), помиєш ноги — рушничком витирай, кожному з вас рушничок для лиця і для ніг окремий, персональний. І тоді вже далі тебе по команді передаватимуть. Тут весь час від когось до когось тебе передають, із рук до рук. Перед самим сном вихователь

повинен усіх вас ще раз перелічити і аж тоді, повмиваних, перекупаних, обов'язково в лежачому стані передасть старшому по режиму. Ногомийку обминати не смій, без неї до спальні, в оце накрохмалене, білосніжне царство не маєш права зайти.

Ну, а вікна так просто в небо, просто на волю, на Дніпро! Виявляється, школа міститься на виступі берега, що вдається аж в очерети, вода поблискує майже біля самого муру, видно між вербами шкільний причал, човен, ще не спущений, лежить на згірку догори дном, і — як мрія мрій! — потяглися понад затоном кудись у бік гирла очерети, похиливши торішні мітлиці... Хай прижухлі, вилялялі під негодами, але високі, густі, пішли й пішли в понизов'я, вільно й таємничо розкинувшись на весь простір і мовби єднаючи хлопця з його рідною Комишанкою.

Одначе:

— Марш в ногомийку!

Ногомийка та душові — це мов клуб, з усіх боків тут надивишся цих ангелочків. Хоч не такі вже вони й ангелочки, як приглянешся ближче. Ті, що на лінійці їх бачив чепурненьких, підтягнутих, що командирів слухаються, команди карбують, а як до майстерень, то й зовсім біжать наввипередки (бо для багатьох там куди цікавіше, аніж за партою), вони в ногомийці одразу дикішають, як тільки вихователь куди-небудь відвихнеться, так уже й чуєш:

— Ану відступись від крана, робот!

— А то що?

— По іклах хочеш? Як уріжу, то майстер не збере!

Двоє малюків теж завелися, мов півники:

— Не бризкайся, бо так і дзизну.

— Ану, дзизни!

— І дзизну!

І вже штурханина, борюкання, доки котрийсь із старших таки розборонить їх стусанами.

Старші, яким скоро випуск, поводяться стриманіше, вони змушені оглядатись на задні колеса, бо кому ж охота після спецшколи та потрапити ще й до спецпетеу, — вони того спецпетеу, як вогню, бояться: там режим ще крутіший... Інша річ — морське училище, але ж туди з поганою характеристикою не потикайся. Отже, стараються, наганяють бали... Тільки не всі, є такі, як Бугор, у котрого вся надія на кулаки. Переросток з бичачою шиєю, весь розтатуйований, він тут верховодить у ногомийці. Не встиг ще Порфир оговтатись, як Бугор уже стояв над ним, витріщившись баньками своїми нахабними:

— Ще не купаний? А таких Нептун купати велить!.. Водохрещу йому!

І як був Кульбака в одежі, так його й пхнули гуртом у душову кабінку, регочучи, підперли спинами двері й пустили зверху струмінь холоднющої води! Добре, що хоч не кип'ятку. Викупали, вибанили до цокотіння зубів, а випустивши, ще й пригрозили, щоб не жалівся, — якщо ж спитають, кажи, що сам ненароком під струмінь потрапив...

І тут же Бугор та його підлабузники, оточивши, влаштували новачкові екзамен.

— Урок як по-нашому буде?

Не знає Порфир, тільки плечима знизує. Самі йому й підказують:

— Ходіння по муках!

Ну, це неважко запам'ятати. Йдемо далі...

— Школяр на екзамені? Знов знизує плечем і знов чує:

— Живий труп!

Двійка у них — "Звичайна історія", новий вихованець — "Підкидьок", вартовий — "Непроханий гість", п'ятірка — "Невловимий Ян" або "Фата моргана". Кожен учитель, кожна шкільна річ мають у них якесь химерне, тільки їм зрозуміле назвисько. Учись, мовляв, розмовляти цією потаємною мовою, якщо хочеш, щоб тебе вважали своїм...

Змагаючись у вигадках, навперебій загадують Порфирові різні сороміцькі загадки й тішаться, що він аніяк не влучить їх відгадати.

Потім Бугор, виглянувши в коридор, чи ніхто не йде, починає впівголоса наспівувати свою блатняцьку пісеньку:

Когда шумит ночной Марсель,

Моя чувиха пьет коктейль,

А я сижу, гляжу в окно

И пью шампанское вино...

І далі заводить другу, зовсім безглузду:

Лап-тап-туба!

Він гумку жує,

Смокче гіркий самогон крізь соломину.

Лап-тап-туба!

Лап-тап-туба!

І оце безглузде "лап-тап-туба" хором підхоплюють інші голоси, а декілька голяків, взявшись за руки, ще й пританцювують, мов дикунчата з якогось африканського племені.

— А ти чого тільки сопеш крізь двоє дверцят? — Бугор суворо глипає на Кульбаку.
— Чого не підтягуєш?

— А мені не подобається.

— Ух ти ж мічений атом! Ану ще раз його під душ! Мабуть, і потягли б, та, на щастя, якраз проходить десь там вартовий Григорій Микитович, що здебільшого висиджує в задумі біля своєї тумбочки в кінці коридора. З наближенням вартового хлопці прищухають, аж надто ретельно хлюпоцуться біля умивальників, мовби змагаючись за чистоту. Та як тільки кроків вартового не стало чути, Бугор та його потерчата одразу знову збіглися кружком і знову взяли за свої роздебенді, — просять Юрка-цигана розповісти, як це він коней умів викрадати на очах у чесного люду. Він-бо тільки зараз такий зразковий і командир загону, а в минулому давав концерти... Одного разу коня навіть у циркачів був потяг, правда, на цьому й піймався. Гаряча циганська кров ще й тут дається взнаки; хтозна-де хай оце заглядить хлопець коняку в степу, то весь аж затремтить, ладен до неї без пам'яті бігти...

Ох, таки справді "мічені атоми"! Є серед них такі, що тікали. Хто раз, а хто й двічі. Стахура — цей ось зірвався був у найбільші морози...

— Тільки й пригоди, — сміється він, — що на вугільній платформі до Кривого Рога прокатався, пальці поприморожував...

Навіть малюк худоребрый, на прізвисько Хлястик, теж пробував через мур перелізти, бо за цуценятком дуже скучив...

— Не вмієте ви тікати, — авторитетно каже Бугор. — Я вже якби дав дьору, то найперше дрібнокаліберку б десь роздобув або пістолет. Маску карнавальну на очі, і до універмагу, до дівчат-продавиць: "Касу на стіл!" А з купою грошей куди хоч!.. Ресторани скрізь є!..

З-поміж усіх "мічених" Бугор найбільш "мічений", з-під душу виходить, грає м'язами, дає меншим розглядати, як він рясно татуйований: на грудях у нього виколота русалка, про яку він каже, що вночі вона ворухиться. Бугор ніби сам її виколував, запевняє малюків, що міг би і тут таємну майстерню відкрити, всіх би оцих пацанчат розмалював, якби тільки добути йому спеціальну туш та дві голки...

З'являється в душовій вихователь Борис Савович, і буйнощів одразу як не було, бо цього вихователя "мічені" не лише побоюються, але й поважають, він з ними ніби напівтовариш, всякі дивовижні речі розповідає їм про Курили, де він служив моряком.

— Нарешті бачу людей цивілізованих, — весело каже він до вихованців. — Без грязюки у вухах, без чорнила на пальцях, просто приємно глянути...

Помитих, причепурених ангелочків після цього чекав спальня, черговий по режиму прийматиме хлопців від вихователя під розписку. Марися Павлівна теж тут, вона показує Порфірові, де буде його ліжко.

— Оце? — він стоїть перед ліжком радісно-отетерілий, навіть трохи розгублений від цієї аж страшною чистоти. Простирадла ніким до тебе не торкані, пухнаста ковдрочка у квітчастих візерунках, подушка білосніжна... А зверху на подушці — мережива, сяюча, як піна морська, накидка, що до неї просто й торкнутися боязно...

— І оце мені тут лягати?

Марися Павлівна всміхається:

— Тобі. А кому ж?

— Скоріш би це підійшло яким-небудь ангелочкам з крильцями...

— А приготовано тобі, грішному, — сказав Борис Савович.

Порфир усе розглядав ці непоруйновані білі сніги, потім сказав рішуче:

— Не ляжу.

— То що ж, цілу ніч стоятимеш отак над постіллю? — ввела брови учителька. — Чи де ти спатимеш?

— Осьосьо! В курені!..

З цим вигуком Порфир — не встигли вихователі й схаменутись — шурхнув під ліжко в свій уявний курінь.

Наморочились, доки витягли його звідти і зі сміхом вклали-таки нарешті в постелю, в оте білосніжне.

Укрившись, лежав, похихикував, ніби з лоскоту, так йому незвично було, хоч і вдома ж не щодня ходив замурзаним, адже мати в нього чепуруха — в хаті рушнички, а влітку ще й свіжою рогозою долівку настелено...

Уже перед тим, як розлучитися з вихователями, запитав зовсім несподівано:

— Що таке бумеранг?

Здивована Марися Павлівна не могла одразу й відповісти.

— Це хай Борис Савович пояснить, — перевела вона погляд на колегу. — Я певна, він краще за мене на цьому розуміється...

Борис Савович вловив у її голосі нотку ревнощів, бо часом Марися Павлівна аж заздрить йому, що він хоч і хмурко, а з вихованцями "контактний", хлопці, коли є вільний час, так і в'ються біля нього, мабуть, після школи не один із них на Курилах опиниться, на тих скелях, де їхній учитель кордони морські чатував...

І про бумеранг Борис Савович теж виявляється, дещо чув. Це таке металеве знаряддя в австралійських племен: у вигляді зігнутої палиці...

— Лук не лук... І має властивість: після польоту до тебе назад само повертається...

— Полетить і до тебе знов прилетить? Є робота для Порфірової уяви! Це ж можна й собі в плавнях вирізати таке з молоді ясенини, зігнути і...

— Отак і в житті, — каже Марися Павлівна. — Якщо ти зло кому заподіяв, то раніш чи пізніш воно ж до тебе й повернеться...

— А добро?

— Повернеться й добро... А що зло — то напевне. Чи давне, чи недавнє... Велике чи мале... Навіть у думці подумане — і те відплатиться... Ви згодні зі мною, Борисе Савовичу?

— Що принцип бумеранга діє в житті? Так це ж, власне, те, що в народі здавна говорять: не копай на іншого яму — сам до неї впадеш... А що вчинене зло із закономірністю бумеранга має до лиходійника повернутись, то це, я гадаю, й наука з часом пояснить... Невідомі ще якісь біоструми відкриє чи щось у цьому дусі.

Черговий по режиму, зазирнувши з коридора, гукає владно:

— На добраніч!

Це стосується всіх. Вихователі теж повинні залишити своїх підопічних. Світло вимикається, післявідбійна тиша настає.

Однак нові сусіди Порфірові й тоді ще якийсь час чують з-під ковдри його притишене, щасливе, мовлене до самого себе:

— Джик! Вжик! Смик — і є!

Рибу вудить ангелочок...

Аж поки скакун сновидінь підхопить його й шалено понесе в степові простори, по груди шугаючи в буйних квітучих травах...

XII

Автобус летить у степ, у міражі.

Повітря небосхилу вібрує, світлими ріками тече-перетікає з безконечності в безконечність. Як великий художник, природа дала волю своїм фантазіям, творить з

весняних марев озера, лагуни, сліпучі плеса, купаються в них примарні гаї та оази, а через дорогу перед автобусом весь час незникно котиться міражна повінь.

Ще рання весна, ота сама розвесінь, коли над степами покотили весняні тепла й вигріті сонцем поля буйно парують, прозорою земною силою струменять у небо, і механізатори кажуть: "На врожай!" Мине якийсь час, і засвистить над степами суховітриця, вип'є вологу, розжене марева, а поки що течуть і течуть вони, купають простори, перебігають шляхи степові, і навіть у містах цього краю, через широкі проспекти в нових мікрорайонах — напередими тролейбусам — струменять такі ось ілюзорні пречисті ріки.

Мчить степами автобусик, не такий, правда, як ті розкішні рейсові "Ікаруси", що ходять по трасі, а значно менший за "Ікаруса", буденний трудяга застарілої моделі, списаний шефами і подарований школі, на лобі в нього напнуте червоне полотнище з написом: "Діти!" — хочу самому автобусі сидять "діти" цілком дорослі... їх лише троє: в одного вікна визирав молодий міліціонер з задумливою усмішкою, біля вікна протилежного — сувора дівчина, що сердито й напружено закам'яніла в нахмуреній своїй чорнобровості, а в самому центрі автобуса ще хтось широкоплечий розсівся, вусатий, у кашкеті... Нічого собі діти! А розгадка проста: поспішаючи з виїздом, в хапанині забули той напис зняти, залишився він після вчорашньої поїздки на екскурсію до гідропоруди, куди возили премійованих школярчат, саме тих, які відзначились працею в майстернях.

На степових розвилках автобусик зупиняється, неначе в ваганні. Виходять з нього троє, роззираються, радяться про щось. Наче те "щось" навмисне водило їх у цих просторах, показувало їм марева й дикі вогнисті маки на узбіччях і, мовби граючись, знову плутало їхні дороги.

З траси автобусик зверне на узбічну дорогу й помчить аж до земель кінзаводу, мовби тільки для того, щоб знову ці постаті — дві чоловічі й жіноча — могли вийти на межі й, жестикулюючи, посперечатися про щось серед марев, серед цих затоплених сонцем просторів, де аж під обрієм мчить табунець кінзаводського молодняка. Восени лошаки вже будуть на іподромах, виборюватимуть призи у великому дербі, а поки що вільно гуляють, розпустивши гриви, молодий вожак — сам як образ і втілення свободи — в нестримному леті повів їх кудись аж попід небо.

По якомусь часі зупиниться цей ошарпаний автобусик ще біля степового аеродромчика, і люди з автобуса постоять край злітного поля, дивлячись, як літаки місцевих авіаліній вирулюють на просторе, беруть розгін, залишаючи кожен після себе хвіст ранньої весняної куряви. Звідси шкільний автобусик, ще раз змінивши напрям, помчить десь на південь, аж поки з'явиться із-за пагорба велика ріка, зблисне навістріч своїм розлогим саявом. Униз, уподовж ріки, поміж кучугурами лежить напівзабута дорога, по ній тепер мало хто й їздить, а ці вдаряться й туди, бо після тривалих перемовок в автобусі водій почує коротке й рішуче:

— На Комишанку!

І розпорядження те якраз належало Марисі Павлівні Ковальській. Тритузний в

душі не був згоден, проте дискусію розводити не став: хай уже цього разу буде її зверху.

Прикрою була причина, що ганяє їх сьогодні по степах: шукають Кульбаку. Випарувався, зник цієї ночі! Знехтував засторогами досвідченіших, що тікати вночі, мовляв, небезпечно, бо після відбою варта особливо пильна, всі ходи її виходи стереже. І все ж, усупереч здоровому глузду, Порфир обрав для своєї операції ніч, і виявилось, що вона, ніч-мати, його не підвела! Зник, щез, розчинився в просторі. Була просто неймовірною ця його втеча, оце найсерйозніше для школи за цілу весну чепа. Напередодні так слухняно поводився, так вражений був білосніжністю спальні, розпитував про бумеранг, жартував... І зовсім не схоже було, що це лише гра, хитрування, розраховане на те, щоб приспати пильність вихователів та служби режиму. Чи, може, вкладаючись після відбою, й справді не думав про втечу? Тоді що ж штовхнуло його на цей крок? Антон Герасимович вважає, що причиною всьому фрамуга, яку не зачинили наглухо на ніч, — до речі, теж наполягання Марисі Павлівни. Здалося їй, що недостатньо провітрюється кімната, де сплять вихованці, кисню мало ангелочкам, тому попросила чергового залишити на ніч фрамуги відхиленими, і ось маєте... Недоврахувала, що для такого, як Кульбака, піднята десь аж під стелею фрамуга, ота вузька щілина — то вже нарозпаш розчахнута брама в широкий бродяжницький світ! Можливо, помітив звечора й те, що за вікном одразу починається дах нижчої прибудови, отже, коли спуститися на той дах, то такому спритникові не важко перескочити з нього й на дерево, що росте по сусідству, а з дерева на мур... Факт той, що коли черговий по коридору зайшов перед підйомом до спальні, то застав Кульбачине ліжко, ніби в насмішку, акуратно застеленим, — усе на місці, білосніжне покривальце лежить на подушці, як піна морська...

— Невже він енуретик! — розгортаючи постелю, висловлювала здогад Лідія Максимівна, шкільний лікар.

— Казали б ви по-простому, — зауважив на це Тритузний, — впісявся, та й усе.

Енурез, ця дитяча вада, поширена серед вихованців спецшколи, є вона, мабуть, наслідком усіх тих переживань, нервових струсів, що їх аж надто діставалось багатьом із цих дітей, перш ніж вони потрапили сюди із свого безладного життя. Адже ж і перемерзали по горищах, і перестрашувались так, що декотрих досі мучать ночами галюцинації, бо якщо воно бачило сокиру, підняту озвірілим п'яницею на матір, то таке не скоро забувається... Тож не з одним трапляються тут нічні конфузи... Однак ліжко Кульбаки було сухе. А сам Кульбака зник. Вилетів, вивіявся, мов святий дух, з третього поверху вашого зразкового закладу. Шукайте його тепер, зайдисвіта, серед невловних степових міражів.

І шукають. Побували найперше в радгоспних теплицях, де він міг, за деякими даними, влаштувати собі ночівлю, телефонували в селищну Раду Нижньої Комишанки, чи не з'являвся на їхньому горизонті, — ні, не з'являвся, поцікавилися лише, більше для насмішки, як же воно, мовляв, стільки вчених, дипломованих сторожів і не встерегли одного маленького комишанця... Щодо кінзаводу та аеродромчика, то їх можна було й

не провідувати. Тритузний вважав це зайвим, бо який же це скорохід встиг би аж он куди забігти? Одначе молодій виховательці зниклий суб'єкт, мабуть, уявлявся крилатим, за її наполяганням, автобусик уже облітав півсвіту, а тепер жене ось ще й на Комишанку. Жени, пали бензин, хоч не такий же той Кульбака наївний, щоб, випорснувши зі школи, летіти навпростець просто до маминої пазухи!

Розшук поки що здавався Тритузному позбавленим логіки й правил, точніше, якщо й була в ньому яка логіка, то тільки жіноча, тобто мало чого варта, і дивно було, що представник міліції, оцей ось молоденький, що з ними їде, лейтенант, не вважає за потрібне вносити корективи. На всі примхи Марисі Павлівни в лейтенанта усмішка, згода, неприхований вияв симпатії. Оце ж бо так бував, коли до твоїх службових обов'язків долучається щось стороннє, до діла не стосовнє, різні шури-мури та спільні прогулянки на мотоциклі! Наречений він їй чи хто, а тільки щосуботи можна бачити його мотоцикл під муром біля прохідної. Тільки сонце над захід, уже й підлетів, сигналить нетерпляче, викликаючи свою "відзігорну" (деколи вона довгенько примушує себе ждати). Потім, дивись, таки удостоїла, вибігла, скікнула на сидіння, обома руками за спину вчепилась і — помчали. Для інших він працівник райвідділення, лейтенант, авторитет, а для неї просто Костя, почуваетсяся, що крутить ним це дівча, як циган сонцем. Тож і в сьогоднішніх розшуках не представник району задає тон і не сам Антон Герасимович як начальник служби режиму, а ця досить-таки в'їдлива й владолюбна особа. Тритузному тільки й лишається, що час від часу пускати, мовби кудись у простір, стріли своїх сарказмів.

— Оце ж вам і "хвеномен"... Оце вам і з живчиком та з перчиком, — кидає він, не озираючись. — Бистроум, інтелектуально обдарований... Хо-хо! Якщо обдарований, то це ще гірше в нашому ділі! Тупий навряд чи зумів би отаке витіяти, а цей, бач, усіх нас у дурні пошив... Він їм казочки та баєчки, а вони й розтанули... Ось як швидко ми перековуємо...

Мовчить Марися. Прилипла біля вікна, аж очі мружить, видивляючись, чи не з'явиться де, чи не вимелькне, як ховрашок, з-поміж кучугур... Такий удар! Ще вранці йшла до школи в чудовому настрої, з почуттям певності, як це нерідко з нею буває, що день попереду жде тебе цікавий, змістовний, і хай у чомусь буде він нелегким, клопітним, але неодмінно принесе і радісні несподіванки. Проте вже на прохідній відчула: щось сталося. Неприємно вразила Марисю похмурість вартового, що й на привітання не відповів, а ще тривожніше відчула вона себе, коли зайшла на подвір'я й загледіла коло автобуса гурт чимось занепокоєних людей. Автобус лаштували в дорогу, чути було незвично різкі розпорядження директора, насторожувала присутність міліції (в першу мить Марися не розгледіла, що то Костя стоїть до неї спиною в своїй новенькій лейтенантській формі). Коли Марися Павлівна підійшла, всі до неї обернулись з холодком неприязні, так їй принаймні здалося, навіть Костя не посміхнувся, лише Антон Герасимович порушив напружену мовчанку:

— Чи не зустрічали там свого "хвеномена"? Щез і адреси не залишив.

А Валерій Іванович... Ні, він не сказав їй ні слова осуду, хоча краще б сказав, аніж

ховати його під маскою своєї директорської витримки та врівноваженості. Здавалось, Валерій Іванович ось-ось зірветься, роздратовано кине їй при всіх: "Донюнькались... Тож їдьте! Шукайте! Самі ловіть!" Було б навіть лайку легше перенести, ніж ту сповнену мовчазного докору витримку Валерія Івановича та напружену притихлість колег. Бо варта вартою, а це ж таки вона нарадила за ті фрамути... Ось так і вчать вас, наївних ідеалісток! Добре, хоч духу знайшла в собі сказати директорові: "Сама винувата, сама і на розшуки поїду! Під землею знайду!" І ось пустилась у міражі, на ці безглузді лови. "Бо хіба ж не безглуздо? Двадцятий вік, а ви, як за звіром, полюєте на собі подібного!"

Давно такого каменя не лежало на душі. Отак зневажити всіх і найперше її, виховательку?.. "Це ж підло, підло! — аж закричати хотілось. — І як після цього вірити, що можна викоринити ницість людську?!" Оце ж тобі "материнське начало"... Не вийшло "начала", товаришу директор! Підкинули мені таке звірення, що навряд чи й самі б з ним упорались!.. Хитре, лукаве створіння, воно тебе, вчительку, швидше збагнуло, аніж ти його. Психологом виявилось, та ще яким! Недарма пишуть, що психіка сучасної дитини іноді виявляється складнішою за психіку дорослих. Щадила його, вигороджувала, з наївним зачудованням слухала його теревені, захоплювалась, яка багата уява. Усе, з чим ішла сюди з інституту, він одним своїм вчинком розвіяв! Успадкувавши родинний фах, вчителювати пішла, найтрудніших обрала, щоб воювати з життєвою грубістю, щоб захистити таких, як цей юний черстводух, від їхньої ж власної жорстокості. Емоційних бальзамів прикласти до їхніх душевних травм! Переформуєш, переінакшиш, очищенням пробудиш у ньому почуття прекрасного... У драмгурток його, бо як же, артист! І він таки довів свою "артистичність", зумів отак тебе ошукати при першій нагоді. Всі твої зусилля, поради та напучування зараз йому, мабуть, тільки привід, щоб над тобою десь посміятись, зуби пошкірити з такими ж невинуватими, як і сам. Стільки енергії витрачено — й марно-марнісінько. Душу вкладала, своїм жертвувала ради них... Часом і в кіно було не йдеш, а морочишся з ними, весь вільний час віддаєш для індивідуальних бесід, на спорт та гурткові заняття, хоча й доводилось чути: "Це вам не студія, Марисю Павлівно, а спецшкола". Але вона має свою думку щодо цього, та й колеги, здавалось, належно оцінюють вольовитість молоді вчительки, її здатність запалитися працею, поступитися особистим ради інтересів колективу. "В маленькій тілі — великий дух". А що ж він виборов, твій дух, в оцьому ось конкретному випадку? Чи, може, й зовсім упав він на ґрунт бездуховності, раннього цинізму, емоційної глухоти? О ні, в емоціях йому не відмовиш, в нього їх, може, аж занадто, тільки все свої, химерні, як і ця комишанська його затятість, що одним махом звела нанівець, на посміх виставила всі твої ілюзії!

— Чула моя душа, що тут не обійдеться без чепе, — знову гуде Тритузний. — За таким фруктом треба було в сто очей дивитись, а ми йому: ось на "Дон-Кіхота" читай, скоро Матюшу в "Мартині Борулі" гратимеш... От і догрались...

— Ви так говорите, Антоне Герасимовичу, — зауважив лейтенант міліції, — наче хтось, а не служба режиму найперше несе відповідальність за втечу.

— Служба режиму, товаришу Степашко, своє дістане, директор не забуде її в наказі, — ображено відповів Тритузний. — Чого доброго й мені ще на старість зіпсують характеристику своїми оргвикрутасами. А хіба ж я не товчу їм день у день, що в нас не пансіон для дівчаток, що в нас заклад спеціальний, режимний...

— То по-вашому — карцер на них на всіх збудувати?

— За кого ви мене вважаєте? Руку маю тверду, це правда. Без ніжнощів у житті обходивсь, бо самого життя не балувало. Але ж синів виростив — не ледацюг: один гарпунер, другий буровий майстер на Каспії, орден уже заробив, — тож, виходить, чогось варта моя педагогіка?

Антон Герасимович у дискусіях раз у раз вдається до цього невідпорного аргументу з синами, і чим тут заперечиш? До того ж Степашко й сам добре знає обох його синів, бо, коли приїздить улітку, старий щоразу влаштовує на їхню честь бучне гуляння на острові, співи тоді лунають над водами до пізньої ночі, і Антон Герасимович на radoщах кличе до гурту кожного, хто тільки на очі потрапить...

— Не так воно все просто в житті, — веде своєї старий. — Хай там уже, на Заході, розгільдяїв патлатих нарозводили, від наркотиків зарятуватись не можуть, а наш народ, він до дисципліни звик, спартанство, суворість у самій вдачі його. Через те й товчу, що режимні школи ширше треба впроваджувати і до таких, як ми, недрюкованих, уважніше прислухатись... А то ось я скільки пропонував наростити мур, підняти його на метр або й на два, а послуhalись?

— Ніякий мур ще нікого не втримав, — озвалась нарешті Марися Павлівна. — Хоч і до неба вимуруйте його!

— Треба, щоб у правопорушника зникло саме бажання тікати, — переконано додав Степашко. — А загорожі нарощувати, замки побільшувати — це середньовіччя.

— І хто це говорить? — осудливо мовив Антон Герасимович. — Той, чия служба тільки те й роби, що лови їх ти акти на них складай...

— Якщо хочете знати, Антоне Герасимовичу, буду я найщасливіший у той день, коли ми зможемо і ці вже існуючі наші мури розмурувати. Щоб бар'єр квітковий навколо школи, і все. Ото буде вершина наших трудів.

"Ось таким ти мені подобаєшся", — окинула бистрим озирком Марися свого супутника і за хвилю знов сиділа серйозна, дивлячись у вікно.

А Степашко й далі гомонів до Тритузного:

— Поставимо себе на його місце: хлопець ріс, не знаючи обмежень, а ми раптом хапаємо його, кидаємо на нього сітки заборон, посягаємо на його особистість. Для нього свобода й розхристаність — поняття поки що рівнозначні, в обов'язках перед колективом він ще не бачить ніякої честі, то чому ж нас має дивувати його непослух, метанина, бунт? Навіть медики радять зважити на постійний "рефлекс свободи", що живе нібито в кожній людині... А нам хочеться, щоб у ньому цей рефлекс одразу зіщулився й завмер перед нашими правилами! Ні, в кожного свій погляд на речі... Йому тікати, а нам ловити — звичайна діалектика...

За вікнами автобуса потяглись плантації виноградників, що належать тутешнім

радгоспам, за ними з'явилися серед безжиттєвості кучугур жилаві низькорослі переліски, здебільшого з сосен, білих акацій та ще тоненьких тополь, які, повироставши, підуть на переробку для целюлозного, а далі знов потяглися недавно закладені виноградники... Все це наслідки зусиль науково-дослідної станції, тієї, де працює Порфірова мати гектарницею.

— Можна ж, виявляється, досягти? Скоро справжній ліс буде на кучугурах... — звернувся мовби до когось Антон Герасимович. — Уже тут, кажуть, і диких кабанів бачили, а колоністи вважали ці піски безнадійними. Та ще й ми, правду кажучи, брали на глузи цю станцію, бо, здавалось, за дурне діло взялась: розорювати, заліснювати ці мертві кучугури, де й полин не хоче рости... А вона своє довела, поприймались, бач, і соснята, і тополята... Виноград — і той приживляється...

— Не тільки приживляється, а ще й оздоровлюється, — уточнив Степашко. — Тут у них десь карантин проти філоксери: пропускають крізь нього навіть алжирські сорти... Бо піски ж ці влітку таких температур, що ніяка погань не витримує. А те, що Оксана Кульбачка посадила, — росте, дай бог!

"Як ми саджанці — так ви дітей наших бережіть", — пригадалися Марисі слова, якими гектарниця звернулася до них, коли прощались на винограднику... А, виходить, не вберегли, не догледіли. І, може, шукайте втікача зовсім не в тому напрямі, де слід би шукати? Згідно з втікацькими правилами, може, обминув він свою Комишанку десятою дорогою, і марна річ, як це вважає Антон Герасимович, трястися вам сюди, ганятися за вчорашнім днем?.. Та вгадай, чи діятиме він тільки так, як підказала б холодна логіка втікача, як учинив би тверезий, наінструктований розум? Електронні роботи, оті діятимуть за логікою, якщо вони коли-небудь втікатимуть, а в цього ж таки не електронне приладдя, а серце в грудях, а в серці, може, місце й для мами є? Одне слово, розтанув. Розтанув десь у своїх безкраїх, як очерети, галасвітах, що їхні й координати невідомі, — Марися мимоволі усміхнулася, уявивши повеселілого Кульбаку в недосяжності туманних його володінь... Нестерпне створіння! І яка диявольська настійливість у досягненні своєї мети! Здавалось, нарешті приручили його, прижився, ввійшов у шкільний ритм, та виявляється, що й білосніжним вашим доброжитком і навіть набутими симпатіями він без вагання пожертвує, якщо проблісне йому хоч найменша можливість перемаїнути в інше буття, в оте маревне, що він його так солодко вимовляє: право-воля!

XIII

На причілку матеріної хати, під розквітлим старим абрикосом, міцно спить зморений, заброджений у нічних росах невловимець. Вірний Рекс сидить біля нього на чатах. Спочиває втікач на царській постелі — на кулях очерету, що ними взимку мати від буранів хату обставляла. Ось тут, серед розбушованих кулів, у солодкому сні й застала Оксана, забігши на обід додому, свого прибукалого звідкись коханого синочка. Де був, де блукав, а прибився сюди, на цей очеретик, що править йому зараз за найпухкішу постелю. Обмерши від щастя, нахилилась над ним, торкнулась стриженої голови, торкнулась ніжно-преніжно (щоб не злякати зі сну!), а як

прокліпнувся від незрозумілої ласки, так і вхопила, здушила в нестямі, обціловуючи свого найдорожчого на цілому світі тиранчика...

— Звідки ти? Відпустили тебе?

— Сам себе відпустив...

— Таж як це? Втік?

Він загадково посміхався, трохи навіть хизуючись перед матір'ю своїм героїзмом. Радий був і тому, що не заходилась бити. Бо в неї так: то відлупцює до синяків, то одразу ж після цього поцілунками обсипле...

— О горе моє: невже самовільно? — допитувалась мати. — Через мури оті? Вночі?

— Та ще при якій погоні...

І почалось! Які страхіття він переміг! По яких карнизах прокрадався. Із даху на дах, із дерева на мур, а вздовж муру саме вартовий іде, прожектором світить! І, звичайно, з рушницею, з вівчаркою, от-от освітить ліхтарем сміливця, що стоїть на мурі у повен зріст. Та тільки ж не вдалося йому, бо Порфир усе передбачив, присів та стриб униз, та мішок тому Саламурові на голову: раз, і є! Накинув, скрутив, ну, а вівчарка... іншого, мабуть би, роздерла, а Порфира тільки в щок улизнула, бо його ж усі собаки знають...

— Ох і вигадько ж ти! Ох і фантазер! — всміхалася мати щасливо. — Де той мішок у тебе взявся? Де у вас там вівчарки? Любиш вигадувати, як Гоголь, що "Тараса Бульбу" написав.

Рідко Порфир бачить матір усміхненою, все більше буває нахмурена, заклопотана, а то й розлючена, коли він її доведе. А зараз живі яскринки її очей світяться ласкою, і так личить їй бути усміхненою, добра, щаслива усмішка робить маму просто красунею...

— Ви мене, мамо, назад не віддавайте...

А вона знов занепокоїлась, зморшки тривоги перебігли обличчям:

— То чого ж ти все-таки втік? Покривдив хто чи сумно стало?

— Там сумувати не дають. Нема коли. І вчителі гарні... "Мені тринадцятий минало, я пас ягнята за селом", — аж проспівав він з міною артистичною. — Інструктори по праці теж мене відзначали. Я вже й табуретки робив, і бирки штампував для меблів...

— Так чого ж тікати було?

Порфир знизав плечима в щирому невіданні:

— Сам не знаю. Якийсь біс накопився...

Для матері й це відповідь: буває, що й біс... Одначе радість зустрічі з сином усе ж притьмарювалась для неї тривогою, неясністю того, що сталося.

— Може, ти щось учинив, синку, та не кажеш? Може, провина яка на тобі?

Нахмурився, задумався Порфир, і матері болісно тенькнуло в серці: "Щось таки накоїв!"

Але він твердо сказав:

— Ні, мамо. Я ні в чому не винуватий. Просто скучив...

І на матір подивився так глибоко, проникливе, як ніколи раніш. Що то розлука! Який учитель вона! Як умів відсіювати, відкидати все, що в буднях накіпіло, і злобу

гасити, і кривди зм'якшувати. Забуто ремінь, що стільки разів по спині у нього ходив, дорікання та крики клятьби, вже і йому матір'ю прощено постійну оту люту війну, коли він її вимордовував своїм цілоденним байдикуванням. Взаємні образи й жорстокості, сльози й біль — усе зникло, розвіялось, наче й не було, залилась тільки ця любов обопільна, це безмірне щастя зустрічі двох людей, що зветься: мати й син.

— Це ж ти голодний?

І, не ждучи відповіді, схопилась, відімкнула швиденько хату, і не встиг ще малий прибулканець очунятись, як перед ним уже шкварчить на столі яєчня, і мати аж пальці порізала, відкриваючи йому консерви: і шпроти, й сардини... Ще й пряників гербиків наклала:

— Їж, синку, їж! Це ж я тобі збиралася передачу нести.

Сидить за столом молодесенький господар, так смачно уминає все, що йому подано, і хата враз наповнилась радістю, тільки й того, що незвично матері бачити його стриженням. Вдома було так заросте, що й зі школи завертають, посилають до перукарні, а йому як туди йти, та краще в плавню гайнути. Бо іншого в перукарню батько веде, насторожі стоїть, доки стрижуть, а його... Тепер ось, голлобий, прибився додому, і щось з'явилося в ньому мовби серйозніше, пригорьоване, хоч і прикрите зовні веселою хвацькістю.

— Ох, і біг! Такий марафон дав! Уже світає, уже можна б і передих зробити, а ноги самі біжать! А потім ще й на машину з цеглою вчепився...

— То, сину, завжди так: до рідного дому ноги людину самі несуть... Тільки ж як воно буде... Ні, піду, відпрошу тебе в них заберу!

— Навряд чи дозволять... Треба не менше року вибути, коли вже до них потрапив...

— Ублагаю!

Порфир, заморивши черв'яка, знічев'я розглядає давні фотографії на стіні — дідусеву, дядькову Иванову...

— Мамо, а хто мій тато?

Для неї це було як удар. Відколи син став вимовляти слова, все ждала цього запитання. Ждала, й боялась, і знала, що колись воно таки буде, готувалась до відповіді, а, проте, застало воно її зненацька, жаром обсипало всю.

— Ти ніколи не питав мене, сину, про це... і ніколи не питай. Знай тільки: хороший він був і не зобидив мене нічим, не обдурив... — голос її аж налився пристрастю. — Ти не з обману! Ти — з правди!

Порфир навіть пошкодував, що вискочило в нього це запитання, що завдав матері болю. Нахилившись, шкріб нігтем настільну церату, розмальовану квітками.

— Гаразд, більше не питатиму.

Вона почувалася зараз глибоко винуватою перед сином, бо й раніш найперше самій собі ставила на карб, що хлопець напівсиротою росте, без батьківської ласки та догляду. Інші з батьком і в перукарню, й на риболовлю, за іншого батько і в школу піде довідатись, а цей усе сам та сам, одиначчин син! Оксанич! І навіть що неслухняний такий, перекірливий, шалений, і за це вона брала скоріше вину на себе, — може, це їй

розплата за оте перше кохання з його шалом і диким місяцем у небі, і солов'ями, що аж задихались, аж стогнали у вербах над вашою любов'ю!.. Кажуть же: найстрашніша з усіх кар — кара дітьми. О, ні, ні, не кара він і не гріх, саме він щастя для неї! Бо хай і дикий, непокорений росте, одначе вірить вона, що буде з нього людина! Її душа, її любов, її вдача уже в ньому проблискують!

— Я одного хочу, сину, щоб ти гарним хлопчиком ріс. Щоб совість у тебе чиста була... Чиста, не тюремна! Не слухайся тих, що по-пустому геройствують: ось то я, нікого не боюсь, піду ларьок пограбую, з когось годинник зніму!.. Нема в злочині геройства. є тільки сором і ганьба, і до таких від людей лише презирство... Героями на іншій дорозі стають... Працею людина і сильна, й красива... Ось і на станції в нас, який колектив дружний, усі за тебе переживають, хочуть, щоб ти людиною став, маму свою не соромив... Бо вже так я змучилася, сину, нервів моїх не вистачає!

— Більше цього не буде, мамо.

І він з щирою каятьбою глянув на неї, справді змучену, перестраждану: вже й зморщок пташині лапки з'явилися біля очей, і шия худа, жилава, як голову мама поверне, найбільша жила під шкірою випинається, як лоза виноградна... Руки мамині біля тих саджанців та пісків кучугурних стали старіші за неї саму. Бо вона ще молода, ще до неї лицяються. Із жалю до синочка вирішила була торік батька йому добути, хоч нерідного з плавень привела, з бригади, що заготовляла очерет для целюлозного: "Оце буде тобі тато, Порфире. Заступатиметься за тебе". А за кілька днів Порфир аж на роботу до матері прибів з рішучою вимогою: "Вижени його, мамо! Нащо ти цього п'янюгу привела? Ледве нам хату не спалив!.." І розповів, як зайшов до хати, а той п'яний спить на дивані, сигарета випала з рота й подушка вже тліє. "Я на нього й дивитись не можу, мамо! Вибирай: або він, або я". І коли аж так зайшлося, кому віддати перевагу з них двох, мати таки вибрала без вагань його, сина, а того витурила геть, бо навіщо хлопцеві такий "батько"...

— Винувата і я перед тобою, сину... Не було за тобою пригляду, все ти десь та десь — в одстороні від мене. Тільки ж подумай, як і мамі нелегко, стільки роботи на ній, а хто допоможе, підмінить? Ось і сьогодні: і на виноградник біжи, і за добрива клопочись, а там ще й семінар по виноградних кліщах та листокрутці...

— У школі питали, чи виросло б хлібне дерево на наших пісках...

— Це вже ти маєш випробувати, — відповіла з усмішкою мати. — Кучугур нерозроблених ще й на твою долю вистачить...

— А я й не боюсь.

— Ото. Сам відчуєш, як таки гарно, коли воно в тебе з-під руки росте, на очах зеленіє... Хіба ж давно ще всі тут гвалт кричали: піски йдуть, засипають посадки, вітри видувають і засікають посіви... "Сахара"! І нічого з нею не зробиш, вже й копанки піском позаносило, а станція ваша, мовляв, тільки даром хліб їсть... Так треба ж було все це комусь перемогти? Не само воно сталось. На вчорашніх, на вічних кучугурах виногради в'ються на сотні тисяч кущів, і тополі та білі акації піднялись...

— Я, мамо, як ще трохи підросту, на трактор сяду, плантажні плуги поведу...

Механізатор — чим погано? Житимем дружно, я жалітиму вас.

— Вірю, вірю, — каже вона з жаром. — Бо треба ж колись і вірити!

А хлопець далі малює ідилічними барвами:

— Рибку ловитиму після роботи, сома вам на півхати притягну. І знаєте, на яку наживку він піде? На соняшникові пелюстки!

Ніхто тут про таку наживку й не чув, а син її, бач, придумав, зробив відкриття... На золоті блешні ловитиме.

— Водяні діди, чогось вони дуже люблять соняшниковий цвіт!

Мама, збираючись уже йти, звично провела помадою по губах (цього вона не забуває), потім добула з шафи сюрприз для Порфира:

— Ось я тобі тільняшку нову купила, бо та вже на тебе тісна... Ще й беретку до неї.

Хлопець не втерпів, одразу ж натягнув на себе новеньку морську сорочину, порадувався: чим не юнга? Стрижену голову береткою прикрив, примаскував, нікому й не видно буде, що стрижений. І евакуатори не впізнали б, якби де зустрілись...

— Тільки ж ви, мамо, нікому ні слова, що я тут був... Що я тут є.

— Які тайнощі, — посміхнулась вона. — А спати ліг на найвиднішому, аж на пристань видно...

— Так мене ж Рекс стеріг! І плавня поруч... Тільки б Рекс голос подав — я одразу клубком вниз, шась! — і в очерети, а там хай шукають... Хіба з вертольота...

— Увечері повернуся, все тоді з тобою обміркуємо, — сказала мати, вже йдучи. — А поки що набирайся духу після походу, — пожартувала вона якось невесело й з ласкавим усміхом вийшла; за мить постать її в газовій косинці вже майнула за вікном, пірнула попід обліплене цвітом гілля абрикоса.

Де не буде Оксана в цей день, усе почуватиме неспокій за сина, все буде в тривозі за нього душа. Бо треба, виходить, його ніби переховувати, мовчати, як про незаконного. Та таки ж не зовсім законний і є, це ще тоді відчула, коли в метрику записувала і ніби навмисно було її запитано про батька. Треба було назвати — хто батько... Та хоч що там хай кажуть, а вона знає одне: з любові народжений. Принесла його на світ від красеня капітана, і не спокушав він її, нічим не обманював, сама розпалалась до нього коханням, отим першим, сліпленням... Будувалася саме ГЕС, баржами брали з кар'єрів каміння, а вона поблизу з дівчатами ліс корчувала, плавні, що мали під воду піти. І тоді зустрілася з ним, і хоч знала, що шлюбний він, без оглядки пішла за його вродою в хаші чаклунські, у плавневі роси-тумани. З тих плавневих місячних ночей та з жаги молодії зіткнулося те, що стане потім синовим життям.

Ой чорна я си, чорна,

Чорнява як циганка...

І хоч не чорна й не циганка, а як натхненно співалося їй тоді цієї вперше почутої пісні біля вогнищ вечірніх! Карпатські лісоруби, що з ними її капітан подруживсь, десь із гір цю пісню сюди принесли, завербувавшись плавню корчувати. Готували дно під затоплення, валили верби вікові в три обхвати, після того ще взяли і за комиші, косили їх для целюлозного, а якби далі, то ще, мабуть, тоншим стало б їхнє заняття, —

вже, мабуть, павутину б косили!.. Та далі будова ввійшла в береги, лісоруби поїхали назад у свої гори, в той Рахів піднебесний, брандвахти ще деякий час стояли припнуті в плавнях на якорях, а потім і вони познімались, і капітанова баржа була переведена на іншу лінію, — покликало його інше життя, інші вантажі возити... Поїхав, ще й не знаючи тоді, що в нього син десь тут ростиме, у цій Комишанці... Листуватись? А нащо? Скільки їх спалахує, таких кохань новобудовних, лісоробробницьких — вони не листуються, пройдуть, прошумлять, Мов зливи весняні, та й нема, тільки хіба де побачиш багаття вечірнє, нагадає воно, як ти хмиз тоді в плавнях палила та гаки начіплювала на боки верб неліквідних, що і в огні не горіли, — їх тракторами відтягували геть.

Минулося, відспівалося... Іноді хіба що фантазіями тішить себе: як виросте син та буде вже курсантом морським або льотчиком, повезе вона його в те місто портове, де її кохання приписане, скаже йому: "Знайомся... Оце твій син". А поки що лиш сльозами заллється, коди з пристані, із палуби екскурсійного пісню зачує: "Ой чорна я си, чорна..." Бо ж то спів її молодості, спів її плавневих вечорів. А більшого щастя, ніж те, якого вона зазнала, уже й не буде в житті, не повернеться, бо один тільки раз людина своєю молодістю цвіте! І тим дорожчий для неї Порфир, що прийшов він до неї звідти, з гарячих шепотів та шалених ласк недозволених, прийшов, як істота, зіткана з самої любові, з краси, з місячних марев та рос-росяниць опівнічних...

XIV

І знов цього сонця блиск!

Аж засліпило, коли Порфир, вибігши на кучугури, глянув униз, і звідти сяйнула йому ріка, вдарила навстріч вируванням весняного світла. Вир сонця — так би й кинувся в нього, в розливводи оті! Ось вона, свобода! Гуляй — скільки хочеш, іди — куди заманеться, ніякий Саламур не стоїть над душею. Право-воля, як кажуть комишанці. І небо, і птахи, й ці рідні кучугури, до яких ще мамині руки не дійшли, — усе належить тобі, існує для тебе, ти тут повновладний господар.

Комишанки звідси майже не видно, вона потяглась понад берегом, тільки де-не-де виглядають над кудлатими вербами вшиті очеретом гребеш хат, а на них стирчать хрещаті шпичака телевізійних антен. Городини комишанські своїми ранніми полуницями збігають аж у берег, в очеретяні зарості, що й зараз дають Порфирові якусь певність, так само як і вранці, коли він після нічного пробігу перевів дух нарешті і влігся під маминим абрикосом. У тих очеретяних джунглях справді й каюком не проб'єшся, там людину помітиш хіба що з вертольота.

Білобокий пароплавчик, завернувши з фарватеру ріки, прямує до пристані; з екскурсантами йде, не інакше. Кого ж він привезе цього разу? Надивився Порфир різних екскурсій, добре знає їхній протоптаний маршрут: від пристані посунуть до Тихої могили, де щоліта товчуться археологи, визбирують кісточки скіфських царів та царенят, ще добувають екскурсанти біля велетня дуба, посперечаються, скільки йому — п'ятсот чи сімсот, і, звичайно, відвідають мамину науково-дослідну станцію, бо вона ж знаменита на весь край. Важко віритиметься їм, приїжджим, що недавно тут, скільки

зглянеш, арени мертвих пісків лежали, текучий пісок аж дзвенів від найменшого вітерця, а коли зривавсь вітряга, то весь світ баламутився, — хутори, й дороги, і копанки заносило пилюгою, немовби брудним снігом. Піщані бурі — здавен найбільше лихо цього краю. Хто тільки не пробував рух пісків зупинити, але нічого не виходило, бо садили не те, або не так, або не тоді. Скажімо, посадять чисту сосну, а вона вслід і гине від шкідників або від пожеж під час суші середлітньої... І ось станція додумалась, як ті кляті піски приборкати, в неї й виноградники. Вже тут приживляються, і ліси розростаються справжні, з травою, з грибами, з птахами — такий ліс сам себе, без хімікатів, од нападу шкідників захищатиме!..

А до цих кучугур, серед яких зараз дихає волею Порфир, черга ще не дійшла, бо це важкі кучугури, сюди треба саперів з тракторами, два місяці тут стояв фронт, в отих он сагах наші були, а по той бік шляху німці, тож всюди тут ходи та оглядайся, без сапера в цю землю не лізь. Якось забрела череда, бик став бутіти й рити рогами кучугуру, і швидко дорився: міна як жажнула, тільки хвіст од того бика десь у космос полетів!

Міг би тут Порфир сам водити екскурсії, розповів би і про Гілею, і про те, які люди відважні колись жили кочовищами в цих степах, царства стрясали, на край світу ходили звідси в походи, аж десь там Персія тремтіла, заглядевши їхніх списів лаврові гаї (вістря списа кожен воїн увінчував листком лавра)... Розповів би Порфир і про шлях отой старовинний, що проліг до соляних озер, — мав він бути кам'яним, але чумаки нібито запротестували: не треба Каменю, бо віл підбивається... За проїзд по цьому шляху брали з чумаків плату — з воза по копійці, для цього шлагбаум стояв. А не хочеш платити, об'їжджай через кучугури, де й колеса тонуть у піску... На місці причалу колись пором був, а там корчма стояла, де зараз Палац культури афішами блищить.

Все, все пояснив би Порфир, якби взяли його в тлумачі до екскурсантів. Бачите, сказав би, — як добре почувуються оті посіяні рядками акації-підростки та сосни-підлітки, це їх висівала станція позаторік... А он там починаються виноградники, це єдиний на Україні розсадник, де вирощують в чубука саджанці різних сортів винограду, — з Італії, Франції, з Алжіру і навіть з Японії одержують посадковий матеріал, а тут беруть його на карантин, знезаражують, бо ніякий шкідник не витримує температури комишанських пісків! Звідси вже чистий саджанець іде потім в різні винрадгоспи, і все це, що таке дивне для вас, це робить моя мама!

Цікавитесь тополями — вам і про них розкаже Порфир: оце посаджена рядами тополя чорна, або ще її звуть українська, чи граціозна, а білокора — це туркестанська, вона теж чудово відчувається, а де акація росте — там, так і знайте, в глибині під піском поховані родючі ґрунти, отже, сміливо в тих місцях садіть виноград...

Дико, тихо, безлюдно серед кучугур. А чи давно тут розважався з хлопцями Порфир: викочували на згірок велике мазівське колесо, один з них, скрутившись, залазив усередину колеса (найчастіше це був сам Порфир), і товариші пускали його згори. Летиш, і світ тобі крутиться, аж поки зрозгінці в річку — шубовсть! Колесо й зараз лежить у бур'яні, нога твоя стоїть на ньому, на його потрісканій гумі, колесо є, а товаришів нікого нема, всі у школі, — за партами протирає штанці твоя відважна

плавнева гвардія! Тільки ти оце, тиняйло, бродиш без діла, уникаючи людських очей, тамуючи в собі страх і настороженість, адже ти втікач, на тебе звідусіль можуть чатувати різні небезпеки.

Однак, здається, лиха ніщо не віщує, і хоч постійно треба бути насторожі, зате — який світ! Там ріка вирує сонцем, плавні вниз десь аж до лиманів синіють, а тут маки палають всюди по пустирищах — скільки їх насіяла весна! Чашечки їхні повні червоного сонця, по вінця повні... Міжкучугурні ями та западини, що їх комишанці звуть сагами, влітку будуть налиті піщаною спекою, все живе тут згорить, поскручується, а зараз саги квітують, мов оранжереї, і коли йдеш, аж боязко серед маків ступати, щоб не зламати цвіт.

Вибравши місце, звідки було добре видно школу, заліг на пагорбі під кушем заячого холодку, замаскований гіллячками, як дозорець на кордоні. Школа он твоя, нова, двоповерхова, з силікатної цегли... Полегшено всі там зітхнули, мабуть, спекавшись тебе, позбувшись нарешті заводіяки. Наукам віддаються твої товаришочки. Певне, й про свого вожака забули, а він ось тут, так близько від вас, підкрався поміж кучугурами й жде... Дочекався перерви, коли школярчата, висипавши на подвір'я, з лементом, галасом кинулись ганяти м'яча. Вчитель фізкультури Микола Дмитрович теж приєднався до малюків, лише Порфира там нема серед їхніх форвардів. Он Петро, Вітько, он Кислиця Олег — все його дружки, гукнути б до них: ось я тут, повернувся! Гайда зі мною, хлопці! Гайда в плавні розшукувати оту затонулу турецьку фелюгу, що її вже й мулом в очеретах затягло... Та де там! Не крикнеш, голосу не подаси, це тобі зась, адже ти зараз поза товариством, жити мусиш віднині під покровом таїни, весь час пам'ятаючи, що за тобою, може, всюди розшуки, погоня. Задзеленчав дзвінок, шкільне подвір'я одразу спорожніло, і Порфірові стало тоскно на душі. Піти б у школу та сказати: "Ось я вернувся й на минулому ставлю хрест! Наше гасло: "На свободу — з чистою совістю!"

Розтривожений, підвівся й рушив знов у кучугури. Незабаром стояв на іншому пагорбі, дивився у бік далеких виноградників, що розкинулись аж до обрію під небом степів. Десь там і мамин гектар. Десь там її виноградні вихованці, з усього світу зведені, щоб проходити гарт у гарячій тутешній піску... Щоліта Порфир пасеться в довколишніх виноградниках, і в станційних, і в радгоспних, знає, де сорти найсмачніші, — це тоді, коли грона наллються й виглядають з-поміж листя, як мамині груди. Огорожа на виноградниках — густий живопліт із колючих акацій, але Порфир крізь найгостріші колючки пролазить. Видно й звідси крізь сонячне мерехтіння, як по всіх виноградниках біліють хустками жінки. Он дівча якесь випросталось серед міжрядь, лице зав'язане по самі очі хусткою, стоїть далеченько, не видно, яке воно з себе, але навіть і з відстані ясно, що дівча те... сміється! Сміється самою своєю поставою, і схиленою набік голівкою, і навіть виноградарські ножиці ніби аж весело поблискують у дівчини в руці. Мабуть, то одна з тих молодих переселенок, що, бувало, жартома зачіпають Порфира, коли він з'являється біля Палацу культури: "Оксанич прийшов, наша симпатія... Може, хоч ти запросиш до кіна, будеш каваліром?" І так це в них виходило, що він і не

ображався, коли вони кликали його Оксаничем.

Відвернулось дівча, взялось до роботи, а Порфірові чомусь полегшало на душі, так гарно стало, ішов кудись навмання і незчужся, як заспівалось-замугикалось йому, і дивно, що якраз їхня шкільна замугикалась, ота маршова пісенька, що її хлопці щодня викрикують на подвір'ї, ступаючи строем, дружно відбиваючи п'ятами такт:

В нашій школі режим ох! — суровий,

Та шляхи нам — у світле життя.

Ще там ішлося про вихователя та майстрів, які дбають, щоб тебе "довести до пуття", але тих слів він співати не став, усе повторював оце: "В нашій школі режим ох! — суровий..." І хоч, сидючи в карантині, часом навіть дратувався, коли пісня про режим долинала з подвір'я, одначе зараз і це, режимне, клалось йому до співу, бадьорило душу: бо ж на волі опинивсь!

Нема мурів, нема брами, тільки небо обступає тебе, польовий вітерець обвіває, — просто відчуваєш, що йдеш крізь повітря! Ох і випорснув, ох і перехитрив же всіх.

Аж усміхнувся хлопець, уявивши, який там зчинився шарварок після його втечі, як лютує Саламур, креше громи на свою невдатну сторожу. Відплатив йому Кульбака за все. Жаль тільки, що й Ганні Остапівні та Марисі, мабуть, теж перепаде, до них Порфир проймається співчуттям, бо добрі були з ним, з усіх, може, найдобріші. Ну, Валерій Іванович має розібратись, що вихователі тут ні при чому, бо нема сили на світі, яка могла б удержати Кульбаку, якщо вже його душа волі запрагла!

Випурхнув за мури нарешті. Відтепер змінить своє життя, робитиме все, щоб тільки мама ніколи більше не плакала через нього. Втеча його відбувалась теж, можна сказати, під прапором мами, її образ йому сил додавав. Опинившись на території станції, найперше до парку забіг, з кущів виглянув: чи є мама на Дошці пошани? Чи, може, скинули її через сина забродника, хулігана, що аж у правопорушницьку школу попав? На місці була мама, ледь усміхалася поміж фотографіями: з одного боку Ілько Ярошенко, механізатор, з другого — Ліда-лаборантка. Полегшено зітхнулось Порфірові після цього, отоді вже й побрів, прокрадаючись кружма, до свого абрикоса... Мама, яка вона була ніжна при зустрічі з ним, яка сердечна та красива, здається, ніколи такою не бачив! Тільки б заміж не виходила, не приводила йому чужака-вітчима, бо якось пригрозила напівжартома: "А що, якби й привела? Було б хоч кому заступитися, коли більші товчуть тебе, забіяку!" Сам за себе заступлюсь, мамо, ще й вас обороню, лише не приводьте п'яниці в хату! Досі вважав Порфир, що він для матері тільки сама досада, тягар, камінь на шию. Коли з відлучок своїх вертався, зустрічала його перенервована, змучена, у криках, у гвалтах: "Горе моє! Гріх мій тяжкий". А за час цієї розлуки, бач, як скучила, при зустрічі місця не знаходила з радощів... "Ти не з обману, ти — з правди", — ніколи такого від неї не чув і ніколи цього не забуде.

Блукав саме біля Тихої могили, коли до неї потяглася від пристані череда екскурсантів. Молодші, позадиравши голови, попереду йшли, а були такі, що й на милицях стрибали чи шкандибали з паличками, — видно, з лиману прибули, з грязелікарні. З усіх усюд наїжджає публіка на тутешню ропу, знають дорогу сюди

шахтарі навіть десь із Крайньої Півночі, прибувають декотрі геть покручені радикулітами та ревматизмами, а, покиснувши сезон у гарячій ропі, виписуються додому іноді зовсім без милиць, полишають своє дрюччя персоналові на згадку разом із розчуленими записами в книзі подяк.

Раніше, коли прибували сюди екскурсанти, Порфир мав звичку, ув'язавшись хвостиком, теж никати за ними, бо кому ж не цікаво послухати про тих бородатих скіфів, про загадкову Гілею, а зараз при появі екскурсантів перше бажання було: дременути геть! Одначе відразу й схаменувсь: чого, власне? Кому з них відомо, що ти за один? Хіба на лобі мічено, що ти втікач?

Екскурсоводка, голонога, цибата, з напущеним на лоб чубчиком па сучасний манір, не стала відганяти Порфира, навіть осміхнулась заохотливо: можеш, мовляв, послухати, я не забороняю. Справді ж бо, розповідатиме для всіх, а Порфир до таких речей має цікавість, кортить йому знати про тих давніх людей, що насипали оці кургани-могили в степах і ходили звідси в далекі походи, а повернувшись, справляли тут свої свята, на колісницях змагались, і смагляві скіф'янки в прикрасах співали біля вечірніх вогнищ своїх, уже забутих тепер пісень.

— А ти чого не в школі, хлопчику? — звернулася до Порфира одна з екскурсанток, розвезиста тьотя в рудих буклях, у великих, від сонця, окулярах.

Чепурний вигляд Порфирів, новенький тільник та мідна бляха на ремені (та, що нею не раз хлопця було татуйовано) дали людям підставу думати, що він, певне, з училища юних моряків.

— Ти з Нахімовського, еге ж? — допитувалася кругловиденька тітуса. — Чи з мореходки?

— Я із спецшколи, — буркнув Порфир, невдоволений цією причепливістю.

— Це що воно таке? — спохмурніла розвезиста, в окулярах.

Знайшовся одразу в гурті й знавець — паруб'яга в білій кепочці, груди розхристані, волохаті.

— Це та школа, де малих правопорушників уламують, — пояснив він жінкам. — Є тут одна на всю область. За монастирськими стінами, через які ченцям колись дівчат у лантухах подавали...

— А чого ти тут? — запитала Порфира екскурсоводка, Хлопець, набравшись духу, видавив із себе:

— Відпустили.

— Відзначився чимось? Вибув строк, чи як?

— Премія за працю в майстернях.

— Молодець! Давай добувай розряд, — підбадьорив хлопця смаглявий чоловік, поплескавши дружньо по плечу. — Матимеш розряд, одразу себе мужчиною відчуєш. У мене ось такий, як ти, а вже прибіга на кар'єри: дозволь, тату, я сам вибухівку закладу!

Стояли, чекаючи, доки підтягнуться всі. Коли інші підходили, то теж цікавились, що за хлоп'як серед них, і тепер уже самі екскурсанти пояснювали, що це вихованець спецшколи, відмінник, за працю та зразкову поведінку відпустили його погостювати

додому... Кульбака, нахнюпившись, слухав ці свої власні вигадки, вуха йому горіли, і зарятувало тільки те, що екскурсоводка їхня відвернула увагу, інший світ з'явивсь, заколихались у повітрі лаврові гаї — то йшли на персів війни з цього краю, а на кінчиках списів у них зеленіло лаврове листя, як материн виноград!

— Час ущільнюється, епохи зблизились, — завчено говорила екскурсоводка, — і в цьому кургані, можливо, поруч лежать бородатий античний скіф і половець середньовіччя, порубаний ордою козак і молодий кулеметник з будьоннівської тачанки...

Дівчина пояснила, що розкопки тільки починаються, може, тут археологів ждуть ще великі відкриття... Як завжди, знайшлись серед екскурсантів такі, що найперше цікавились, чи багато золота було знайдено на розкопках цієї Тихої могили, екскурсоводку це аж образило, бо:

— Річ не в золоті, товариші, а в тому, що на тім золоті накарбовано! Яка мистецька краса на ньому відтворена та яка її художня цінність...

Сухорлявий дідок в окулярах, видно, неабиякий грамотій, бо й тут з книжкою не розлучався, коли зайшлося про художності, ожвавів, розгорнув у книжці закладене місце й зачитав, наче дітям у класі:

— "В ті часи праця художників вважалась священнодійством! Митці були у великій пошані. Вони гордились діянням рук своїх ще більше, ніж царі своїми перемогами. Тільки якщо гімни царів починались словами: "Я зруйнував...", "Я покорив...", то гімни художників мали зачином; "Я воздвиг...", "Я спорудив...", "Я виконав роботи прекрасні..."

— Знов старий завів свою пластинку, — кинув губатий мордань, цілячись фотоапаратом в екскурсоводку, і хоч на губаня глянули осудливо, — "нечема, мовляв, ти", — проте вголос ніхто за старого не заступивсь, і він, закривши книжку, ображено замовк.

Як і передбачав Порфир, від Тихої могили екскурсанти потяглись до обсадженої високими тополями садиби наукової станції, де, певне, покажуть їм кабінет агротехніки з засушеними шкідниками під склом, далі, звичайно ж, не минуть і радгоспу, якщо мають дозвіл оглянути його прохолодні льохи з величезними бочками вин. Порфир лишився на місці, відчувши себе в самотній, гіркій покинутості. Адже в той бік, до людей, дорога тобі закрита. Ти втікач, майже злочинець. Постояв трохи, послушав жайворонка, що високо десь витюрлюкував над головою, й нарешті побрів, сам не знаючи куди. Просто так, навмання. Бо які ж йому виконати "роботи прекрасні"?

Ноги самі привели до річки. Поникав уздовж берега, по-заглядає, де чиї каюки стоять, примкнуті ланцюгами до верб та берегових осокорів. Різнокаліберні замки на них висять, більші й менші, простіші й складніші, та будь-який із них сам відімкнувся б перед Порфиром, тільки забажай... Нема на всьому березі замка, якому б ради не дав оцей майстер "золоті руки".

Чийсь катерок вихопився із-за очерету, з гуркотом летить до берега, Порфир мимовільно заховався за вербу. Але можна було й не ховатись, бо це ж Микола, аж

чорний від смаги, радгоспний моторист, майже приятель, на нього Порфірові сама приємність дивитись, коли він, отак вільно відкинувшись, сидить за кермом, править однією рукою, і катерок слухається найменшого доторку господареві руки. Славиться Микола тим, що, мабуть, найраніше за всіх у Комишанці встає, про нього й мати Порфірова каже:

"О, це ранній! Цей не проспить росяні блакитні світанки!..." Хай навіть гуля допізна, а вранці, ще й сонце не сходить, а моторчик Миколин уже загуркотів над водою, вже помчався найраніший комишанець з якимось дорученням до міста, або на ГЕС, або на целюлозний.

Причаливши, Микола глушить мотор, сходить на берег з якимись пакунками в руках і аж тепер помічає Порфіра:

— Здоров, здоров, — каже йому так, наче вчора розстались. — Ну, як живеш?

— Та нічогенько... Живу як оте колесо: весь час крутишся, а тебе тільки надувають.

Моторист без слів, самою усмішкою відповів на Порфірів дотеп. Хлопець з деяким острахом ждав від нього розпитів про свою долю, та й самому кортіло запитати, чи не був часом на лимані, чи не зустрічався з дядьком Іваном, рибінспектором, однак Миколі, видно, було не до розбалакувань, бо він одразу й рушив, кивком відкинувши чуб назад і міцніше підібравши під пахви свої пакунки:

— Поспішаю, брат... У лабораторії ждуть. На пристані під осоками кілька пасажирів куняють з клунками — ждуть річкової ракети. Пароплавчик, що доставив екскурсантів, притуливсь до причалу й теж спочиває, — так стоятиме, аж доки його пасажери повернуться. Двері на судно навстіж, трап настелений, усе ніби припрошує: заходь, хлопче, якщо хочеш вирушити в рейс... Капітан сидить на кормі, читає газету. На верхній палубі двоє матросів, що їм Порфир приносив одного разу пиво з чайної, задивились у небо, перемовляються:

— Он-он вони пішли... Та рівно як!

— Не блукають, а кроковкою йдуть... У них теж дисципліна...

Задер голову й Кульбака, нагледів і він ту кроковку в небі, що, рухаючись, ледь мерехтіла у високості: журавлі йдуть із гирла кудись у верхів'я ріки, кудись аж за Київ, на поліські болота, подалі від браконьєрських пострілів.

XV

— Кучугура з чубом! Оце кучугура... Отут і буде наш спостережний пункт, — весело казав, бувало, дідусь до онука, вибравши місце для куреня. Відтоді й здається Порфірові, коли опиниться серед кучугур, наче це велетенські голови чийсь лобато витикаються з землі, а на них вітерець чуби розвівав... Чубом дідусь називав кущик шелюги на самім вершечку піщаної дюни і пояснював, що кущик цей і саму кучугуру сформував, бо затримував пісок... Отже, прапрадід цієї шелюжини, пустивши коріння, й кучугуру почав...

Дюни і дюни. Де лисі, а де з чубами, німі, мовчазні, "Українські Каракуми", як писав про них у своїх ранніх статтях теперішній керівник станції, доктор наук, що його за тихість та лагідність вдачі жінки-гектарниці називають вуйком. Літа не щадять

нікого, змінився й він, приїхав сюди чубатим, а став безчубий, зате чубатіли його "Каракуми". Цієї весни механізатори та гектарниці освоюють ще одну арену пісків, на стогектарнім клину за кілька днів кучугури позчісувано, як ножами, розрівняно, розплановано, сапери пройшли, за ними трактор з плантажним плугом тягне борозну, вивалює глибоку, як траншею, за ним другий — вкидає добрива, а далі вже ті, що з чубуками в руках, дівчата та молодіці, що мають посадити тисячі й тисячі чубучат на один гектар! Одна каже: "Мої чубуки...", друга — "чубучини", третя — "мої чубучата", — це вже в котрої який характер... Але всі — як матері, жодна не забуде, що, влаштувавши в землі того маленького, треба того ще й "з головою прикрити", щоб зовсім не видно було чубучати, його верхнього вічка, бо спекою запече або засіче піском...

Ще одна виноградна шкілка тут закладається, де під вайдбайливішим доглядом будуть всі оці "шасли" та "піно", "фіолетові ранні" та "красуня Цегледа", "Італія" та "перлина Сабо"... Кожна з гектарниць без нагадувань знає, що, коли і як їй робити, бо шкілка на те й шкілка, щоб око не дрімало, найніжніший сорт повинен у цих пісках прийнятися, вкоренитись. Якщо треба, то в шкілці його ще й перешколюють, тобто пересаджують, щоб тільки чубученко твій краще ріс!

І ось, коли тут саме кипить робота і жінки ледве встигають з чубуками за трактором, з'являється з-поміж кучугур ще не торканих ошарпаний автобусик з пов'язкою на лобі й починає допитуватись, де ж тут Оксана Кульбака, гектарниця, та чи не прибігав до неї збіглий зі школи синок?

Гектарниць аж обурило це.

— А ви ж там, шановні, для чого? Ось ти, діду вусатий, — це до Тритузного, — якого там дідька пасеш? Не прибігав ваш бурсак, а якби й прибіг, то хіба б ми виказали? Шукайте його у борозні поміж чубучатами, може, там він сидить та з пастухів своїх у жменю сміється!..

— Ви їх краще не чіпайте, — озвався від трактора закушпелений парубійко і скаламбурив: — Наші гектарниці-аси язиками жалять, як оси... Доктор наук і той їх остерігається...

З Оксаною в шукачів і зовсім зустріч не відбулася, їй випало сьогодні підмінювати бригадира, і тому десь оце поїхала з саперами оглядати нову ділянку.

Довелося так і відбути ні з чим. А невдовзі автобусик уже зупинивсь на Комишанській пристані під осоками, і водій, ще й мотор не вимкнувши, спокійно кивнув у бік причалу:

— По-моєму, він там...

Екскурсанти, з'юрмившись біля трапа, саме заходили на пароплавчик і, як здалось водієві... Одне слово, учасники розшуку змушені були вдатись до капітана судна. Відкликавши його вбік, Степашко, як працівник міліції, серйозним тоном почав розпитувати, чи не пробрався до них часом на судно безбілетний пасажир. Пацанок такий. Помічено було, нібито щось прошмигнуло в натовпі, схоже на їхнього втікача...

— У мене тут миша не проскочить, — ображено відповів капітан. — А втім, можете

обстежити.

— Хіба тільки щоб совість була спокійна, — сказав Тритузний, і разом із Степашком, відсторонивши екскурсантів, вони пройшли по трапу на судно.

Марися Павлівна залилася на причалі. Нервувалася, ледве стримувала себе. Красива ж тобі випала роль! Педагог, прихильниця такої гуманної системи, раптом у ролі Шерлока Холмса, — досадливо іронізувала вона над собою. Походжаючи під осоками, знічев'я озирала пристань: ось вона, комишанська гавань, про котру Кульбака не раз згадував захоплено. Звичайний річковий причал, яких багато на Дніпрі, притулився в очеретах, живе своїми неквапливими буднями. Зараз тільки початок навігації, ритм життя поки що стихлий, а влітку тут усе закипить, завізно буде від вантажних машин, що прибувають зі степу, збіжжя лежатиме горами, день і ніч братимуть звідси зерно, овочі, фрукти, відпливатимуть баржі, важко осілі під степовим вантажем, і в усьому цьому вразлива дитина, така, як цей шалений Кульбака, звичайно ж, знаходила для себе романтику, поезію мандрів, і чи не звідси й зароджувалась його ота невиситенна тяга в світи-галасвіти, яку ми зємо бродяжництвом.

Тритузний та Степашко повернулися з судна розчаровані: обстеження нічого не дало.

— Я ж казав, що в мене безбілетник не проскочить, — спогорда зауважив капітан.

І саме в цей час десь із верхньої палуби вдарило жіночим вереском:

— Він тут!

Кричала якраз та рамениста дама в окулярах і в рудих бруклях, що біля могили чіплялася до Кульбаки з допитками. Нахилившись, вона люто докрикувала на берег, що злочинець на судні, що матроси, мовляв, самі його переховують:

— Вони у змові з ним! Дали йому притулок!.. Самі покривають! Оце вам і "не проходите мімо!".

Ревна громадянка, вона потім до самої грязелікарні, не вгамовуючись, на різні лади товктиме все про те ж, як перша помітила цього малого злочинця, що крутився біля кургану та на жіночі сумочки поглядав, а тут — до чого нахабство може дійти! — навіть на судно забрався, і, коли вона, проходячи, виявила його в кутку під трапом, він так звідти ошкірився — думала, за ногу вкусить!..

— Тут він! Тут! — лунали з судна сигнали підтвердження, з-поміж яких вирізнявся голос котрогось жартуна:

— Всі свідомі — шикуйсь!

Почалися лови.

Ціла веремія знялася на судні, зчинився гвалт, тупотнява, — все там ходором ходило... Марися Павлівна стояла на березі й звідси стежила за розвитком подій, їй до болю соромно було за все, що там відбувалось, вона не могла подолати в собі почуття приниження, навіть якоїсь обриди. Ловлять людину! Та чи це вже само по собі не дикість? А ти, педагог, витончена душа, інтелігентка, стоїш тут та губи кусаєш, сповнена гризотами сумління, змагаючи від сорому й приниження... Гризоти

гризотами, але де ж вихід? Вкажіть його, якщо знаєте! Порадьте, дайте рецепт, як інакше ствердити над ним своє право вихователя і як від нього відвернути лихо майбутнє, може, тяжкому злочину перепинити дорогу?

Операція набирала розмаху, судно аж гуло, люди перекрикувались, розпалюючись у своїм веселім ловецьким азарті. Знали-бо, що втікач тепер уже нікуди не дінеться, пильнуй лише, щоб не вистрибнув за борт, і тому ставали вповдовж бортів, розчепірівши руки, створювали мовби живопліт із людей, і всі були у веселій готовності переймати, хапати. А воно, оте мале, непокорене, ну що тобі блискавка кульова, перекочувалося з носа на корму, з корми на ніс, десь із трюму враз вимчить на верхню палубу, і, майже вхоплене, знов вив'юнювалося, виривалося, зацьковане й зле, ніяк не даючись до рук.

— Та тримайте ж міцніше! Чи ви навмисне його випускаєте? — чулися погуки. — Де ж воно, непутяще?

— У воду пішло! Ні, в атмосферу!

Ловці, хоч і розпалені в мисливському азарті, усе ж, здається, не поспішали довершити справу, в цих ловах було для них щось розважальне, культзатійницьке, схоже на масову, не набридлу ще гру. Ймовірно також, що дехто з екіпажу потай справді співчував втеклому комишанцеві, інакше-бо чому ж вдавалось йому, майже схопленому, якимось чудом знову випорскувати з міцних матроських рук.

Нарешті втікача таки загнали в глухий кут, затиснули внизу під трапом, там, де він і обрав був собі перший сховок. У сліпій люті хлопець і тут ще відбивався руками й ногами, відгризався зубами, мов зацьковане звіря, і хоч аж на берег до Марисі було чути його знесамовитіле: "Вовкодави! Душогуби!", — хоч у нападі люті викрикував він дещо й зовсім непристойне, таке, що ні до якого протоколу не впишеш, однак це вже публіку не проймало; акція була звершена, азартне збудження на обличчях ловців почало згасати, втрачати напругу.

Хлопця вивели на берег, цупко тримаючи за руки: міліціонер — з одного боку, начальник режиму — з другого. Укоськаний, нарешті, став Кульбака перед ясні очі Марисі Павлівни. Вжахнуло вчительку те, що сталося з ним, учорашнім жартуном, вигадником, веселим шибайголовою... Побачила зараз перед собою обличчя чуже, спотворене гримасою безсилої люті, в патьоках розмазаних сліз... Очі теж нестерпно чужі і якісь недитячі, повні зненавиди, здатні зараз, здається, на все. Де ж той Кульбака, що був? Що в цьому від того зосталось? Нашарпане ловцями, змучене тільки вже не виборсувалось, воно стало безпружним, поникло, мовби втративши останню волю до життя... Лоб у мазуті, ще й ґуля виступає, видно, десь ударився з розгону. З обох боків тримають його міцно, і здається вчительці, що й вона чув, як на стиснутих китицях дитячих рук сполоханими пташатами пульси б'ють.

— Пустіть його, — сказала Марися Павлівна. Послабивши руки хлопцеві, Степашко й Тритузний, однак, не зовсім їх відпустили.

— Відпустіть, я сказала. — повторила вона різко. Тепер вони відпустили, і хлопець не кинувся тікати, поразка геть стихила його вояцький пал.

— Заставив нагріти чуба, — втерся рукавом кітеля Тритузний. — Єй-же-ей, легше було б вовка за вухо впіймати.

З судна, що відходило, долинали жартівливі поради й навіть щирі прохання дати хлопцеві амністію, адже ж він нічого страшного не вчинив, нікого не порізав, ножа при ньому не було...

— Їдьте собі на здоров'я, — відказував Тритузний, — без вас розберемось.

Хлоп'я стояло похнюплене й ні на що не реагувало. Сором поразки, гіркі образи й приниження перейшли в байдужість. Усе йому, видно, зараз стало однакове, немиле, оприкріле, здається, хай би отут хоч і смерть.

Лише час від часу тіло його мовби само собою здригалось коротким нервовим дрожем, і в гримасі обличчя з'явилось щось змучене, майже старече, до невпізнання спотворюючи ще вчора таке безтурботне, раз у раз осяюване дитячими усмішками лице. Коли ж Марися Павлівна спробувала покласти йому руку на голову, щоб заспокоїти, хлопець рвучко струснув, майже з ненавистю скинув із себе ту руку:

— Без ваших жалошів обійдусь!..

Однак сама присутність Марисі Павлівни, її ласкавий порух і те, що звеліла руки йому відпустити, все це, видно, таки вплинуло на хлопця, помітно стишило, пригамувало його збудженість, може, навіть згадались йому обіцянки, які він неправдиво (чи тоді навіть і правдиво?) давав вихователці та директорові Валерієві Івановичу в його кабінеті. Каятьби, однак, не почувалось, дитячу душу виповнювала зараз темна оздоба, затята незмиренність та ще гіркота поразки й визнання неминучості розплати за вчинене, що, як той австралійський бумеранг, і тут тебе наздогнало, на межі свободи.

Без сумніву, він страждав. Але ніякої підтримки, ані співчуття не здатен був зараз прийняти. Стрівшись поглядом з учителькою, хлопець знову сердито й різко крутнув головою, одвернувся, і цим інстинктивним порухом, знаком зневаги й нерозкаяності мовби ще раз підтвердив те, що міг би сказати: "Ти така ж, як і ці, цупкорукі! Хоч які там слова говориш, а сама теж причетна до цього насильства!"

Затримка сталася з автобусом: у ньому виявивсь проколотим скат, довелося міняти. Тим часом комишанські телеграфи посилено працювали, передаючи всім, що відбувається на пристані, бо, коли хлопця вели до автобуса (довелося тим же двом знову взяти його попід руки), назустріч із-за пагорба вилетів на скаженій швидкості станційний брезентовий газик, той, що на ньому здебільш роз'їжджає вуйко — доктор наук, мандруючи серед свого кучугурного царства. Підлетівши до причалу, газик різко гальмонує, і з нього клубком полум'я й гніву вихопилась Порфірова мати.

— Та що ж то ви дитині руки ламаєте, костоломи! — зрозгінці накинулась вона на Тритузного та Степашка. — Та куди ж ви його ведете, людохвати?

І видно було, що нічим від неї не відборонитись, ніякі пояснення її не проймуть, палаюча, збурена, готова до нападу, ступала ходою засліпленої гнівом тигриці, про наслідки не думала, в розшалених очах горів лише безстрашний інстинкт материнства. Було враження, що ось так налетить, і хоч ціною життя, а вихопить,

вирятує з їхніх лабетів свого коханого синочка...

Чомусь найперше накинулась на міліціонера.

— Пустити хлопця! Що ти йому руки крутиш? Своему крутитимеш!

— Хто крутить? — спробував заперечити Степашко, ніяково всміхаючись і зовсім пустивши хлопця, навіть відсторонився від нього. — Ось він вільно стоїть.

Однак мати ніяких виправдань не приймала, все тонуло у вибуху шаленої материнської пристрасті:

— Не дозволю знущатися над дитиною, отак тиранити її. Облиште хлопця і вимітайтесь геть! Не дам вам більше його! Ніж таким вихователям віддавати, краще в кучугури заберу, хай там з ящірками виховується!..

На її гвалт збіглося пів-Комишанки, голова сільради, трохи розгублений, спробував був нагадати, що сама ж вона добровільно віддала сина до школи режимної і що в відповідна їй заява її та постанова комісії в справах неповнолітніх...

— То, по-твоєму, я назавжди їм його відписала? — бурхнула вона гнівом і до голови. — На рідне дитя не маю права?

— Маєте, маєте! — схвильовано, з щирим співчуттям заговорила Марися Павлівна, підступивши до жінки. — Повернеться він до вас!.. Хіба ми не розуміємо, ким він для вас є?

Жінка навіть не одразу і впізнала вчительку, уважно й суворо глянула на Марисю Павлівну, ніби через силу намагаючись втямити, що вона каже.

— І нічого страшного за ним, — ще лагідніше казала вчителька, — душею він добрий і в школі зовсім не найгірший...

Марисин тон та її слова, видно, справили враження на матір, вона після цього не так озвіріло глянула на вчительку.

— Правда? Не найгірший, кажете?

— Запевняю вас! Хлопчик — один із найкращих... І наче щось сталося з жінкою, враз її, людину розбушованих почуттів, мовби підмінили, полум'я гніву, обурення, роз'ярілість стали опадати на очі. Упокорена, стиснена, вона дала вчительці взяти себе під руку й одвести вбік, щоб і там слухати з її вуст обнадійливі слова про сина. Люди бачили, як пристрасно щось там говорила їй вчителька, з виразом серйозної довіри й душевної напруги заглядаючи молодиці в її страждання, знервоване, розпашіле обличчя. І хоч нічого особливого в Марисиній мові не було, — були то звичайнісінькі, майже сентиментальні слова втіхи, але, може, тому, що йшли вони від серця і що вчула мати в них щире вболівання за свого сина, двоє людей цих — на подив іншим — швидко порозумілись: жінка після щойно пережитого прояснювалась, світлішала на очах, в жадібній надії ловила кожне слово вчительки, в погляді її з'явилося щось сестринське. А коли Марися від імені колективу пообіцяла, що з Порфира вони таки виховують людину, мати знайшла в собі силу навіть вибачитись за свій спалах, за влаштовану їм сцену на очах в усієї Комишанки.

— Ще раз довіряю вам його, як рідній сестрі, — припала Оксана до вчительки. — Напоумте хлопця! Ви розгадали — душею він добрий, але ж так боюсь я за нього! Все б

віддала, тільки щоб він більше ніде не спіткнувся, щоб чесним виріс...

— Заспокойтесь, так воно й буде, — запевнила Марися.

А жінка, звично прикладаючи хусточку до очей, знов шепотіла палко, майже благальне:

— Жалійте його! Воно ж без батька! Наче з грудей оце його вийняла й вам передаю, найдорожче своє довіряю...

— Все буде гаразд. Ну, ясна річ, суворо в нас, такий заклад...

— Хай! Казала й кажу: робіть, що хочете, тільки людиною верніть!

Був після цього гарячий потиск руки і щось схоже на пробиск усмішки, і припадання до плеча, і, коли Тритузний спостеріг аж таку розчулену сцену, він кивнув напарникові: давай, мовляв, дій, і тієї ж миті, майже піднявши на руках, хлопця упхнули в автобус.

Порфир не чинив спротиву. Знівечений, зажурений, мовчки опустивсь на сидіння, осторонь біля вікна. А коли й Марися Павлівна зайшла, і дверцята автоматично хряпнули, зачинившись за нею, мати Порфирова знов у розпачі вимахнула руками, з грудей її мимоволі вихопився крик болю й прощання. Мабуть, вжахнуло її, що побачила сина за склом (як за ґратами!) й біля нього переможно усміхненого міліціонера в кашкеті. Однак запізнитого скрику того ніхто з них уже не чув, бо автобус, лунко стріляючи вихлопними газами, рвонувся вперед, і все одразу заглушила музика, яку водій увімкнув на повну силу.

Виїхали на верховий Бекетний шлях. Хлопець, зігнувшись, сидів біля вікна й проводжав поглядом пароплавчик, що, вибілений скісним призахідним сонцем, пішов і пішов, віддаляючись у бік лиману.

Марися Павлівна не чіпала хлопця: хай уляжуться пристрасті, хай пригамується розбурхана душа. Зараз, звідки не заходь, чим не заторкуй, він зостанеться до тебе глухий, адже ви позбавили його найдорожчого, і сама та для нього зараз ніяка не вихователька, не друг, а одна а тих нестерпних ловців, учасників насильства. Будь-які твої слова й докази розіб'ються об панцир його озлобленості, об розранений біль його приниження. Людину травмовано, душа його зараз така, що не знайти тобі з нею контакту, все світле в ній геть потьмарене, збаламучене. Скільки треба буде часу, терпіння, педагогічного хисту й душевної делікатності, щоб вивести його з цього стану, з цієї озлобленої зятятості, якою він наївжився проти всіх вас!

Ви хочете від нього смирення, але чи буде воно щире, якщо й буде взагалі? Хіба ж не спробує він при першій нагоді знову вийти з своєї поразки, утвердити своє право, яким воно постає в його хай навіть викривлених уявленнях?.. Зачаїлось, і тобі, наставниці, по-справжньому невідомі навіть мотиви його втечі, внутрішнє виправдання, яке він, безперечно, має для свого вчинку. Зумій увійти в цю людину, в її підглибне, потаємне, в саму структуру мотиваційної сфери, яка, звичайно ж, у нього своя і багато в чому від твоєї відмінна. Холод у насурмленім погляді. Знову й знову мусиш долати цей холод, відчуженість, яку дехто схильний вважати характерною прикметою віку, вірусом, що викликає недугу самотності й вселюдського похолодання... Сьогодні щось

дуже важливе розруйнувалось. Маєш владу карати, маєш бали та оцінки — ох, замало цього! Пригадується, як Ганна Остапівна ще з перших кроків напучувала тебе: "Ви принесли сюди свої інститутські, здебільшого слухні педагогічні ідеї, а тут найчастіше треба просто людського тепла... Нічим незамінного материнського тепла до цих травмованих душ, трудних, найтрудніших..." Слушна порада, та тільки що робити, коли й тепло почуттів твоїх відкидають отакі озлобленні, баламути, що їх вам передано в кризах, на межі катастроф...

У школі він знов опиниться на вістрі подій: аякже, побував на волі, для декого — майже герой! Цілий колектив вихователів знову напружуватиме свої інтелекти, шукаючи найвпливовіших засобів, щоб розімкнути замки його настороги, мстивої недовіри. Вся педагогічна тактика й стратегія, всі ваші вчительські, зовсім-таки не волячі нерви, весь досвід ваш — в кого більший, в кого менший — будуть спрямовані на те, як наставити його на путь праведний, як із цього клубка неприборканих інстинктів, стихійних поривів, успадкованих генів та буйних порушницьких нахилів, надбаних десь на самій зорі життя, видобути людину, витворити особистість, яка відповідатиме вашим уявленням і буде прийнятною для суспільства. "Верніть людиною!..." Як вона благала тебе, ота змучена жінка, безпомічна мати, що спершу роз'ярілою беркуткою налетіла на вас, а потім тільки тихо схлипувала в тебе на плечі. Чудодійниця на своїх виноградниках, жодне чубучення там у неї не гине, а цьому, що є часткою її ж ества, її кровинкою, не змогла дати ради... Напоумте, людиною зробіть, — волала до тебе у своїй великій святій надії, і ти обіцяла, а чи виправдаєш материнські її сподівання? Хто з певністю скаже, які плоди принесуть усі ваші педагогічні зусилля, чиє око прозирне в ту глибину внутрішніх процесів, що в дитячій душі вирують так само складно, загадково й бурхливо, як і в душі дорослого, чи, може, навіть бурхливіше? І, нарешті, чи принесуть ці ваші зусилля отой вінець, якого ви прагнете, чи стане ця дитина — та хіба тільки ця! — людиною справжньою, потрібною для інших і для себе — щасливою?

Змучене й розране створіння зашухло біля вікна. Видно, після всього почуває себе просто знищеним. І будь ти педагог із педагогів, то й тоді навряд чи зможеш йому зараз допомогти, принаймні так, як це зробила б мати. Ще в дитинстві знала Марися одну стару, до якої носили лікувати малих. Майже сліпа, руки вузлами покручені, казала, що лікує тільки тим, що муки й болі дітей здатна перебирати на себе. І щоразу, як вилікує котрусь дитину, врятує чиєсь юне життя, — сама злягає хвора, мучиться ночами... Якби ж то й тобі було дано набути таку силу найгуманнішого чаклунства — перебирати на себе чийсь біль...

Марисі знов виринає перед очима образ жінки, що зосталась на пристані з своїм розпачем і надією матері-одиначки, що з такою силою пристрасті залюблена в безшлюбне своє дитя, в оцього свого лобатого мучителя. А чим віддячить він їй? Чи вистачить у нього серця для неї, чи полишить матері на старість лише свою байдужість та холод самотності?

Впіймана, зловлена людина сидить... Наїжилось, накостричилось, лише іноді спідлоба позиркує у вікно, на річку, на дуби, що з давніх-давен де-не-де вздовж шляху

позалишались. Оті самі, біля яких чатували бекети, зіркі пильнувачі, що простим оком бачили далі, ніж у біноклі, і вміли слухати тишу нічну, і по тому, в яким напрямі біжить степова звірина, вгадували заобрійний рух орди... Вони, впередзорці, як тільки було помітять небезпеку, запалюють смолу в бочках, прив'язаних угорі на дубах, подають сигнали від бекету до бекету, аж на Хортицю. Не ловили гав, зірко стояли на чатах, а він, бач, автобуса не зачув, отак по-дурному попався...

Хлопець мимоволі зітхнув.

А схили кучугур, між якими важко пробирається їхній автобусик, усе горять і горять диким червоним квітням. Очі вбирає краса. І хіба ж не диво: з сірого піску, з силікату таким цвітом вибуяло! Яка гармонія форм, соковитість барв... На одному схилі суцільним живим вогнищем спалахнуло, аж усі припали до вікон.

— Що то? — вигукнула Марися Павлівна. — Мак? Ні, то не мак...

І, здається, ждала, що Порфир скаже. Він навіть завагався: казати чи ні?

Потім таки буркнув глухуватим, стуженим, потонулим у смутку голосом:

— Воронець цвіте...

XVI

— Візьми стілець, сідай, — сказав Валерій Іванович, коли Кульбака зайшов до кабінету.

Хлопець не рухнувся. Стояв мов чужий перед чужим. Ніби вперше переступив поріг цього закладу й зупинився в пониклій неприязні.

— Сідай, сідай, буде розмова.

Кульбака в нерішучості пристояв, потім знехотя сів на край стільця, руки під стіл, відкрита голова з свіжою гулею втягнута в кістляві плечі. Було щось жалюгідне й беззахисне в його маленькій зіщуленій постаті.

З коридора хтось зазирнув, згораючи від цікавості, наче привезли сюди якогось знаменитого розбійника. Валерій Іванович змушений був взяти двері на ключ.

— Ось так буде краще, — сказав, повертаючись на місце. — А то твоя особа зараз викликає аж надто велике зацікавлення.

Залишились віч-на-віч. Антиподи. Ти старший, наділений правами вихователя, наставника, певний своєї правоти. Навпроти тебе маленька вперта людина, затерпла в своїй насторозі, з голодом втраченого раю в очах. Мав і втратив. Вміє цінувати, лише коли втрачаємо, — так уже, мабуть, влаштована психіка людська... Ти, директор, відчуваєш зараз свою правоту, але ж і він, цей комишанський волелюб, певен, що правда на його боці і що його сьогодні тяжко покривджено. Всім очужілим виглядом, гіркою нахмуреністю хлопець дає відчутти, що твої напучення та нотації зараз його не проймуть, що між вами стіна. Неподоланий мур образи й завданого йому приниження. Шлях від серця до серця — найдовший шлях, і ти зараз при самім його початку. Перед цією злощасною втечею відчував, що якісь ниточки взаємних контактів між вами — між педагогом і вихованцем — уже снувалися, ниточки тонюсінькі, як павутинка, а зараз і їх нема. Розлетілись, порвалися десь у тій бурі ловитви...

Запитань: "Куди тікав? З якою метою?" — ніби й не почув.

— А далі як житимеш? Знов тікатимеш? По-твоєму, в нас нема інших клопотів, як тільки за тобою ганятись?

Мовчить, закутий у свою відчуженість.

— Вважаєш, певне, що лише тобі свобода й дорога, а ми всі проти неї? Запевняю, нам вона не менш дорога, ніж тобі. Дорожчого за неї, може, нічого й на світі нема... Тільки я, скажімо, ніяк не можу втямити, що ж то за свобода, коли вона обертається маминими сльозами, мучить і старить її дочасно. Дехто розуміє свободу як необмежену можливість задовольняти будь-які свої примхи, забаганки, врубі й примітивні бажання. Нап'юсь, поб'юсь, покажу всім, який я герой... Ну, а далі що? Розваги, байдикування, насолоди — хіба це було б не пусто-цвітне життя? Личило б воно синові матері-трударки? Звичайно, можна жити абияк, догоджати лише слабкостям своїм, темним інстинктам, що часом гірші за звірині й можуть хоч кого отваринити, — тільки подумай, яка це свобода? Скоріш це неволя, бо людина якраз тут і потрапляє в ярмо свого егоїзму, в рабство власної розбещеності та різних примх... Себелюбцем, рабом своїх забаганок, черстводухом жорстоким — хотів би ти стати таким?

— Ні.

— Для мене один з найпрекрасніших виявів свободи є свобода мислити. Можливість вглядатися — в себе і в інших. Самому дошукуватися якихось важливих істин у житті... Мабуть, тобі таке теж знайоме. Раніш чи пізніш і для дітей підліткового віку настає момент, коли доводиться усвідомити, що в житті існує не тільки "хочу", а й "треба". І доки не усвідомиш оцього "треба", школа з її розпорядком, буде для тебе тільки тягарем, каторгою... На жаль, ти поки що не можеш прийняти наших правил, обмежень, вважаєш, що тут посягають на твої права, що тобі в нас мало свободи...

— А то багато?

— Твоїй свободі не хочеться ноги щовечора мити, вона ніяк не звикне до відбою, підйому... До регулярних занять, до ранкових та вечірніх лінійок, їй подобається інший стиль: іду, біжу, цілюсь в ліве око...

— Коли то було! А зате тільки й чуєш: хуліган, себелюбець...

— Я не хотів тебе образити. Просто треба навчитись розрізняти свободу і псевдосвободу. Для одного тільки й існує що свобода розбещеності, гультяйства, для іншого ж... Ось дідусь твій відважний був солдат, фронтовик. Я певен, він знав, яку свободу в боях відстоював... А юні герої, скільки їх було. Знав я дітей, Порфире, що в твоєму віці нарівні з дорослими снаряди носили до фронту;

І ніхто не змушував, самі зголошувались: по грязюці невилазній за кільканадцять кілометрів!.. А батьки в повен зріст в атаку йшли... Людина, яка здатна на таке, по-моєму, якраз і є справді вільна людина...

— Моя мама теж снаряди носила й міни протитанкові...

— Так то ж мама...

— А я теж носив би.

Вчитель через стіл пильно вдивлявся хлопцеві в вічі, і той не відвів погляду.

— Як будемо в таборі, попросимо тебе, Порфире, щоб про свого дідуся біля вогнища

розповів. Бо ж не кожен дві "Слави" мав...

— Була б і третя, якби не поранило.

— Отож і розкажеш товариству...

Про дідуса хлопець щовечора ладен їм розповідати. Адже таким дідусем кожен би гордився! І на Дніпровськiм плацдармі відзначивсь, і коли був бригадиром-виноградарем — теж... Триста різних сортів було в нього в колекції і з-поміж них — "чорна брила", дуже рідкісний сорт, що його тільки вводили та все з ним ховались, оберігали... І юку, спеціальну таку нитчасту траву, що йде на підв'язування винограду, дідусь у себе на відділку перший посіяв! Цвіте, як півники, і листям на півники схожа. Шпагату нема — біжи, Порфире, юки наріж! Дехто з переселенців аж не вірив: бур'яном в'язати? А. ти спробуй, воно міцніше за капрон...

А то ще міг би розповісти Порфір, як умів дідусь варити бекмес, — хлопці, мабуть, і не чули, що це воно таке! Не знають, що можна варити мед з кавунів! Цілий день кипить біля куреня у мідному казані цей бекмес, і, коли кавунячий сироп стане густим, аж тягнеться, — тоді доливай молока! І то буде найкращий для тебе від дідуса шоколад, найсолодший у житті... А найохочіше розповість біля вогнища про те, як дідусь підібрав десь підраненого орлика і той жив у нього на курені, зовсім звикнувши до людини... Коли дідусь, бувало, вирушає велосипедом до контори чи до аптеки, орлик аж на шляху дожене і, хоч як його відганяй, таки сяде дідусеві на плече, вчепиться кігтями в піджак і теж їде, — ще один велосипедист... Так і жили до останнього літа: людина в курені, а птах на курені, зіркоокий впередзорець на чатах...

Уже звечоріло, сутінки виповнювали кімнату, і Валерій Іванович, вставши з-за столу, ввімкнув світло. Мимохідь кинув погляд на Кульбаку і відзначив, як змінилось обличчя вихованця: рознапружилось, відтануло мовби, теплом було повите, теплом якогось спогаду... "Навряд чи це наслідок твоїх повчань", — усміхнувся сам до себе директор і звелів вихованцеві:

— Гаразд, іди.

Кульбака підвівся:

— В карцер?

Знав-бо, що за втечу належить відсидіти, такий тут порядок... Одначе цього разу Валерій Іванович чомусь відступився від правила:

— Йди на те місце, звідки втік. Тільки не дуже бравуй там своєю втечею. Нема чим вихвалитись. Колись ще соромно буде...

XVII

Не було ні фанфар, ні вітань, якими зустрічають переможців, прибулих із походу. Був холодний осудливий погляд чергового по коридору Григорія Микитовича, застебнутого на всі гудзики вусатого чепуруна, що, як і Порфирів дідусь, теж свого часу брав участь у форсуванні Дніпра і, може, саме через це й до малого Кульбаки поставився був прихильно, розпитував при нагоді і про дідуса, і які сорти винограду вирощує мати та яке добриво кладе, крім комишанського торфу...

Але це було до втечі, а зараз він ніби не впізнав хлопця, при появі Порфира зірко

настороживсь, наче мимо нього проходив якийсь небезпечний тип. Обшукувати не став, але поглядом обмацав хлопцеві кишені: чи не проносить там бомбу або кинджал.

— Годують, зодягають, вчать його, а воно ще й тікає, — кинув услід. — Само не зна, чого хоче...

— Не знає, чого хоче, зате знає, чого не хоче, — визираючи із спальні, з усмішкою підкинув Гайцан, командир відділення восьмикласників.

Коли відважний комишанець з'явився на порозі спальні, стрижена гвардія теж не зустріла його криком "ура", як, здавалось би, належало вітати героя. Колективна неприязна мовчанка була йому зустріччю. Обступили, оглядали невдачу-втікача то зверхньо, то з недоброю цікавістю, потім хтось в'їдливо запитав, чому ж до Курилів не добіг...

— Прописати б тобі оце гарячих припарок, — сказав Юрко-циган, командир загону. — Хіба не знаєш, що за твою втечу всім нам тепер оцінки знизять?

— Та ще куди тікав — до маминої пазухи, — презирливо скривився Бугор. — Першу втікацьку заповідь порушив... Підійди, я тобі за це по кумполу дам.

Порфірове ліжко, коли він наблизився до нього, вже виявилось зайнятим: сиділа на ньому велика, до вух усміхнена лялька, вирізана з картону, з того самого, що з нього в майстернях школярчата роблять коробки для тортів. Сиділа як іронічний двійник самого Кульбаки і отим своїм усміхом мовби запитувала: "Ну що, досхочу набігавсь? Чи ще закортить?"

Єдиний, хто цього вечора виявив Порфірові співчуття й розуміння в його невдачах, розділив із ним гіркоту поразки, був Гена Буткевич, хлопець з сусіднього ліжка. Тихенький, начитаний, з культурної сім'ї, аж дивина бере, як він сюди, в це кишло, й потрапив. І тут тримається скромно, малопримітно, тільки після відбою, коли інші поснули, він пошепотом озвався до Порфира:

— Я тобі просто заздрю, Кульбако, що ти такий сміливець... Тоді он товстуна Синьйора Помідора потовк, тепер ось на таке відваживсь... Невже ти зовсім не почував страху?

Порфірові згадалось дідусеве прислів'я: "Відвага мед п'є!" — хотів навіть повторити його, але скромність щодо своєї особи стримала від похвальби.

— А чого боятися? — сказав Гені. — Ти б теж не забоявся, якби твердо вирішив, якби отак поклав собі: піду на все!

— О Ні! Мені бракує сміливості. Ось навіть Бугрові відмовити не можу, коли він вимагав, щоб я листи за нього дівчатам писав...

Деся є в Ізмаїлі дівчина, симпатія Бугрова, старша за нього, але оскільки сам він їй до ладу написати не вмів, то писаря собі знайшов; і цей ось інтелігентний, безвідмовний Гена такі ніжні послання складав тій незнайомці від імені грубої Бугрової душі.

— А ти не піддавайся йому, — радить Порфир. — Скажи: не буду, і край. Хай сам дряпає, коли вже така там у нього любов. На мені він не поїде...

— Бути безстрашним — це просто здорово, — шепоче в темряві Гена. — Без вагань,

без сумнівів: вирішив — зробив.

— Відвага мед п'є, — таки не втримався Порфир.

Ніхто вже не перешіптувався по кутках, послуло товариство, лише до цих двох не йде ще сон. У вікні мовби повіднішало, мабуть, місяць із-за очеретів піднявся. Фрамуга напіввідкрита так само, як і минулої ночі, тільки по той бік вікна... темний якийсь візерунок з'явився, що його вчора не було. Незрозуміла оздоба у вигляді розгонистої квітки чи лози виноградної... Дивним видався цей виноград, ця ледь темніюча рослинна в'язь за вікном...

Відчувши якусь тривожність, Порфир запитав:

— Гено, що то на вікнах?

Гена, зітхнувши, пояснив: решітки. Грати з металевого пруття. Сьогодні їх поначіплювали...

"Ось що всім ти нам вибігав", — мовби чулося й те, що Гена з делікатності не сказав. Виявляється, було це добро десь у схованці, тримала його служба режиму в запасі, доки йшла боротьба думок: чіпляти решітки на вікна чи ні? Сьогодні, коли взялись прилаштовувати пруття, навіть до скандалу дійшло, вчитель малювання Берестецький гасав по підвір'ю, розмахував руками та кричав:

"Яке блюзнірство! Отак споганити мої задуми! З найкращих моїх ескізів вони взяли собі модель для ґрат! Квітку, красу переводять в образ насильства!" Погрожував, що так цього не залишить, не дозволить собі в душу плювати, а котрийсь із тих, що мовчки начіплювали, жартома кинув згори: "Естетику — в побут!"

Ось таке сталося тут за час Порфирової відсутності. Вибігав, виростив їм виноград з металевого пруття!..

Гена притих, заснув невдовзі, а Порфирові денне збудження ще аж переблискувало в очах. Знову постала йому вся принизлива сцена на пристані, і мама, що бігла в сльозах, розшаленіла, з криком поспішаючи йому на вирятунок. Знову — вкотре вже — зарікався у думці: ніколи більше не завдаватиме горя та прикрощів мамі, не буде її тиранити більш! Можна ж таки примусити себе по-людському жити, без того, щоб, як чмур який-небудь, зі зброєю на дівчат накидатись: "Касу давай!.." Жити з чистою совістю, як мама ото казала. Бо нічого гіршого нема, коли совість нечиста, мучитимешся потім ціле життя. Бо хіба то життя у їхнього Хлястика, що хоч сам нікого й не вбив, але був при тому, коли його приятелі-бандюги таксиста душили, щоб виручку забрати. Дорослих бандюг засудили, а цей тут ночами б'ється в кошмарах, по закутках ние весь час: "Як виросту, однаково мене розстріляють. Це мене, мабуть, тільки тимчасово помилували, доки роки дійдуть, а потім підведуть статтю..."

Денне збудження дається взнаки, лежить хлопець без сну в очах, думає, прикидає собі різне-всяке в умі. То бачить дідуса на велосипеді, з орликом на плечі... То мамин схвильований голос чує і вже зовсім зримо уявляє її дівчинкою маленькою, он вона, хусткою запнута, худенька, пішла й пішла степами у вервечці таких, як і сама, малолітків, що в грязюці по коліна чвалають до фронту, міни протитанкові та важкі снаряди несуть батькам. Бо війна йде, Україна визволяється, а степи розгасли, ніяким

тягачам не пробитись... І ото вони, дрібнота, вирушають з матерями по холодній багнюці, під дощем, в важкою своєю, недитячою ношею на плечах... Ноги не витягнеш з багнюки, і снаряд той аж до землі тебе гне, а з неба лле і лле безконечним потопним дощем. І коли, знесилені втомою, попадають десь під лісосмугою просто в грязюку, на короткий спочинок, тоді круглі міни та снаряди кладуть під голови і миттю засинають, тулячись до матерів. Десь там між ними й вона, майбутня мама твоя, в драних чоботях лежала серед поснулих на снарядах дівчаток та хлопчиків, і на все життя їй запам'ятається, як раз у раз нервово здригаються вві сні дитячі бліді обличчя під ударами холодних дощових крапель...

XVIII

— Сила може народжуватись, сину, і від страждання, — так сказала одного разу мати Порфірові, і це йому міцно запам'яталось.

Переболівши ганьбу поразки, перестраждавши потай після невдалої втечі, Кульбака знов набирав духу для життя, для долання крутих життєвих бар'єрів.

У майстернях — ось де, виявляється, Порфир міг найбільше розкритися своїми талантами. До всього з цікавістю приглядався, на все накидався з жадібними розпитками, сто професій, здавалось, хотів би набути за день, щоб одразу все вміти — і по дереву, й по металу. Зовсім інакше відчуваєшся, коли не з іграшковим, а зі справжнім інструментом маєш справу або коли підпустять тебе до мотора й ти сам уже можеш його ввімкнути. Це тобі не забавки, а справжнє: джик — і пішло! З'являється внутрішнє переможницьке почуття від цієї влади над технікою, над моторами та моторчиками, біля них мовби дорослішаєш одразу, схожим стаєш на тих, хто, вільно поклавши руку на стерно, швидше од вітру вилітає на ранніх зорях із Комишанки, щоб десь на лиманах, на просторій розливові зустрічати свої росяні блакитні світанки.

Порфірові на розливові ходу нема. Під час перерви можеш хіба що вибігти до надбрамної арки (арка — то єдине, що зосталось від колишнього монастиря) й крізь пруття брами виглянути в потойбічний піщаний, аж білий від сонця світ... Ще можеш галаснути тут щодуху, випробувати свій голос, бо під аркою чудова акустика, хоч концерти влаштовуй... Увечері по той бік муру солов'ї витьохкують, повно їх там у вербах, в їхніх зелених тучах, що віттям аж на мур налягають. На вечірніх лінійках, коли хлопці виходять з рапортами, солов'ї, ніби навмисне, перебивають їх своїми шаленими витьохками, і коли котрий зіб'ється з рапорту, то причиною вважається солов'їне втручання.

Весна тут недовго триває. Відцвів воронець, облетіли на вітрах маки польові (рано вони зацвітають і швидко гаснуть), і вже літо смагляве виглядає з-за кучугур. Одного дня з радгоспу надійшло термінове замовлення на ящики для черешень. У майстернях тепер цим живуть, усі на черешню працюють. Операція в Порфира нескладна: підхопивши ящик, що пропливає перед тобою, маєш загнати в нього цвях і відправити далі сусідові. Декому робота ця здається нудною, одноманітною, а Порфир і в ній знаходить для себе смак, бо тут він уже ніби серед черешень, в садах, інструктор по праці спозирає збоку на хлопця з явним задоволенням, приємно йому дивитись, як

спритно, просто-таки артистично орудує молотком лобатий комишанець, як він, підхопивши цвях, легким і несхибним ударом, аж з прицмаком, заганяє його в дерево.

І доки на педагогічних радах у дискусіях ламають списи над тим, який шлях доцільніший: через працю — до знань чи через знання — до праці? — Кульбака з молотком в зіркій зосередженості стоїть на потоці, і пильнує пролітаючу мить, і дає по півтори, а то й по дві норми щодня.

— Вислужуєшся? — глузливо кине іноді Бугор, проходячи поза спиною. — Медаль вирішив заробити?

Кульбаку зараз мало доймає це глузування, йому не до розмов, він весь у ритмах праці, молотком стук та стук! А уява його тим часом уже наповнює ці ящики "мелітопольською ранньою" та соковитою "жабуле", що її — свіжою, ще в ранковій росі! — буде в цих ось ящиках перевантажено в літаки з адресами кудись аж за Полярне коло. Заодно виписує щедра уява безкоштовні плацкарти і самому Порфірові, і вже опиняється хлопець серед арктичних льодів, у товаристві суворих полярників чи з рибалками на сейнерах, а звідти залюбки перекинеться в сині тропічні води, на учбовім паруснику йде хлопець під напнутими вітрилами, перетинає екватор, і виринають перед ним острови з пальмами та отим дивовижним хлібним деревом, що чубуків з нього він і в Комишанку на станцію привезе, закладе шкілку, — має ж таки вирости хлібне дерево й тут, у цих їхніх спекотних кучугурах!..

Іноді трудовий артистизм Кульбаки раптом відчував потребу що-небудь встругнути в лише йому властивому дусі, і тоді Порфир звертається до Гени, свого підсусідка на потоці:

— Хочеш, покажу фокус?

— Який ще тут фокус?

— Із зав'язаними очима гвіздки забиватиму.

— Пальці пооббиваєш.

— Зав'язуйте очі.

Зацікавлене товариство, кинувши діло, міцно зав'язує умільцеві очі ганчіркою, і він, розпалений своїм незвичайним бажанням, на диво всіх, справді починав заганяти цвях за цвяхом в дерев'яні планки ящика, влучав наосліп кожного по голівці, а по пальцях себе — один тільки раз.

Отакий майстер. З присутніх тільки Гена догадується, на чие мистецтво Порфир рівняється в цей час, на кого він хоче бути схожий ось такий — бог праці з зав'язаними очима! Дідусь Порфирів ще коли працював виноградарем у радгоспі, зайшов у сутичку з якоюсь комісією при сортуванні лози. Приїжджі йому: "Ви ж глядіть, не переплутайте, на кожен сорт чіпляйте бирку!", а Кульбака-старший їм: "Навіщо бирка? Я вам із зав'язаними очима скажу, де який сорт": Для жарту вирішено було зробити експеримент, і виноградар справді з зав'язаними очима, самим тільки доторком пальців визначив їм сорок сортів і жодного разу не помилився! Це родинне мистецтво й мамі передалось, вона теж це вміє, показує, як фокус, дівчатам, коли буває у доброму настрої... Для незнайки виноград увесь однаковий, а вмілець по самій корі пальцями

чує, який сорт, бо кора у кожного сорту своя: то нитчаста, то гладенька, то ребриста, то на ній луска, мов на рибі... І що порівняно з отим виноградарським хистом цвях у дошку загнати сліпма? Та ще коли їх безліч у день заганяєш в одне й те саме місце.

Кінчається Порфирів фокус, і вже знову стоять, працюють хлоп'ята, а в цей час на порозі майстерень з'являється Валерій Іванович і з ним ще хтось: у дорожнім плащі, високий, сивочубий. Проти вікна чітко виступає профіль незнайомця, гордовитий, карбований, мов на давніх монетах. Зустрінуті посиленням стуком-грюкотом, обидва зупинились, від порога оглядають робітню, когось вишукують поглядами серед стрижених малюків, що, витягнувшись уздовж потоку, зосереджено гамселять молотками по дереву. Уста в хлопців стиснуті, лоби схмурені, — серйозні всі, жодного усміхненого. І гатять, гатять молотками, виказують перед директором свою трудову ревність. Закошлагчена лижна курточка на кожному й лижні шаровари — це тут робочий одяг, спецівка, вона надає юним майстрам однаковості, — і з-поміж них не одразу знайдеш, кого шукаєш... Стрижені голови, схилені пози — все однакове для стороннього ока, кожне старається з невідривною увагою, з нахмуреним лобом кожне: стук та стук!

Інструктор наблизився до Гени Бутиєвича, що стояв спиною до дверей:

— Гено! Батько до тебе!

Хлопець рвучко озирнувся: так, батько стоїть на порозі поруч з директором. Якусь мить Гена тривожним поглядом дивився на батька, мовби впізнаючи його в цьому високому сивочубому чоловікові, що всміхнувся навстріч, губенята хлопцеві пересмикнулися, як перед плачем, здавалося, цієї миті він кине́ться до приїжджого, підбіжить, у ніжному забутті впаде в його обійми... Але з хлопцем ніби щось сталося: хмара чужості враз оповила його, він знову згадав про молоток і, відвернувшись, якось аж люто почав гамселити по цвяхах, ніби нічого важливішого за це не було зараз для нього в житті.

— Гено! Чого ж ти? Біжи! — штовхнув товариша під ребро Порфир.

Проте Гена ще нижче схнюпивсь над ящиками, яких до нього чимало набігло, і навіть коли й директор окликнув, хлопець голови не підвів. Вважайте, мовляв, що не почув за гуркотнявою, чи не маю часу відриватися від роботи, чи й просто не хочу йти на розмову з тим, хто мене на мачуху проміняв!.. Вважайте, як хочете! І спересердя гатив, гатив молотком, що здавався більшим і важчим, ніж був насправді, — може, тому, що затиснуто молоток у маленькій тендітній руці, зовсім-бо тоненьке дитяче ручення його тримає!

— Гаразд, хай згодом, — з почуттям ніяковості мовив Валерій Іванович до приїжджого. — Зверніть увагу, як працюють. Яка зосередженість, доцільний кожен рух. Смак до роботи відчули. Ось куди, ми вважаємо, слід спрямовувати їхню агресивність.

Батько намагався приховати свій стан, однак почувалося, був тяжко ображений, що син не побажав до нього підійти, відверто зневажив його при всіх. Навіть Кульбака покосився на товариша осудливо: рідний батько приїхав, інший танцював би, а воно... Ах ти ж, деспот малий, тиран нещасний! — випаявся він у думці.

Буткевич-старший усе ж не спішив показати синові спину, як цей показав йому свою. Погамувавши образу, стояв, спостерігаючи, як трудиться рідне дитя. Просто неймовірно: вдома не знало, з якого кінця той цвях забивати, а тут, бач, взялося за розум, старається з усіх сил. Школа, суспільство примусили, коли батько не зміг! І, мабуть, це єдині ліки для таких, іншого, певне, нема порятунку. Бо хоч зовні й тихе це створіння, ніжне, оранжерейне, але скільки натерпілися з ним! Зв'язався з компанією маленьких волоцюг, навіть взимку десь у цистернах ночував... Одначе який він худенький порівняно з іншими, завжди він був кволий здоров'ям... Дивишся на те ручення, що злилося з важезним молотком, і серце обливається кров'ю...

— Я розумію, вам шкода його, — сказав Валерій Іванович. — Та нічого не вдієш: іншого виходу нема, тільки праця. До того ж вони беруться за це охоче, з класу до майстерень наввипередки біжать...

Порфир, працюючи, час від часу зацікавлено позиркував на чужого батька й ніяк не міг виправдати жорстокої впертості, що її зараз виявляв такий ніби завжди Податливий Гена Буткевич. Ех, дурне ти створіння. Та хай би до Порфира оце з'явивсь той, кого маєш право назвати татом. Хлопець, мабуть би, збожеволів від радості! Ніхто б тоді не посмів тебе байстрюком обізвати... Просто не знає Гена свого щастя. Та ще ж такий батько: архітектор, міста будує, власною "Волгою" привозив сюди Гену здавати і зараз пригнав хтозна-звідки, хіба це не доказ, яке почуття має до сина в душі! Шкода дивитись, як той нещасний батько терпляче стоїть на порозі в запорошенім плащі, передчасно посивілий, сумовито пригорблений, а синочок ніяк не може над ним змилосердитись... Дорожчою за всі відзнаки йому була б одна привітна синова усмішка, порух любові, але цього нема, Гена кроку не хоче зробити назустріч своєму щастю. Отак затявся, не може власну образу, озлобленість в собі перемогти. Бо вважає, що після смерті матері (вона загинула в автомобільній катастрофі) батько відступився від нього, на мачуху проміняв. І хоч як молода мачуха намагалася його приручити, хоч як задобрювала, добираючи ключик до його душі, в ресторани водила, на американських гірках катала, а він не спромігся подолати в собі неприязнь до неї, перенісши неприязнь заодно і на батька. Від першого класу був зразковий, самі п'ятірки приносив додому, а тут збунтувався, вийшов з-під контролю, почав з дому тікати, ще й на батькову роботу переніс свою дитячу лють. Одного разу, засліплений ворожістю, дійшов навіть до того, що з друзками вітрини потрошив у новому кінотеатрі, якраз у тому, що батько проектував. А батьківська любов великодушна, зла довго не таїть, усе йому прощає, цій любові вичерпу нема...

Стояв, ждав, надіявся, видно, що син таки схаменеться, одумається, серце таки ж не кам'яне...

Одначе, так і не дочекавшись уваги від сина, приїжджий змушений був рушити з директором до виходу. Тільки батько переступив поріг, як Кульбака накинувся на Гену:

— Ти що, здурів? Біжи! Доганяй! За поли хапай! Поїде й не приїде більше!

— Хай їде! Хай не приїжджа! — аж вискнув істерично Гена й, пошпуривши геть молоток, впав на купу стружок у кутку і в безсилому горі розридався.

XIX

— Дожитись, що рідний син тебе не хоче бачити... Як же це так, товаришу директор? Чому він не побажав підійти? Чому починає життя розривом з людиною, для якої він найдорожче створіння на світі?

Повні очі сліз були в архітектора, коли вони вийшли з майстерень на подвір'я. Всяких сцен надивився Валерій Іванович при зустрічах з батьками, але найтяжче бачити суворі сльози чоловічі, отакі сльози горя й розпуки... І людина ж перед ним мужня, вольова. Людина, що вмів володіти собою.

— Розумію вас, бо... теж маю сина.

— Невже він справді переконаний, що я йому ворог? — приголомшений щойно пережитим, не міг заспокоїтись архітектор. — Я, власне, знав, що він не бажає моїх відвідин, він мені написав про це, і все ж я повинен був приїхати. Слово почути, хоч глянути на нього, так чомусь захотілося — сам не знаю чому. І ось така зустріч. Ви ж друг Сухомлинського, в Павлиші були, школа ваша має таку добру репутацію, тож поясніть мені; звідки взялася ця прірва між мною і ним? Невже нічим не повернути його, не розтопити лід?

Вони сіли на лавці під гіллястим платаном, що був посаджений кимось давно і чудом зберігся, дає тінь, розкинувши крону посеред подвір'я.

— Не забувайте: це ж діти, — заспокійливо мовив Валерій Іванович. — У хлопців зараз "кришталевий вік", як ми кажемо... Тонкий неустояний світ... І якщо він сьогодні не прийняв ваших відвідин, не відгукнувся вам, то це

зовсім не означає, що в нього назавжди; зникло синівське почуття.

— А була ж між нами взаємодовіра, дружба яка була...

Архітектор сидів у задумі, в прибитості. Валерій Іванович ще від першої зустрічі перейнявся симпатією до цієї людини. Довелось тоді. порушити навіть деякі формальності, коли архітектор сам привіз здавати синка, вичерпавши всі власні засоби впливу. Вже тоді хлопець виказував свою черствість до батька: коли його відправляли в карантині, він навіть не попрощався і, ніби навмисне, залишив на стільці в'язані домашні рукавички, як здачу батькові за все.

Довго слухав того вечора Валерій Іванович сповідь архітектора, і боляче було чути, як раз у раз зривається в стражданні голос цієї мужньої людини. У війну був пілотом, літав на винищувачах, після війни взявся будувати, хотів, щоб і син змалку пройнявся його пристрастю. Батьківські зусилля архітектора викликали тільки повагу, про такого не скажеш, що він недостатньо боровся за своє дитя. Коли дізнався, що хлопця затягує злочинне товариство, не вагаючись, пожертвував посадою, становищем, сам попросився перевести його па периферію, хоч для столичного архітектора, зв'язаного, крім того, роботою на факультеті, піти на такий крок не так було просто... Обрав для мешкання одне з південних міст, сподіваючись, що, змінивши мікросередовище, убереже сина від згубного впливу. Однаке батькова жертва виявилася марною, бо й на новому місці заявилися протоколи про розтрощені вітрини та непоясненне дитяче бродяжництво, яке спонукало хлопця й тут змінювати тепло домівки на ночівлю десь

по шкільних горищах та в залізничних цистернах. Звісно, теплом батарей не замінити тепло сердець, якого шукає маленька людина. Та хіба ж бракувало йому батьківського тепла, турботи, уваги?

— Були в: нас хвилини інтимності, взаєморозуміння, — тихо зізнався архітектор і почав згадувати про ту золоту пору життя, коли син, ще зовсім маленький, перед сном, бувало, кличе, йди ляж біля мене, татку, розкажи, які ти міста збудуєш та в яких будинках житимуть люди майбутнього... І хіба ж не для нього жив, думав, проектував? Усі найкращі пориви душі були доти нього, на всій батьковій праці мовби лежала йому мовчазна посвята...

— Нам, поколінню, за яким фронти і нестатки, хіба де природно було бажати, щоб хоч діти наші виростили серед краси й комфорту, щоб і душею були вони кращі за нас! Якщо я проектую кінотеатри, стадіони, житлові масиви, якщо день і ніч думаю про оті самі, по-газетному кажучи, сонячні міста майбутнього і навіть беруся зводити їх, то найперше це для нього, для таких, як він, адже в ньому моє майбуття, моя людська безконечність... А виявляється, все це йому ні до чого, він чимось іншим живе. Хто міг сподіватись, що з ніжних дитячих рук камінючка летітиме у вікна батькових новозбудованих кварталів? Звідки цей потяг завдати найболючішої рани самій найближчій людині? Звідки вона взялася, саме ця ваша диявольська "проблема підлітка"?

Валерій Іванович посміхнувся.

— Проблема ця існує тисячоліття. Ленін колись зауважував, що виховання — категорія вічна... І ці наші клопоти, вони старі як світ... — У напівжартливому тоні Валерій Іванович почав цитувати когось: — "Ти, який бродиш без діла по людних майданах... через те, що ти поводишся не так, як личить людині, серце моє мовби обпалено алім вітром... Своїм непослухом ти довів мене на край могили..." Думаєте, хто нарікає на свого безпутного сина?

— Хто?

— Від шумерів долинає такий зойк. На їхніх глиняних табличках знайдене цей навіки закипільний батьківський стогін... Давні єгиптяни теж нарікали, що молодь нікудишня і що вона погубить світ. А ви питаєте, звідки наша "проблема підлітка".

— Чому ж ми так недалеко пішли від шумерів? Чому цих "трудних" дедалі більше, і то повсюдно, по всій планеті?

— Я дивлюсь на ще не так песимістично. Ці "трудні", прикрі, нестерпні, вони все ж тільки винятки серед легіонів наших славних школярчат. Розумію, що батькам "трудних" від цього не легше...

— Ну, а причини? Якись таки ж є? Може, причиною вік електронний, вік стандартів, що намагається стандартизувати й нас самих? Може, це він викликає таке сум'яття духу і цей здебільшого навіть неусвідомлений спротив юних душ — душ, з-поміж нас найтонших і найвразливіших?

— Причини відхилень від норми щоразу бувають конкретні. Батьківське невміння чи небажання знайти з дитиною душевний контакт — від цього найчастіше

зароджуються всі бурі конфліктів та правопорушень...

— Я приймаю це як докір, — сказав архітектор, і обличчя його пересмикнулось, але тільки на мить, далі йому знов повернувся мужній, переболений спокій. — Ви маєте право зараз говорити мені будь-що, і я не зможу вам заперечити. Адже я зазнав поразки. Більше того, я сам прийшов до вас із цією поразкою. Так, не зумів. Єдину дитину змушений передати на довиховання вам, по суті, стороннім людям...

"Які ж ми сторонні! — хотів був заперечити Валерій Іванович. — Коли ваші драми нам спати не дають..." До того ж і в нього вдома теж, здається, поступово, та все ж назрівав оця клята "проблема підлітка". Син уже такий, що не візьмеш його на коська, не понесеш у себе на шиї в степ надвечірній, щоб запам'ятав, щоб душею вбирав, як палає за Дніпром трояндовий захід. Чомусь дедалі частіше уникає твого товариства, кудись біжить, спішить, матері за всі турботи відповідає грубощами... А ти повинен ось тут давати рецепти, поради іншим... І чим цю людину втішити в її, може, найтяжчому горі?

— Скажіть, Валерію Івановичу, — нахилившись, зазирнув йому в вічі архітектор, — це криза тільки вікова? Чи справді він це переросте? Чи таким і зостанеться — втраченим назавжди?

— Наша професія велить нам вірити й надіятись, — сказав після паузи Валерій Іванович. — Бо навіть якщо перед тобою істота дрібна й нікчемна, ти й тоді подумай, що її знікчемнило, спотворило і яка може бути рада. Але ваш до таких не належить. Гена чутливий, багато в що вмислюється, він не може бути безнадійним. Та ось хай вихователька скаже...

До них розгонистою ходою саме наближалась Марися Павлівна. Підійшла сердита, різко звернувшись до відвідувача:

— Це ви батько Гени Буткевича?

— Так, я.

— Чого ви приїхали? Ще більш травмувати? Після минулих ваших відвідин у нього температура піднялась...

Обличчя архітектора враз пересмикнулось, як від удару, і за мить знов оповилося спокоєм витримки. Марися мимоволі задивилась на це обличчя — бліде, чисте, одухотворене... "Є в ньому щось мужнє, шляхетне, воно позначене карбом величчя..." Не дратував її навіть цей сивий чубчик, підстрижений на юнацький манір... А надто очі: великі, виразисті, вони були повні синьої краси й незникаючої туги, тільки вони й вповідали Марисі глибоке внутрішнє страждання цієї людини. "Так, ти маєш право говорити зі мною навіть таким тоном, — ніби чула від нього, — маєш право й вигнати мене звідси, бо я переможений..."

— У нас розмова якраз про Гену, — сказав Валерій Іванович. — Йому, здається, найбільше зашкодила на певній стадії сліпа любов батьків, зокрема, те, що його вважали вундеркіндом...

— Він справді щедро обдарований, — сказала Марися Павлівна. — Ви ж чули, як він Шопена виконував, скільки вкладав душі! — І, запалившись, розповіла, як уважно

стежила за його натхненною грою, за такою багатоголовою гаммою почуттів, що під час концерту то хмарили, то осявали бліде, одухотворене обличчя її вихованця. — Він після того концерту став мовби добріший, самозаглибився, відтанув у своїх почуттях, — очевидно, це музика так діє на людину... Тепер знов доведеться починати з азів. Те, що вдалось досягти, ви знов руйнуєте своїм візитом, пробачте мені цю різкість...

— То що накажете мені робити?

— Їдьте й не приїздіть, доки вас не покличуть. Адже і тут, як у шпиталі: маємо справу з людьми обраненими, з потерпілими, дарма що ім'я кожному з них: правопорушник.

— Ще одне: яка ваша думка про мого сина?

— Надто він піддається впливам, легко опиняється під рукою в тих, кого психологи називають "неформальний лідер", інакше кажучи— заводій... А загалом Гена — славний хлопчик, тонка натура, я вірю в нього. Він здатен на неабияке. Хто знає, може, в ньому зріє новий Шопен!.. Бо ж міряти людину маємо не по її падіннях, а по її висотах — отам буде її справжність.

Категоричність її тону викликала усмішку Валерія Івановича. А коли Марися вже попрямувала до корпусу, поблискуючи тугими своїми литочками, Валерій Іванович з веселою гордістю пояснив архітекторів:

— У нас в колективі про неї кажуть: "В малому тілі— великий дух"... — І додав примирливо:— Не ображайтесь, що вона так налетіла на вас. Зрештою — з добрих намірів. Вдача.

— Вдачею вона, по-моєму, й сама правопорушниця, — мовив серйозно архітектор.

А коли він зібрався зовсім залишити територію школи, біля прохідної під аркою його ще раз наздогнала Марися Павлівна. І не сама — за руку тримала Гену Буткевича, свого вихованця... Підвівши, рішуче штурхнула хлопця батькові навстріч:

— Вибачся!

І Гена, слова не кажучи, спрагло припав, притулився щокою до батькової руки.

...Нескоро, нескоро дізнається він, що це була їхня остання зустріч. На високому крутогорі, що його скільки літ уже підмивають хвилі штучного моря, та все не можуть розмити, на самій вершині степового пагорба, звідки видно півсвіту, буде знайдено надвечір сивочубу людину, навіки застиглу за кермом автомобіля. Навкруги степ буде, і води сяючі, і небо в багряних вітрилах заходу... І ніхто ніколи й не скаже, від чого могло розірватися серце: від гніву? від туги? від любові?

Гену після цього ще довго триматимуть у невіданні, в смутку поглядатиме він на браму, і від нього чутимуть деколи:

— Чомусь татко так довго не приїздить...

XX

Ожив, ожив Кульбака!

Хто б міг сказати, що мине зовсім небагато часу, і вже нова слава черкне комишанця своїм крилом, і вся школа зверне на нього захоплені погляди: Кульбака вийшов у чемпіони! Здобув першість у тому рідкісному й напівзабутому виді спорту,

який тільки з чийогось недогляду не зайняв досі належного місця на олімпійських ігрищах.

Був вихідний, ганяли м'яча, бігали стометрівку, виважувались на кільцях біля старого платана, брались тягти — навперетяги — канат, а потім Кульбака запропонував ще оце: навперегінки... в мішку!

Чули ви про таке?

Ходьба в мішку чи навіть біг у мішку — такого виду спорту ніхто в школі не знав, окрім Тритузного, який признався, що й він колись-заколись у таких кумедних перегонах брав участь і навіть перемагав.

— Згадаймо молодість, — звеселився Антон Герасимович. — Напрактикуватись можна в усьому... Є така пташка колібрі, вона здатна літати хвостом наперед, то чому ж людині не вміти ходити в мішку?

Всіх захопила нова спортивна гра, вже й ті, хто, розділившись на команди, тягали канат, кинулися сюди, щоб подивитись чи й помірятися спритністю, — ану ж бо, хто в цій дивній ходьбі буде найвдатніший, найвправніший, хто тут сягне чемпіонства! Тритузний, запалившись, викликав на змагання самого ініціатора, комишанець виклик прийняв, і це піддало особливого жару всій грі. Кульбака, звичайно, приховав, що він у цьому ділі мав уже певний навик ще з Комишанки, де не раз влаштовувались такі турніри. Було, було! Ходив він і в мішках з-під цукру, і в лантухах з-під крупи, в жалив'яних і поліетиленових, навіть і в цупких паперових з-під суперфосфату. А ще ж бряжчав він до фінішів і в путах конячих на ногах — були в плавнях у них і такі перегони.

Мабуть, Тритузний теж мав за спиною неабиякий досвід цієї складної ходьби, бо почувався аж надто впевнено, наперед похвалявся:

— Головний приз буде мій, це вже як собі хоче. Кухарі в білих ковпаках винесли той приз з великою помпезністю: на таці алюмінієвій щось вкрите було прозорою плівкою, дехто думав, що це буде торт, а виявилось, що несуть смаженого півня. Чим не приз? Понесли його аж у кінець двору, примостили на п'єдесталі, і не в одного з учасників змагання аж слинка текла від самого духу смаженини, що для учасників турніру була не останнім стимулом до перемоги.

Тож коли принесли оберемок порожніх лантухів зі складу, їх розхапали миттю, ще й не вистачило на всіх, Викладач фізкультури, призначений керувати грою, перемовився з Тритузним і навіть Кульбаку залучив порадитись щодо правил, яких слід дотримуватись у цьому виді змагань. Зрештою дистанція була визначена, групи розподілені, й настала та мить, коли пролунав з іграшкового пістолета стартовий постріл. Почалось!

Любительська кіноплівка Берестецького збереже й для наступних правопорушницьких поколінь славетну подію цього дня, напружений турнір шкільного лицарства.

Чітко буде видно на ній, як виходять на дистанцію люди в мішках, біжать, плутаються, падають, а судді — вчительки та шефи з морського порту вмирають зо

сміху. І таки є чого: видовище — як у цирку.

З першої стартової секунди Кульбака знапружив себе, хижо прицілився й кинувся вперед. Дух суперництва опанував його, і хоч ноги були десь там у мішку, хлопець пішов аж з підлетом. Спритність, натренованість, воля до перемоги — все було за те, щоб так іти!

— Вперед, вперед, до смаженого півня! — підбадьорювали з боків глядачі, теж розпалюючись.

Товстоногий Синьйор Помідор, що водночас із пострілом судді одразу був вихопився вперед, після кількох кроків уже зловив сторчака, так воно й мало бути: поспішиш — людей насмішиш...

Найнебезпечнішим конкурентом Кульбаки справді виявився Тритузний. Ще коли він тільки вступав до мішка, та пробував, та примірявся, хлопець завважив, що досить вміло він це проробляє, видно, знається на такій ходьбі, йтиме не вперше, — отже, цього стережись! Близький надсадний подих Тритузного Кульбака весь час почував на собі. Ось він іде майже притульма, майже нарівні з тобою, сопе, плутається, але не падає, навіть погукує молодцювате:

— Давно не ходив, а таки ж згадав!

Поединок між ними одразу опинився в центрі уваги, прикував зацікавлені погляди вболівальників. Змагання, власне, й вилилось у перегони двох — Тритузного та Кульбаки, які з перших кроків ішли нерозлучно, в однаковім темпі ринулися вперед, в напрямку півня, здійсмаючи лантухами кушпелу і з кожною секундою все далі відриваючись від загалу. "Вродиться ж отаке кляте", — не раз казали про Кульбаку односельці, і ця клятість аж он як зараз виявила себе. "Лопну, а не здамся", — поклав собі Порфир і просто з себе вискакував, щоб не відстати від суперника, більше того — щоб таки вибороти честь першості!

Та ще публіка заохочує, стрижена братія аж реве, мов десь на кориді, по криках Порфир почуває, що в нього більше уболівальників, ніж у Тритузного, з усіх боків екзальтоване глядацтво піддає духу, а шкільний фотограф Федя в тюбетейці та довготелесий Берестецький з портативною кінокамерою, перебігаючи, як фотокори на параді, вибирають позицію найзручнішу, квапляться увічнити наіразючіший момент спортивної події. Морські шефи і вчительки, забувши про свою солідність, регочуть, верещать, бо справді ж таки сміхота дивитись, як люди, нагадуючи спутаних коней, з усіх сил натужаться перегнати одне одного в цій, мабуть, найкомічнішій у світі ходьбі, коли ноги, звичні до нормального кроку, безладно дрібушать у мішковині, перечіпляються та заламують одна одну, аж поки ходак, геть і зовсім заплутавшись, втративши рівновагу, падає, щоб за мить знову піднятися і кинутись доганяти передніх. Публіка найбільш і заохочує лідерів в особі Тритузного та Кульбаки, котрі, відірвавшись від інших, подались першими до фінішу, долаючи відстань з такою спритністю, ніби зроду вони тільки й ходили в мішках по землі!

Був момент, коли Тритузний опинивсь попереду одинцем. Розчервонілий, ніби щойно з лазні, він аж просяяв: нарешті конкурентів поруч немає! Та, видно, рано

порадувався, бо відчув, що Кульбака знову наступає йому на п'яти, озирнувся, весело переполоханий, і дорого ж йому обійшовсь цей озирк! Збився з ходи претендент, зашкопиртав, ловлячи руками повітря, і за мить публіка побачила вже його на чотирьох, знаменитий картуз покотився геть, а Берестецький, вчасно надбігши, встиг ще й клацнути, увічнюючи на плівку неповторний момент, сенсацію сезону!

Кульбака ж тим часом досягнув фінішного прапорця, і суддя змагань величавим жестом ще й руку йому підняв, як роблять це з переможцем на рингу:

— Ось він, герой дня!

— Відчиніть йому браму, він до самої Комишанки в мішку дострибає, — сказала весело Марися Павлівна, а герой, втираючи зрошене потом, щасливе обличчя, підтвердив:

— І дострибаю.

Ось такі лаври приніс Кульбаці цей день, дарма що ухекався комишанець неабияк. Збоку дивитися легко, одначе не так воно просто бігти, коли почуваєшся стриноженим, бігти, та ще й перемогти. І все ж, бач, успритнився, проскакав через подвір'я, ні раду не впавши, першим прийшов до фінішу, до того смаженого півня, якого йому, згідно з правилами, урочисто піднесли на таці.

— Поділимось, Антоне Герасимовичу, чи як? — тримаючи півня перед собою, виявив щедрість переможець.

— Ні, приз належать тобі, — відповів Тритузний. — Твій кінь виявився кращий.

Велике діло почути визнання від свого найгрізнішого суперника. Окрім того, це була заслужена відплата Тритузному за його намовки, і за те, що він руки тобі викручував на пристані (Порфірові здавалось, що таке було, хоч такого й не було!), помстився нарешті "байстрюк комишанський" за ті принизливі лови! Але помста його була весела, і вже й помстою ніби не була, — сама себе потопила в radoщах перемоги.

— Не журіться, Антоне Герасимовичу, духом не падайте, — сказав великодушно комишанець. — За вами друге місце! Срібло!

— Бувають поразки, важливіші за перемогу, — сказав директор школи й дружньо-іронічно поздоровив Кульбаку з "півнячим" тріумфом, а Ганна Остапівна додала:

— Добре, що ти знайшов у собі й для суперника крихту великодушності. Бо людині з осколками в ногах не просто добувати призи...

Порфир уперше почув про ці осколки, йому стало навіть трохи ніяково, що під час змагань він виявив до старого таку нещадність.

За шарварком спортивного свята не помітили, як хмара зайшла десь із степу, і дощ, такий рідкісний та жаданий у цих краях, дзвінко вдарив першими краплями по шиферу шкільного даху. Густо припустив, летить, біжить, аж співав цей дощ, вода з ринв, пінячись, весело гуркоче, старий платан, під яким збилася ціла купа вихованців, досхочу купається у весняній купелі, і Кульбаці так нестримно кортить підставити під теплі небесні струмені свою стрижену правопорушницьку голову... Одначе не можна й цього, вчительки занепокоїлись, Марися Павлівна, заганяючи своїх гололобих до корпусу, прилякує:

— Не бігайте під цим дощем! Може, він радіоактивний?!

Але шибайголови, нехтуючи осторогою, з радісним вереском, з дикунськими вилясками кинулись гасати по дощу, і довелось таки повоюватись, доки позаганяли їх до помешкання.

Не завжди проносяться майські дощі над цим краєм, але вже як пройде ось такий, то люди зітхнуть полегшено, бо все навкруги одразу заврунеться, яро зазеленіє, і солов'ї та зозулі відгукнуться з плавнів на весь світ.

Прошумів рясний та теплий, щедро скупав школу й дітлахів скупав, і знову тут світить сонце, й листя молоде на платані переблискує кожною завислою крапелькою — безліччю малюсіньких сонць... Пішов і пішов далі той дощ, величезним вітрилом сивіє над річкою, змішаний із сонцем, аж білий, а над плавнями серед синьої хмари вже райдуга так соковите цвіте! Вигнувшись семибарвною дугою, дістає одним кінцем десь широких плес лиману, а другим опустилась якраз над комишанськими очеретами і там з-поміж них воду бере. З шкільного вікна рукою можна тої райдуги дістати — так близько. Прислухайся, чи не почуєш, як шумить вона, женучи, немов помпою, комишанську воду в оті сиві тучі!.. Над школою небо вже чисте, а десь над гирлом синьо, аж темно, і серед тої темної синяви цвіте кольорами надбрамна небесна арка, заваблює Порфирів погляд, розбентежує дух. І якщо зараз хто, мов цирковий акробат, мов матрос десь на вантах чи верхолаз найчіпкіший, подерся й подерся по стовпу тієї небесної арки, якщо хто вже на самім вершечку опинивсь, осідлав її, верхи на райдузі сидить, — то це, звичайно ж, Порфір Кульбака, сьогоднішній чемпіон, для якого нема нічого зараз неможливого, недосяжного!

XXI

Єдиний, хто сьогодні не брав участі в спортивному святі, був Гена Буткевич: лежав з температурою в кімнаті медпункту. Неясно було, звідки й температура, справді, може, аж так перенервувався під час батькових відвідин...

По обіді Порфирові дозволили навідати товариша. Гена лежав змучений, з синцями під очима, від учора наче ще більше схуд, спав з лиця. Цілу ніч горів вогнем, хоча не чхає й не кашляє. Порфир, ще збуджений після змагань, сів по-татарському просто на підлозі перед ліжком і з властивою йому запальністю та жестикуляціями взявся одразу малювати, як він скік! та стриб! та верть! та круть! обігнав Саламура, зловив смаженого півня за хвіст.

— Шкода, Гено, що тебе не було, я б і тебе навчив...

— Я не зміг би, — тихо заперечив Гена. — Ніколи не ходив у мішку...

— Зміг би, — запевнив його Порфир. — Чого в воді один тоне, а другий пливе? Бо навичку має, знає, як треба ногами молоти...

Зараз він був щедрий, великодушний, усі свої таємниці відкрив би товаришеві, аби б тільки підбадьорити Гену. Навчив би його не лише ходьби в мішку, а й мистецтва рибальського лову, тільки — чесно, бо то ж не штука сандолею, як вилами, риби нахапати, коли вона потомство закладати йде. Вона ж тоді зовсім безвольна, небоязка, бити її в цю пору тільки бездушний може, який-небудь жлоб, жадюга браконьєр...

— Або взимку: дивитись гидко, коли вони, оті жлоби, з гаками-самодерами вийдуть промишляти... Риба в цей час напівсонна на ямах лежить, повкладалась на зиму — знизу більші соми, далі менші й менші сомчуки та соменята... От він, рибохват товстомордий, стане на ямі і гаком-самодером якого за живіт, якого за око... Та я таким не знаю, що робив би!

Одначе Гена, видно, був заповонений зовсім іншими переживаннями. Без кінця думав і думав про батька, тяжко переживав свою з ним жорстокість.

— Ти правду казав, Порфире, — мовив він кволим голосом, — міг би я бути до нього добріший... Для нього я все, а сам йому чим відплачую? Може, й справді, як Ганна Остапівна каже, тільки експлуатую його батьківську любов?

— Ти напиши йому листа. Вибачення попроси. Це ж батько, найрідніша людина... Ти просто не вмієш цінувати те, що маєш!

— Знаю, знаю, що ні для кого не буду дорожчим. Але щось таке сидить у мені, зло якесь, і при зустрічі воно одразу свої пазурі випускає. Потім каюся і місця собі не знаходжу, здається, вже нікому-нікому я не потрібний, всіма забутий... Наче один-однісінький zostався і так уже й буде...

— А ти не піддавайсь. Заповідь: "Не журись!" — хіба забув? Ех ти, відмінник!

Щоб якось розрадити товариша, Порфир заходився малювати в усіх розкошах літо, що вже недалеко, пору, повну принад, коли вони цілою школою виїдуть до табору, розкинуть шатра десь над урочищем і, як обіцяє директор Валерій Іванович, влаштують тоді ще одні захоплюючі змагання — перегони на човнах, Порфир сподівається і в тих змаганнях слави зажити. А біля вечірнього вогнища слухатимуть розповіді знатних людей, Марися казала, що й Порфирову маму запросять, хай розкаже про свої виногради, про те, як оживлює вона ці спекотні "Українські Каракуми"...

Гена, помітно ожвавівши, згадав піонерський табір, куди йому була путівка торік, чудове місце на березі моря, де хлопці й дівчата з різних шкіл їхнього міста смаглявіли під сонцем аж сорок днів. Захопила їх там цікава гра, що звалась "Зірниця", ходили вони навіть у нічні походи, на розшуки скарбів, хоч скарбом тим могло бути просто яблуко або кавун, захований десь під бур'янцем.

— Першого дня, як тільки прибули до табору, кажуть мені, ти, Гено, будеш "організатором вогнища".

— Ох, краса!

— Тобі краса, а мені... Натерпівся я сорому. Бо вогнище теж, виявляється, треба вміти розпалити. Перед тим якраз дощик пройшов, що не покладу — а воно тільки тліє.

— О! В мене й мокре б горіло! У плавнях, бувало, навіть глибокої осені таке кострище розведем, аж гоготить полум'я вище верб... І купаємось, було, до самих холодів. Вискочиш з води та голяком до вогнища мерщій! Обігрівсь, обсушивсь, і нічого — навіть не чхаєш.

— Отак треба себе гартувати. А то в таборі все, було, трусяться над кожним із нас, море при самім бережку обгородили: далі не заходь, туди не забродь, тільки ось тут і хлюпочись на мілкому...

— Де горобцю по коліна, — засміявся Порфир і, розлігшись на підлозі, замріявся. — Ні, влітку — життя... За наші трудові заслуги, може ж, таки відпустять нас додому хоч тижнів на два?..

— До мачухи як їхати...

— А ти зі мною давай. У мене матуся — такої в світі нема... Вона буде нам рада обом. Звісно, коли до того часу заміж не вийде. Бо нібито сватався до неї один механізатор, що в нього торік дружину струмом убило...

— І що ж би ми там робили у вас?

— О, за чим журишся! Спорядим якусь фелюгу, наберем хлопців, і гайда на лиман браконьєрів ганяти!..

— Далися ж вони тобі.

— Ненавиджу чорно, — лице Порфирове враз похмурніло. — Хочу, щоб виздыхали вони всі! Тільки ж самі не виздыхають...

— Перепадало тобі, мабуть, від них?

Не в тім річ, виявляється. І тут уперше Гена почув від товариша: за дідуса мусить він гадам помститись. Напали вони вночі на виноградники, що дідусь їх стеріг, берданку поламали, поглумилися над старим. Самою такою образою можна людину згубити. Та ще коли вона самолюбива й горда і знає вояцьку честь... Ніякої пощади тому браконьєрському поріддю, де б воно не діяло, чи в гирлі, чи в степу... Тож і лелеку вбито котримось із них, бо в кого ж іще підніметься рука?

Торік браконьєри одного рибінспектора з гесівської греблі вночі скинули, а ще через ніч на дядька Івана напали, і він з ними в темряві серед каміння бився, в крижаній воді з льодом пополам, бо то було взимку. Каменем вдарили по голові, думали, кінець уже інспекторові, знепритомнів, на дно пішов... Втекли і потім аж очі повитріщали, коли на суді його знов побачили живим... За все з ними мусить поквитатися Порфир. Хай начуваються! Де б не були, хай знають, що помста за ними ходить, хоч і малолітня!

Хто б подумав, що цей веселий, життєрадісний Кульбака виношує в душі й таке, та ще й товариша собі в спільники намовля...

— У підручні до дядька Йвана підемо, їм такі, як ми, потрібні аж-аж-аж, — розвивав свої плани Порфир. — Є ж ото юні дзержинці? Один інспекторський син браконьєрові, кажуть, пальця відкусив, захищаючи батька, а хіба б я не зміг відкусити?

Було після цього, звичайно, ще джик! і вжик! і сом на півкаюка, що "як дасть хвостом по мені — я і впав!.." У момент ловецького екстазу медсестра зайшла нагадати Кульбаці, що пора йому закруглятись. Так то й так — хлопець схопився:

— Ну, будь, Гено! Тільки ти в цій каталажці не затримуйся... Дідусь казали: від лежби нутрощі злежуються, жити треба на ногах!

На подвір'я він вискочив саме вчасно: десь із потой бік муру вже хтось підсвистував знайомим комишанським свистом... Черговий по території, йдучи на порушення, шепнув, що не інакше — товаришочки прийшли провідати свого зневоленого ватажка. Заявилися, не забули великого невольника, що, потрапивши в скруту, десь тут

кайданами бряжчить. Коли й Порфир підсвиснув у відповідь (тонко, на пташиний манір), з потойбік муру відгукнулись, і незабаром звідти на мотузці з'явилась пляшка з-під молока з якоюсь передачею в ній... Буденна, звичайнісінька собі пляшка, що стала враз небуденною, почала поволі опускатися, погойдуючись по стіні сюди й туди, як ота штука, що висить у фізкабінеті й зветься маятник Фуко. В пляшці пакуночок целофановий, міцно в ньому щось зав'язане, замуцьоване, а збоку ще й записочка біліє, — привіт правопорушникові рідна Комишанка шле! Тільки прийме передачу з волі, він і відповідь друзякам пошле в цій же пляшці, назад її з запискою через мур пошпурить, як шпурляють капітани в океан у закоркованій пляшці звістку про себе... Та ледь Порфирова рука в радісній нетерплячці простяглася, щоб зловити той маятник Фуко, як хтось іззаду владно торкнувся хлопцевого плеча й культурно його відсторонив:

— Вибачаюсь, тепер це вже мій приз, — почув він знайомий насмішкуватий голос того, над ким сьогодні здобув просто-таки олімпійську перемогу, коли довелося бігти наперегони в мішку.

XXII

Настав час вибирати місце під літній табір. Одного дня Валерій Іванович, взявши з собою кількох вихователів та командирів загонів, вирушив з ними на розвідку. Антон Герасимович, щоправда, взагалі був проти того, щоб виносити табір за межі школи, він пропонував поставити шатра на самому подвір'ї вздовж муру, адже подвір'я велике, хай тут собі літують. Однак його пропозиція зі сміхом була відкинута, хоча, за свідченням Тритузного, в якійсь із спецшкіл нібито вдавалися й до такого експерименту.

— У них так, а наша бурсацька республіка буде винесена в степ, — весело казав Валерій Іванович. — Таку фортецю там воздвигнем, що ніхто не втече.

Місце, куди спецшкола виходила табором у минулі роки, тепер було втрачене, з якихось там міркувань районний землевпорядник звелів його розорати, хоч під посіви воно й не годиться. Отже, школа мала шукати десь іншого осідлиська. Позалишалося в цьому краї чимало різних урочищ, яким ще в давніх-давнах кимось давано імена, часом чудернацькі, такі, як Гапчина Пазуха, куди їздять з радгоспів на маївки (Антон Герасимович запевняє, що було тут колись навіть урочище під назвою Тритузне, назву таку зустрічав у якихось стародруках, бо він запеклий краєзнавець і має сентимент до всякої минувшини). Крім Гапчиної Пазухи, відомі ще тут урочища Домаха, Жабурянка, Вовчий Яр, або Куркулак, Кандзюбине, Чортувате... Це останнє особливо привернуло увагу Валерія Івановича та його супутників, бо звідси найближче було до полів та виноградників радгоспу "Степовий велетень", з яким школа уклала трудову угоду. Крім того, по кряжу над урочищем зберігся чималий клапоть цілини — якраз там зручно буде намети ставити. В один бік — степ, у другий — сяючі простори гесівського моря. Восени воно як розштормиться, то добивав крутою хвилею аж до цього пагорба, рве, відламує звідси брили чорнозему та глини... Зараз море поки що спокійне, і белебень кряжа всуціль біліє ромашками. Саме урочище, весь його крутояр потопає в розквітлих акаціях, що стали ярусами по схилах (насадили їх уже після війни, щоб захистити ґрунт від ерозії), а по самому дну урочища блискоче вода, зайшовши із штучного моря й

створивши тут, у колись похмурім яру, тихий сяючий затон. Шторми сюди не дістають, бурі не зрихлюють воду, всю весну й літо сяйвом її налите урочище. Чітко віддзеркалюються в ясних водах затону округлі шатра білих акацій, і навіть коли понад шляхами в степах їхній цвіт уже припаде курявою чи пригорить під гарячим подихом суховітриці, то в урочищі він і тоді буде білосніжно-чистий, з весільною білістю звисатиме кетягами аж до води.

— "Здесь будет город заложен", — сказав Валерій Іванович, коли оглядини в основному були закінчені.

З властивим йому практицизмом директор уже замальовував на папері, де будуть розташовані намети, де кухня та спортмайданчик, де буде зведена щогла для прапора... Крім того, вода близько, зручно буде купатись після роботи бурсацькій республіці, змивати з себе трудовий пил...

Марися Павлівна була просто в захваті від цього місця. Такий шир, так далеко видно з цього степового кряжа, що завис над морем дніпровської води... Вперше відкривається тут Марисі у своєму розмаїтті флора степова, натрапиш тут навіть на кущик тирси-ковилю, що про неї раніше Марися тільки з книжок і знала, всюди волинець під ногами сивіє, нагрітий сонцем, і деревій, це дике дитя степу, він теж сивий (чомуś більшість трав степових мають сизувато-сивий відтінок, від сонця чи від чого вони посивіли?).

Доки ходили, назбирала Марися букет квітів польових, — супутники їй також у цьому охоче допомагали; квіти простенькі, непоказні, а склалась багата гама кольорів, злегка приглушених, повитих туманцем...

— Гляньте, як у французьких імпресіоністів, — показала букет Берестецькому, і він миркнув у відповідь, що тут "щось є".

Група вихованців — командири загонів — жваво обговорювала з директором план майбутнього табору, і, коли картина в цілому вималювалась, Юрко-циган запитав не без іронії:

— А де ж буде загорожа?

Це кортіло знати й Марисі Павлівні, бо вона вважала, що коли всього належним чином не передбачити, то з табору їхні вільнолюби легко можуть порозбігатись... І хоч прихильницею крутих обмежень її не назвеш, однак була здивована, коли Валерій Іванович твердо сказав:

— Ніякої загорожі.

— Себто як?

— А так.

І пояснив, що їхнє наметове місто, табір юних і вільних людей, матиме лише символічний кордон — оборюють його плугом, та й усе. Борозна, відвалена скиба — це буде єдина познака, що відмежує правопорушників від білого світу. Тільки вже цю межу, сказати б, межу сумління, без дозволу ніхто не переступи, не поруш!

— А то навіть і відорювати не будем, просто отам по периметру, — зробив широкий жест Валерій Іванович, — залишимо при косінні ромашковий бордюр, смужку

нескошених диких квітів: вони й правитимуть для нашої чесної публіки за непереходимий бар'єр, стануть муром найнадійнішим. Межа сумління, і все. Згода? — звернувся він до командирів загонів.

Така довіра хлопцям була до вподоби, а Марися Павлівна навіть пошкодувала, що нема зараз тут Кульбаки: от би хто порадувався! От кому буде до душі, що той шкільний мур (який для волелюбного комишанця є втіленням усього найнестерпнішого) тут замінитиме всього лиш смужка нескошеної травички... Як і інші, комишанець нетерпляче жде цього табору, вже наперед закидав вудочку, щоб його призначили "організатором вогнища": "Я вам таке розкладу — до неба язика викидатиме!.." Дитя очеретів, лукаве й хитре комишанське створіння, як воно поведеться в цих нових умовах? Марися для себе вже прикинула, де й місце буде для багаття: отут, на самій вершині пагорба, щоб усім, хто йде по Дніпру, було видно... Це ж так чудово, коли пливеш пароплавом чи поїздом їдеш, а десь у синьому надвечір'ї яскравів тобі чиєсь багаття, заваблює своєю таємничістю. вибалки його розіклали чи, може, якісь закохані палять там вечірні вогні?

Ще треба було дати назву майбутньому табору.

— В мене є пропозиція, — зблиснула оченятами Марися Павлівна, — давайте назовем... "Бригантина"!

— Не нове, але тут щось є, — сказав Берестецький. — Послухаємо, що наш моряк скаже. Здається, він настроєний критично...

Борис Савович, навпаки, цілком серйозно підтримав Марисю, аргументуючи свою думку тим, що коли десь звіддала дивитись на цей лобатий крутогір, то він і справді нагадуватиме бриг чи бригантину...

— Та ще при відповідній грі фантазії, — додав Артур Пилипович. — Хоча "Степові пірати" більше пасувало б...

— Отже, так і запишемо: "Бригантина", — сказав директор, вносячи якісь позначки до своєї саморобної карти. — Розвелось, правда, останнім часом цих бригантин... Одначе для наших маленьких піратів це буде саме те, що треба... В їхньому дусі.

Добре знаходившись, вчителі сіли нарешті перепочити, знайшовши собі затінок край урочища під шатром обтяженої цвітом акації. Вихованців вони відпустили покупатись у затон, де вода вже прогрілась, і звідти, знизу, долинав тепер щасливий дитячий лемент.

— Бар'єр з квітів.... Межа з трави... так воно, власне, й повинно бути, — задумливо розмірковував Артур Пилипович, розлігшись на траві своєю довжелезною постаттю. Кібчик степовий високо застряв у небі, і Берестецький спрямував свій погляд туди. — Світ для людини повинен бути всепрохідний, без будь-яких перешкод, як оте небо для птаха... Планета існує для всіх в однаковій мірі, в однаковім праві...

— Всепрохідний, але — для людини, не для руйнача, не для хама, — уточнив Валерій Іванович.

— На хама гамівну сорочку, це ясно, — згодився Берестецький. — Але я маю на увазі саме людину... Мені хочеться уявити її навіть без трав'яного бар'єру... От,

скажімо; чи можливий у нашу космічну еру всюдипрохідець типу Уленшпігеля, або Сковороди, або Дон-Кіхота? Зробити б експеримент; палицю в руку, птаха на плече і — в путь...

— З якою метою? — усміхнувся директор.

— Перевірити на практиці, чи можливий Уленшпігель в наш час? Тобто тип людини, що за покликом душі — без порушень, звичайно, — вирішила йти поміж ближніх і дальніх... З добрими намірами вирушаю, з бажанням присвятити себе співбратам по планеті, йду з готовністю навіть ведмедеві допомогти, якщо він цвяха в лапу зажене... І водночас хочу простежити, наскільки людство до мене терпиме, якою мірою в мені зацікавлене і взагалі чи має для нього якусь вагу моя особистість...

— Одне слово, в бродяжництво колегу потягло, — сказав Борис Савович, уважно, ніби вперше, розглядаючи обручальну свою каблучку, що аж врзалася в палець.

— Збирався ставити вас начальником табору, — посміхнувся Валерій Іванович, — а зараз бачу, що рано... Навчитель красних мистецтв і шагістики, шановний наш Артур Пилипович раптом виявляє незрілість, що межує з легковажністю. Якщо вас, мудрого, тягне в бродяжництво, то що тоді вимагати від наших бурсачат?

— Для бурсачат хоч пояснення є, — докинув Борис Савович. — Пишуть, що в генах у них нібито збільшується руйнівний елемент... Тільки, по-моєму, це вигадка.

Директор уголос роздумував:

— Кого ж мені з вас — на табір?

Борис Савович спідлоба кивнув на Марисю Павлівну:

— Он її призначте. Перша жінка в історії мореходства буде капітаном бригантини...

— Вона не підходить, — заперечив Берестецький. — Вона закохана.

— Це ж у кого? — кокетливо звела очі Марися Павлівна. — Щось я не бачу поблизу відповідних об'єктів...

— Ну-ну, образ не потерпимо, — жартома сказав директор. — А щодо призначення, то я вважаю пропозицію Бориса Савовича прийнятною. Сьогодні ж і наказом проведе...

Марися, видно, думала щось своє: сиділа усміхнена, замріяна, потім знечів'я зловила руками кетяги, що низько нависли над нею, втопила розпалене обличчя в теплий акацієвий цвіт... Відкрилась, аж коли почула продекламоване Берестецьким (ніби жартівливо, але з почуттям) щось про чорноброву з спраглими губами нецілованими, з рум'янцем світанковим...

— Це з Омара Хайяма? — запитала Марися, а він відповів з гордістю:

— Моє власне.

Директор тим часом нагадав:

— Тож від завтра, Марисю Павлівно, займетесь табором. Діло неабияке. Сподіваюсь, ви оцінили довір'я?

— Дякую за честь, — усміхнулась вона, — тільки я за чинами не женусь...

— Я серйозно кажу: дивіться, щоб не попливла ваша бригантина без керма та без вітрил...

— Вся надія на Бориса Савовича, — кивнула Марися на колегу, який, відпустивши

останнім часом шкіперські бакенбарди, ще більше прибрав вигляду бувалого морського вовка.

Колишній підводник у цей час замість каблучки вже розглядав листочок деревію: ніяк не міг надивуватись доцільності, мудрості витвору.

— Таке звичайне, тисячу разів бачене, — тихо сказав він, — а все ж загадка... Самий візерунок листка, оця зітканість, форма, елегантні зубчики... А розгалуження стебелець таке, щоб кожен листок міг добувати сонце, здійснювати фотосинтез... Який в усьому розум і досконалість.

— Чому природа не могла витворити таким досконалим і мене? — без звичної іронії підхопив Берестецький. — Хоча є і в мені, в людині, дещо таке, що викликає подив і навіть захват, але водночас скільки недосконалостей, вад!.. Особливо, коли зазирнути туди, в надра... Які пристрасті шкірять звідти зуби, дарма що homo sapiens... Печерний волохатий пращур раз у раз дається взнаки... Ото хіба що любов, вона таки нас ошляхетнює, все грубе собою перекриває...

Марися слухала їхні розмірковування, лежачи горілиць й приплющивши очі, — цікаво їй так було дивитись на сонце: замість світила — суцільна бура каламуть. Уся небесність зіллялась, кипіла бурогарячим...

Вважаючи, певне, що вона задрімала, колеги розбрелись хто куди, Борис Савович пішов до вихованців, він теж вирішив купатись, — залилась Марися Павлівна під акацією сама. Аж тепер війнуло на неї тривогою за цю майбутню "Бригантину". Здалося навіть, що злегковажила, згодившись очолити табір, коли є в колективі люди і з більшим досвідом, і з сильнішою волею... Тривожно. Бо вгадай, як поведуться в нових умовах, серед відкритих просторів, ті маленькі корсари. Випустиш чортенят з пляшки, а назад потім їх чи й заженеш!.. Одначе не відступати ж! Сама визначила свою життєву дорогу, навіть почуття жертвовності росила в собі, трудного шукала. Ось і маєш його по саме нікуди...

Коли після інституту виїздила сюди, в цю школу трудну, правопорушницьку, дехто підсміювався:

— І трьох днів не протримаєшся...

Їхала сюди справді з острахом, знала ж бо, що не в дитсадок їде, а до таких, що здатні на все, можуть і з ножем на вчителя кинутись, на те й правопорушники, злодійчуки, люди насильства. Хай ще початкового, неусвідомленого, але таки насильства, що ним вони вже отруєні зі своїх юних літ. Духовність, повага до людини, гуманне чуття — це для них не існує, людське в них заглушене, світ дорослих у їхній уяві населений істотами ворожими, які тільки те й роблять, що вигадують для підлітка різні правила, обмежують його бажання, приборкують волю, вносячи у життя безліч заборон. А якщо так, то дорослих маєш право ігнорувати, обдурювати, можеш викоювати з ними що тільки вдасться, і хай називають вони тебе правопорушником, але для тебе ганьби в цьому нема, є в твоїх вчинках тільки романтика бродяжництва, бездомності, гострий хміль пригод, нападів, сутичок і зв'язаний з ними ризик, азарт. З дорослими в тебе війна безперервна, тож і воюй, мстись, хитруй, викручуйся, не

соромся бути підступним, бо всі засоби для тебе придатні, бо ти ще не почуваєш огиди й відрази до свого падіння. Ось такими уявлялись Марисі ті, найтрудніші, до яких вирішила йти наставницею не на сезон, а на роки, щоб, може, присвятити їм і ціле життя. Ростити людину — це радість! Які там не є, а вони теж люди, кожен з них індивідуальність, і часто дуже колоритна, яскрава... Трудні, в аномаліях, в дисгармоніях, але й з них мають бути люди завтрашні, люди майбутнього! Хоч як важко буде з ними, але тим певніше буде відчуття перемоги, якщо виявишся спроможною навіть з дисгармонійного сформувати повноцінну людську особистість. Станеш мовби скульптором його духовної сутності, допоможеш чимось кращим виявити себе навіть такому, що ніяких етичних норм не визнавав, що з перших кроків виходив у життя, як на полювання, несучи на вустах глумливий, вбивницький осміх майбутнього карного злочинця. Знала, що й таких зустріне в спецшколі, матиме з ними справу день у день, і що до неї, молодой вчительки, вони, певне, ставитимуться з особливою нещадністю, ображатимуть, глузуватимуть, будуть принижувати її подитячому жорстоко й цинічно, бо де ж малюкові зрозуміти, що, принижуючи іншого, найперше принижуєш, спотворюєш самого себе...

Ранньої осені вперше з'явилася Марися в цих краях, а осінь тут тиха, довга, з високими небесами, з величним спокоєм степів... Щедрий край. Ідеш вулицею, і виноград лізе з кожного двору, заходиш на веранду — аж на плечі тобі нависає синьосизими та бурштиновими гронами. Хати великі, декотрі "в шубах", розмальовані одна краще за другу, аж до самих дахів обвиті виноградними лозами. Причілки від вулиці тонуть у заростях руж, чорнобривців та ще в отих квітах гіллястих, що ім'я їм нечесана бариня... Паркани всюди повиті крученими паничами з дзвіночками найчистішої ясно-блакитної барви.

У день Марисиного прибуття Ганна Остапівна сама запропонувала взяти її, молодшу колегу, до себе на постій, хоча тепер іноді й нахваляється жартома, що за неспокійну вдачу постоялиці братиме з неї додаткову подать.

Ось так і почалось. Любителька лижного спорту, Марися й тут запалилась: поставимо всіх на лижі! Самі в майстернях поробимо! Директор, хоч з усмішкою, проте згодився, дав завдання, поробили ще з осені, тільки ж стати на лижі так і не довелось: протягом зими снігу майже не було, раз чи два випав, а до вечора вже його сонце злизало. Навіть птахи не всі звідси відлітають у вирій, декотрі й зимують по сусідству, біля ГЕС, бо нижче турбін вода ніколи не замерзає... І її, Марисю, все міцніше бере в свої обійми цей смаглочолоий Південь.

Жодного разу не пошкодувала, що сама напросилась сюди. Глушина? Але ж хіба є глушина для такої людини, як, скажімо, Ганна Остапівна? Нема глушини для того, хто мислить, хто має чим горіти, хто повсякчас носить у собі невщухаючий внутрішній світ!

Важко? Звичайно, важко. Тепер Марися може зрозуміти ту однокурсницю, яка вигукнула колись: "Іти працювати з правопорушниками — це просто божевілля!" Неврівноважені, бешкетні, скажені... Хоча по-своєму вони послідовні, нетерпимі до фальші, найменша несправедливість викликає в них бурю... Є, звісно, серед них грубі,

підступні. Є нещасні. Є просто смішні... Ось Бугор відмовився працювати. "Не хочу працювати — хочу тільки їсти". Гаразд. Сідай он там окремо в кутку їдальні, ось тобі черпак, ложка найбільша — їж. Мало однієї порції, черговий принесе тобі другу, принесе й третю, а ти тільки їж, набивай кендюх... Уся школа стежить, як Бугор, сидячи за окремим персональним столиком, мовчки орудує своїм черпаком. Проте настає-таки той день, коли Бугор каже: "Годі. Набив черево по саме нікуди, аж набридло... Хочу тепер, як усі".

А нещодавно привезли юного вбивцю. Розважався сірниками на іменинах своєї сестрички, запаливав і кидав до кімнати, де дівчатка перевдягались... А на сестрі була сукня біла, нейлонова — спалахнула вміть! Від нейлону того рятунку нема, він просто розтопився на дівчинці, в страшних опіках у лікарні й померла... А винуватець тепер тут божеволіє... Ох, неспокійна публіка буде на твоїй бригантині! Ламай тепер голову, чи стримає ваших маленьких піратів цей ромашковий сентиментальний бар'єр, чи стане їм перешкодою, коли, сп'янілі від своїх бешкетницьких спокус, сипнуть врзнобіч на дикий поклик степового роздолля?..

Марися вільно розкинулась у траві, задивлена у навислі кетяги. Пахне акація густо, медово. І всій тобі солодко до знемоги. Бджоли гудуть, обліплюють біло-рожевий цвіт, — десь, видно, здалека прилітають за нектаром. По той бік урочища Берестецький голосом античного громовержця декламує якогось латинця, а потім аж виспіває улюблені рядки з "Пісні моряків":

...Завтра в інший край мандрівка:

Чорна дівка — білий хліб,

Біла дівка — чорний хліб!..

Красивий його баритон Марисі приємно слухати. "Закохана", — каже він про неї. З чого це він взяв? Певне, має на увазі її прогулянки із Степашком. Та чи це ж кохання? Скорше — просто дружба, щира, товариська, трохи іронічна... Справжнє кохання, яким воно їй уявляється, оте всеосяжне, сліпленне, — чи прийде воно коли, чи й зовсім її обмине? Мабуть, могла б покохати такого, як той сивочубий у плащі, з синіми тужними очима... Той, що його вже нема, що десь на такому ось пагорбі востаннє зболеним поглядом світ обійняв... У вічність відпливла його бригантина. О, як він глянув на Марисю коло брами під час прощання!.. Одним поглядом так багато можна людині сказати...

Примовк Берестецький, натомість десь із глибини урочища соловей подає голос. Кажуть, меншає на світі солов'їв. Хамів на світі більшає, а солов'їв меншає! Невже планеті справді загрожує розлука з цим сіреньким, самозабутнім, найніжнішим своїм поетом? А з ким же ділити оте почуття, що підіймається, росте в тобі, хоча й не знаєш для кого?

Незвичний стан переживає душа в цім дивнім урочищі Чортуватім. Ніби п'янить самий дух акацій, від нього аж чадієш, умліваєш, поринаючи в безміри якогось райського блаженства... Марися знову змружує очі, і одразу зникає все, тане, маєш над собою лише цей дивний світ, зітканий із золотавості сонця й клубків білого,

обліпленого бджолами цвіту. Досягається якась не znana раніш гармонія, сонце розлилося, і сама ти вже ніби розчиняєшся в солодкій млості природи, в її запашистих медах... Зовсім заплющуєш очі, і тоді тебе нема, життя розтануло, світ зіллявся, — на місці сонця вирує в небі тільки жовто-бура гаряча туманність, сповнена пахощів цвіту й золотої бджолиної музики...

XXIII

У день іменин Ганни Остапівни ще зрання їй приносять телеграму від сина, і цього досить, щоб потім уже до самого вечора в неї був добрий настрій.

Цього дня її вітатимуть у школі, Валерій Іванович від імені колег піднесе Ганні Остапівні букет квітів, а від служби режиму Антон Герасимович басом побажає їй "кавказького довголіття".

Коли після школи Ганна Остапівна повернеться з Марисею додому, їй доведеться чимало часу витратити, щоб розібрати поздоровну пошту, що надходила протягом дня. Не забувають свою вчительку колишні її вихованці. Той зблизька озивається, той здалека, а один вітає Ганну Остапівну дуже зворушливим листом з місця ув'язнення, де він після суду відбуває свій строк.

— Оце коректив до нашої педагогіки, — каже Ганна Остапівна. — Щоб ми не дуже зазнавались...

Розповідає, що славний був хлопець, вийшов зі школи з відмінними оцінками, ніхто і в гадці не мав, що він знову зірветься, сяде на лаву підсудних... Працював уже скреперистом на каналі, встряв у бійку під час пиятики, що кінчилась для когось трагічно... І ось пише, здається, десь аж із тундри, співає дифірамби колишній своїй учительці; "Щодня вас згадую, Ганно Остапівно... Аж коли тут опинився, оцінив ваші душевні поради, тільки тут і збагнув, що мав і що втратив..."

Лист із тундри Ганна Остапівна відкладає окремо: цьому неодмінно треба відповісти. Всі вони для неї, як сини, а якщо котрий збився з пуття, то за такого серце болить ще більше...

Квіти на столі, біля них потертий портфель Ганни Остапівни, де повно учнівських зошитів, та купою щойно прочитані листи й телеграми... Обважніла, втомлена, сидить сива вчителька над своїм багатством, Марисі з тахти видно її задумливу постать, повнощоче обличчя, що дихає спокоєм душевної злагоди. Не вчительку, а скоріш селянку-трудівницю нагадує вона своєю обважнілістю, врівноваженістю духу і цими великими, звичними до будь-якої роботи руками. Солдатська вдова. З якою скромною, некрикливою гідністю несе вона крізь життя свої втрати й свою самотність. Чоловік був командиром підводного човна, під час війни, коли вони розставляли міни десь у фіордах Норвегії, їх було виявлено ворожим флотом, човен, рятуючись від погоні, напорівся на підводну скелю, здається, сталося це у Баренцовім морі... І все. Відтоді вдова. Сама виростила сина, далеко він зараз від матері: є, виявляється, міжнародна інспекція по нагляду за дотриманням якоїсь там рибальської конвенції, і син Ганни Остапівни одразу після інституту дістав призначення в ту міжнародну службу... По кілька місяців не сходить на берег, то з датчанином, то з норвежцем ганяв браконьєрів

у міжнародних водах, а діло це не просте, професія неспокійна (як багато неспокійних професій на світі!). Часом у відкритім океані мусиш перебратися з судна на судно, — одного разу під час шторму його ледве не розчавило між бортами, бо судна страшенно розгойдало на бурунах, "та ще, може, й навмисно так підстроїли тамтешні хижакі", — висловлює припущення Ганна Остапівна, адже в океані інколи промишляють запеклі порушники конвенцій, вони люто ненавидять цих інспекторів за їхню непідкупність, а в інспектори якраз і відбирають людей непідкупних, принципових, бездоганно чесних...

Син для Ганни Остапівни — найбільша відрада, ним живе, ним гордиться. І хоч далеко він, і служба така, що все може статись, і переживання постійні для матері, зате коли озветься ось, як сьогодні, то це щоразу для неї свято. Перечитує Ганна Остапівна телеграму, і ледь помітна усмішка їй не зникав, і очі повні мовби тихої музики... Людина стійкої внутрішньої злагоди, Ганна Остапівна й на Марисю впливає заспокійливо, не раз у часи сумнівів вона підтримувала молоду вчительку своєю увагою й материнською добротою. Іноді Марисі думається, що й сама вона через багато-багато літ стане теж такою.

Коли сіли обідати, Марися запитує несподівано:

— Хто вас виховував, Ганно Остапівно?

— Найперше батьки.

— І якої педагогіки дотримувались?

— Проста була їхня педагогіка. Знала я, дочко, за ними принаймні три чесноти, що в народі досить поширені... Перша, що трудилися обоє весь вік. Друга, що по правді жили. Ні на кого наклепу не зводили, ні обмови, вуста свої ніякою брехнею не опоганили... А третя, що вірно між собою любилися. Ото вони й були для мене взірці, моральні наставники...

Якийсь час мовчали обидві. Потім Марися спитала:

— А далі?

— Далі саме життя взяло в круті свої жорна. Вчителювати прийшла в часи трудні, коли вогняна боротьба отут лютувала повсюди в цих краях, скирти, стайні горіли ночами, а по степах коні блукали бездомні, з фанерними дощечками на шиях: "Хожу-блукаю, созу шукаю"... Ох, було, було...

І знов (уже не вперше) чує Марися про ті далекі роки, коли вчителювала Ганна Остапівна в маленькій степовій школі, де печі доводилось кураєм топити, і хоч ні електрики, ні радіо ще не було, але й там, в осінніх вітрах, у негодах, ця жінка почувалась щасливою, бо вдвох були, удвох... Школа тісна, гасові лампи, заняття в три зміни, і шляхи розбагнючені так, що на довгі місяці ніякого зв'язку з зовнішніми цивілізаціями... Однак працювали з радістю, не скаржились, ще й пісень вечорами співали хіба ж так!..

— А тепер глянеш: і Палац культури, і траса під вікнами, а воно приїде з своїм дипломом, та ще й носом крутить, вичікує, як би перескочити кудись поближче до барів та ресторанів, — обличчя Ганни Остапівни на мить хмарніє. — Чи згадати, як цю школу ми створювали: ще досвіду нема, страшно. Правопорушники ж! Таких ще в нас

не було, ми для них троглодити, вони для нас зарізяки, яких маємо на кожному кроці остерігатись... Недовіра, взаємний страх — боїмося ми їх, а вони нас. Спершу шестеро всього було, а потім цілими партіями почали їх завозити з різних областей. Та все такі — на людей не схожі: в болячках, немиті, замурзані, в кишенях цигарки, карти. Одного вечора ціле вогнище з їхніх заялжених карт розпалили. І силоміць не відбирали: кожен сам підходить і кидає, якщо совість заговорила... А зате пізніше... Іду якомсь містом, коли хтось гукає: "Ганно Остапівно!" Кому це я, думаю, тут потрібна... Юнак підбігав такий радісний, в куртці шкіряній. "Невже не впізнали? Це ж я, Зозуля! Що з картами не хотів розлучатися... Зараз на судноремонтному". Завів до павільйону, та ще й морозивом пригостив...

Усміхнулась Ганна Остапівна при тих згадках, примовкла, а Марися тим часом уже прибирала зі столу.

Тільки були зібрались обидві сісти за учнівські зошити, як за вікном просигналив мотоцикл, почулися знайомі кроки на веранді... Жінки переглянулись весело. Так і є: з'явивсь на порозі власною персоною Костя Степашко, як завжди, підтягнутий, сухолиций, в доброму гуморі.

— Кажуть, десь тут іменинниця проживає? Вручив Ганні Остапівні букетик троянд у целофані, поставив на стіл пляшку червоного угорського — "Бичача кров"... Марисю Павлівну запитав, чи не втік знову від них Кульбака..

Вона аж губки сердито надула:

— Звідки таке припущення?

— Та ось тільки що до мене один з лісосмуги вибігав, чистісінько ваш Кульбака...

І щоб розважити вчительок, Степашко з гумором почав розповідати свою пригоду. Мчить оце він грейдером, поспішав сюди зі швидкістю людини, яка квапиться на побачення, і раптом чує гук з лісосмуги: "Стій! Стій!". Голосок дитячий, вимогливий, довелося зупинитись, бо, може, що сталося... Підбігав до мотоцикла пацанок, викапаний тобі Кульбака, на голові в нього кашкет міліцейський — батьків чи братів!.. Десь там з кущів визирають ще кілька пастушат, стежать, як їхній вожак поведеться... А цей, видно, сміливець, зовсім по-бойовому звертається: "Дядьку міліціонер, покажіть свого картуза!" — "Нащо тобі?" — "Будь ласка, ну, покажіть". Що вдієш: скинув, показую, а воно взяло, подивилося й розчаровано назад повертає: ні, каже, це не те... "Та що ж ти хотів?" — "Я, — каже, — хотів перевірити, чи підкладка у вашому картузі, як у моєму!.." Отак розіграли, бестії малі, блюстителі порядку...

— І колишнього правопорушника, — засміялась Ганна Остапівна.

— Невже був? — здивувалась Марися. — Хто б міг подумати... Такий зразковий!..

Марися підхопилась, щоб подати келешки та ще там щось приготувати, а гість тим часом, відкоркувавши пляшку, у вільній позі сидів на стільці й закохано стежив, як Марися господарює. Сьогодні він їй скаже нарешті те, що вже не раз збирався сказати. Колись це називалось: освідчитись, зізнатись у своїх почуттях... Щоправда, не зовсім уявляє, як це воно буде, але ж... Отак би дивився й дивився на неї... Ось вона, зіп'явшись навшпиньки біля буфета, дістав кристалеві келешки. Майнула з ними на

кухню і вже звідти несе їх помиті, розставляв обережно, кладе чисті серветки... Робить звичайнісіньке діло, а йому так приємно спостерігати її, ще й відкривати в Марисі оцю вроджену грацію, плавність рухів, природну красу, що є і в стрункій, ладненькій поставі, і в гордовитім повороті голови, і навіть у тому мимовільному жесті, звичному змаху руки, яким Марися раз у раз поправляє своє неслухняне пухнасте волосся... Коли вона знов сіла до столу, гість, поналивавши червоного в келешки, запропонував:

— За вас, Ганно Остапівно...

Марися підтримала з пафосом:

— За людину великої душі!

Відсorbнувши вина, Степашко з іронічною міною звернувся до господині:

— Ганно Остапівно, хіба є душа?

— Був час, коли не було, зникла, — в тон йому відповіла Ганна Остапівна. — У моєї подруги навіть неприємності виникли, коли вона якось на уроці слово "душа" дала учням відміняти. До конфлікту дійшло, на захист необачної мусив стати "Робос", так звалась тоді профспілка освітян...

— У наш час душа теж водиться не в кожного, відповіла Марися дошкульністю своєму "кавалірові". — А в декого її не завжди й виявиш, ледь-ледь ознаки життя подає...

— Здаюсь, — підняв руки Степашко. — Питання з'ясоване... Жаль тільки, що наші Марися Павлівна сьогодні чомусь не в душі...

— Бо заждалася, — сказала Ганна Остапівна. — Переживала людина, чого так довго не з'являється її кавалір... Я вже її розраювала: він же студент-заочник, може, консультуватись поїхав... Або десь на операції — хуліганчат ловить...

— Для Марисі Павлівни, мабуть, дивною здається людина, що обрала собі таке заняття — ловити пацанчат? Мені самому іноді дивно. Тільки й тішу себе тим, що рано чи пізно потреба в нашій професії відпаде...

— Все може бути, — мудро посміхнулась Ганна Остапівна.

— Учені вже нібито виявили в мозкових півкулях центр, що керує людською агресивністю, — вів далі Степашко. — Головне було виявити цей загадковий центр, а далі буде простіше: таблетками збиватимуть агресивність...

— Не вірю в таблетки, — сказала Ганна Остапівна. — Вірю в інше... До речі, поздоровте й Марисю Павлівну: її призначено начальником літнього табору, він буде зватися "Бригантина"...

— Вітаю, товаришу начальник! — сказав Степашко. — Вдало вирішено: капітаном "Бригантини" саме й мусить бути така сувора особа.

— Не лише сувора, а й владолюбна, — додала Ганна Остапівна. — Така вже порода. Одна з її землячок колись навіть Оттоманською імперією правила... Ну, а цій дісталось зборисько маленьких піратів...

— Вам жарти, — зітхнула Марися, — а мене тривога не покидає: як я їх утримаю? Адже це буде щось схоже на повітряний замок, і мури будуть із самого повітря... Може, першого дня всі кинуться врозтіч, хто куди?

— Повиловлюєм, — усміхаючись, приспокоїв Степашко. Марися дивилась на нього вивчально.

— Були колись мінезінгери, — сказала після мовчанки вона, — мандрівні філософи, бурсаки, вічні студенти бродили по всій Європі... Славний лицар Дон-Кіхот роз'їжджав по світах на своїм Росінанті... Один наш колега теж мріє про таке... А ви, Степашку, чи могли б зважитись на щось подібне, звершити сучасний лицарський маршрут?

— У наш час, Марисю, Дон-Кіхот неможливий, — переконано заперечив Степашко.

— Чому?

— Як особа без певних занять, був би він затриманий негайно. Та ще й дістав би по відповідній статті "за систематичне бродяжництво"... Світ, Марисю, розмірений, задокументований...

Марися звикла до його жартів у такому дусі, буває він часом дотепний, а зараз... У його відданості вона не має сумніву... Та чи тільки цього вона прагне? Збоку їх уже розглядають як майбутнє подружжя, ніби до того воно і йдеться, тільки все ж випадковість, неповнота відчувається в їхніх стосунках, якимись прісними вони здаються Марисі... Видно, він це розуміє, бо раз у раз за його жартами відчувається присмученість, і в його залицаннях є мовби доля гіркоти...

Приїхав, виявляється, щоб забрати Марисю в кіно. Тільки треба вирішити — куди? На ГЕС чи в радгосп, а можна ще в містечко льотчиків, щоправда, це далеченько в степу... Саме цього несподівано навіть для себе й забагла Марися:

— До льотчиків!

Степашко не заперечувані',

— Приймається.

Ганну Остапівну радувало, що вони швидко дійшли згоди.

— Їдьте, їдьте... Оце, друзі, тільки й вашого. Життя, воно дуже коротке і так летить — із швидкістю світла чи й ще швидше...

Незабаром мотоцикл уже мчав їх центральною вулицею села, потім прогуркоче він мимо спецшколи, — не могла Марися відмовити собі в задоволенні на ракетній швидкості джухнути мимо Антона Герасимовича, знаючи, як він ставиться до таких її "правопорушницьких" поїздок. Ось і мур, побілений вапном, біля прохідної арки сріблиться акація у важкому цвіті, аж на каміння муру кладе свої розімлілі кетяги... Антона Герасимовича, на жаль, не видно, на прохідній стоїть інший вартувальник, мало знайомий Марисі.

— Що там? — запитала Марися Павлівна, коли водій пригальмував мотоцикла.

— Та нічого, — схмура відповів вартувальний. — Тільки Бугор та Кульбака побились...

І коротко розповів: чистили на кухні картоплю, Бугор чимось розсердив комишанця, а той скипів — хіба їм довго? — і ножем наосліп пошпував... Крізь сорочку в плече загнав, довелося укол давати...

— А за що ж завелись? — Марися зіскочила з мотоцикла.

— Та хіба їх розбереш... Матір той Кульбачину нібито непоштиво обізвав, чи що... А воно ж, Кульбача скажене, спалахнуло одразу...

Марися обернулася до свого "каваліра":

— Їдь. Я залишаюсь.

І на очах сторопілого Степашка її маленька постать швидко зникла у дверях прохідної.

XXIV

"Гальма не відрегульовані"— ще й так про них кажуть. Реакції в таких на все блискавичні: йдуть, марширують по двору, пісню горлають, а тільки хто ненароком на п'яту передньому наступив, — враз обертається, і вже затуляй обличчя... Лясь! лясь! і далі пішли, співають.

Так і в Кульбаки з Бугром: швидко побились, швидко й помирились. Тим більше, що Бугор під тиском товариства змушений був визнати, що поводився, як останній нахаба: навіть у вічі не бачивши Порфірової матері, дозволив собі відгукнутись про неї брутально... Ну й дістав по заслугі.

За кілька днів по цьому, коли радісно збуджені школярчата їхали в радгосп на роботи, обидва забіяки, ніби нічого між ними й не було, вже сиділи в кузові поруч, і Кульбака навіть підспівував, коли Бугор затягнув своєї безглуздої:

По кривій і нерівній дорозі

Їхав безколісний грузовик...

Цей виїзд був особливий: їхали збирати черешню! Десантом мали викинутись на радгоспні сади, що вже ждуть їх не діждуться... Зустрів їх не карликовий сад і не пальметний, де ото молодим деревам руки викручують та розпинають на дротах, — зустріли хлоп'ят могутні черешневі вежі, що вільно вигналися в небо й зажеврились уже купами ягід по верхах, горять, як при світлі вранішньої зорі... Високо? Так це ж і добре, є куди дертися тим, хто черешню обриватиме... Хлопцям випало таке щастя. Тільки зарум'янилась "тавричанка" та "рання мелітопольська", директор радгоспу одразу й примчавсь до спецшколи:

— Виручайте!..

І ось вони тут. Швидко розподілились, втямкували що і як — і за роботу. Черешню їж, скільки хочеш, це дозволяється, а черешня така, що хоч і відро її з'їси — живіт не болітиме, тож смакуй, ласуй, але й про норму не забувай!

Кульбака, що перед цим відзначився на полотті гороху та моркви (можливо, сприяло цьому й гасло, розмальоване Берестецьким на спеціальному стенді: "Гостри сапу звечора! Хай вона буде гостріша за твої власні зуби"), — опинившись у саду на черешнях, виявив тут ще більше завзяття. Першого ж дня трудар комишанський перевиконав норму і на вечірній лінійці стояв правофланговим, хоч ростом і не найбільший. Бо заслужив, трудився на совість!

Інші теж не лінувались, за винятком хіба що Бугра, на якого в школярській стіннівці з'явилась карикатура: стоїть руки в боки, заїдений до вух шовковицею (десь він і шовковицю винишпорив). На збиранні черешні Бугор уперто задніх пасе, норма йому не дається, бо, мовляв, сонце так сліпить, що він не може розрізнити, де листя, а де черешня... Смішна була карикатура, і сам Бугор голосніше за всіх реготавсь,

впізнавши себе, розмальованого...

Перший день минув загалом досить спокійно, а ось коли виїхали вдруге... Зовні, однак, ніщо не віщувало грози. Кипить робота. Хто на драбинах, приставлених до розкішних черешневих веж, а декотрі воліють і без драбини обходитись, шастають, мов білки, між гіллям, меткі, верткі, тільки листя шелестить та лоби крізь кетяги черешень проблискують... Під'їздять машини, відкривають борти, і ящики з черешнями раз! раз! — і вже кузов ними наповнений, помчать звідси які на консервний завод, а які просто з саду, ще в росі, до літаків, Аерофлот відправлятиме їх в міста безчерешневі, людям у Якутію, в Заполяр'я...

Усі задоволені трудовим десантом спецшколи: був директор — хвалив, був агроном — хвалив, підходить з костуром сторож, колишній мартенівець, людина-гігант, у самій майці, у штанях широких, і теж радується працею недавніх правопорушників.

— Можна ж, виходить, і чесно свій хліб заробляти, — каже він, спершись на костур, схожий на той черпак, що ним метал розливають. — Чесний хліб, він куди поживніший... А то скільки охочих бував на дармове! Як літо, так і штурмують ці садки, лізуть із пляжів, голі, мов дикуни, продираються крізь живопліт. Станеш такого соромити: та ти ж, мабуть, уже й комсомолец, десять класів, мабуть, скінчив? А він: "Та я тільки попробувати!" — "А нащо ото авоську припас?" І хоч стріляй його: звідси відженеш, а він з іншого місця лізе, ще й зуби скалить, такі поставали — ні сорому, ні честі.

Щира душа цей мартенівець, підійде то до одних, то до других, про свої хвороби хлопцям розкаже та скільки металу перетопив на заводах, перш ніж піти в охорону цих райських садів... Але ж не всі люди такі.

Псує настрої хлопцям новий доглядач від служби режиму, він тільки влаштовується до них, проходить іспитовий строк і, може, тому на всіх в'їдається, такий причепа виявивсь, що хлопці одразу його не злюбили, для них він з першого дня Алігатор, або просто — Крокодил (Хлястик запевняє, що очиці в нового справді схожі на крокодилячі). Невідомо, звідки й узявся; ті кажуть, з гесівської охорони його вигнали за пияцтво, інші, що він нібито строк відбував на комишитовому заводі. Пригорблений, жовтолиций, втягнувши голову в плечі, перебігав від дерева до дерева, винюхує, де що не так, кого на чому можна б зловити. А тут якраз і нагода трапилась. З консервного заводу завернули кілька ящиків з черешнею, де було виявлено фальш: знизу підкладено гілочок з листям та груддя землі, а черешнею зверху тільки прикрито... Наглядач ревно взявся дошукуватись винуватця, з підозрою кидався до кожного: "Мабуть, твоя робота?", аж поки Бугор непомітно для інших і, ніби жартома, кивнув йому на Кульбаку, на передового: то він, мовляв, утнув... Це можна було вважати за жарт, однак причепа одразу вхопився, давай мерщій зганяти злість на Кульбаці:

— Оце ти такий ударник? Очі замилюєш? Гріш ціна твоїм рекордам! І вгорі ото, — кивнув на дерево, — на вершечку позалишав, то для кого? Для горобців?

— То не моя черешня, — буркнуло хлоп'я, ображене підозрою.

— А чия? Хто обривав? Тебе питаю!

— Не скажу.

— Ага, втаюєш! Тоді лізь сам і позривай мені до останньої ягодики!

— Не полізу!

— А я кажу: лізь!

— Ні і ні! — кричало хлоп'я, доведене трохи не до сліз, бо справді ж не його це була черешня, і ящики браковані теж не його, — всі хлопці знали про це.

Товариство пробувало захистити Кульбаку, але заступництво ще більше розлютило наглядача:

— Змова? Кругова порука? Якщо так, завтра всі аж зашумите на кукурудзу! Отам погартуетесь!

А коли нарешті Крокодил, так і не домігшись свого, подався до інших, ще там на комусь зганяти злість, Бугор, наставивши пальці ріжками над лобом, затанцював перед Порфиром:

— Второпав тепер, яка правда на світі? Хто зробив, а на кому окошилось! Доводь тепер, що ти не верблюд!

І признався, що то він, Бугор, таку штуку з ящиками встругнув, бо після вчорашньої карикатури теж вирішив норму перекрити, вийти в правофлангові... І викрутився, бо треба вміти, бо в нього правило таке: роби що хоч, тільки не попадайся!..

Сумно стало Порфірові, одразу й охота до роботи відпала. Старався як, а ще й винним зробили. Навіть подумалось: а може, й має рацію Бугор? З цим Бугром у Порфира склались дивні стосунки: то між ними доходить до бійки, до ножа, то іноді Кульбаку й самого тягло до цього татуйованого переростка з волячою шиєю, якого комишанець хоч і вважав за бовдура, одначе змушений був рахуватися з Бугровою досвідченістю у важливих життєвих справах.

— Ти старався, хотів, як і мати, у знатні вийти, — розпатякував Бугор, — а я їм грудом на дно, гіллячок з листям, ягідками зверху притрусив і теж норма! І теж передовий! Одержуйте, будь ласка!

— А якби в Заполяр'я пішло? — вислухавши хвальковите патякання, мовив Гена Буткевич. — Або до тих, що в шахтах?

Бугор задумався на мить, потім вигукнув ще рішучіше:

— А до нас вони як? Нам до одуріння товчуть: будь чесний, справедливий, а самі? Дуже вони справедливі? Крокодиляча їхня правда! Не пий, не кури, бо від сигарети коняка дохне, а я ж ось не дохну? — і Бугор натужно затягнувся сигаретою, випускаючи дим, як фокусник, кільцями. — Мого пахана третій раз живосилом від алкоголізму лікують, а він звідти повернеться та знову як дасть концерт, — не знаєш, де діватися... І такі вони всі, — розмірковує упевнено Бугор. — Нам нотації пудами, правила тисячами, а для себе в них одне: "Поживем! Після нас хоч потоп, хоч атомна пустеля!"

— За всіх не розписуйся, — заперечив Порфир, бо йому чомусь майнула думка про маму.

— Наївняк ти. Правдою хочеш жити? Ну, то й живи! Він тебе з тією правдою завтра

на кукурудзу пожене або й зовсім за браму не випустить...

І головне, що й поскаржитись на Крокодила зараз нікому було: директор у відрядженні, в міністерство на нараду викликали. Ганна Остапівна знов прихворіла, а Марися цілі дні заклопотана влаштуванням літнього табору, тієї "Бригантини", що невідомо — з ким та куди вона попливе...

Хлоп'яча рада, вже й про роботу забувши, зібралася на чолі з Бугром під черешнею обміркувати дуже важливу для себе річ: як провчити Крокодила? Як помститися йому?

— Чого він чіпляється до всіх, халява стара?

— Яке має право?

— Учудити щось йому треба, — сказав Бугор, — Щоб лопнув з досади — таке учудити!... І це сподобалось товариству:

— Учудити! Учудити! — почулися звідусіль веселі правопорушницькі голоси.

XXV

Фрегати хмар біліють по обрїях, а поміж них, серед пустельного бугристого ландшафту, серед уявних лісів Геродотових, що колись зеленіли тут, переповнені німфами, сатирами-фавнами, пробирається щось на місячний всюдихід схоже. Ніяких фавнів: безжиттево, голо, молочаєво. Піщані видми жовтіють, лобато лисніються кучугури, чубаті й безчубі. Чи, може, десь там і фавни серед них попршцухали, як цапки, підглядають звідти: хто їде? хто сміється в тім брезентовім шарабані? Рухається газик-всудихід науково-дослідної станції. Крім водія, хлопця іронічного, в машині ще доктор наук (він же й директор), симпатичний товстунець у брилі, в окулярах, та Оксана Кульбака, що їде провідати сина. Вирушаючи в справах на ГЕС, директор прихопив і її, бо це майже по дорозі. Весело в машині, смішне згадалось, що могло обернутись і дуже сумним: як учора сапери знешкоджували в цих пісках міни та снаряди. Настягували їх цілу купу, заклали вибухівку, підпалили шнур і швидше до машини. Др-р! Дрр! — а вона не заводиться!.. Довелося рекорд із бігу ставити: таку швидкість розвинули, пустившись у лозняки, що олень міг би позаздрити... Пригадалися також різні штуки, що їх викоював Порфир. Одного разу осами нагодував станційного балакуна. Є такий у них, рота не затуляє, нічим його не спиниш, то Порфир йому скибку кавуна з осами підсунув. Той як вхопив — три дні потім не розмовляв, тільки на мигах показував: язик розпух, у роті не вміщається... А Порфир ще й слідом з ватагою ходить: розкажіть нам ще про свою дисертацію...

— Гуморист він у тебе, з ним не заскучаєш, — відгукується водій. — Вогонь-хлопець!

— Вогонь-то вогонь, та от чи не тиранять вони там його за цей вогонь... Чи на користь йому піде їхня муштра?

— Вишколять! Там учителі такі, що й зайця навчать сірники запалювати... Я чув, їм навіть платять більше, бо робота з хуліганчатами дорівнюється до роботи в шкідливому цеху: кілька років попрацює — і вже руки трусяться...

— А в нас без Порфира аж надто тихо стало, — зауважив директор станції. — То, було, як не та пригода, так інша оживлювала наш буденний ландшафт... А тепер він

десь там штукарює...

— Отож таке кляте: доки чогось не викоїть, і спати не ляже... А буває ж золоте дитя. І заспокоїть тебе, і школу обіцяє більше не пропускати, з усіх сил клянеться, звичайно, й тут із фокусом: "От щоб я вчорашнього дня не побачив!.."

Тепер синові штукарства навіть потішали матір, вона вже уявляла свою незабарну зустріч із ним. Добротою та ніжністю, невихлюпнутими ласками була їй переповнена душа. Надії на сина — це було зараз найсвітлішим у її житті. Ось тільки чи не забуває він там свою неню, чи не розучиться за всіма науками та муштрами матусю любити?

Своїми сумнівами вона й поділилася з доктором наук, котрому це теж, видно, було не байдуже.

— Там, де діти перестають любити батьків, — сказав він, — там кінець усьому... Звідти й починаються всі нещастя. І насамперед нещастя для них самих, для дітей. Жаль, що вони доходять до розуміння цього, коли буває вже пізно...

— Ви вважаєте, що й Порфир... забуде мене? Відвикне?

— Я цього не сказав. Навпаки, мені здається, в ньому є моральність, багатство почуттів... А що хлопець зараз у випробах, то це не страшно. За моїми спостереженнями, любов міцнішає, коли людині трудно.

— Вчителька говорила, що мій труднощів не боїться, — похвалилася мати. — Особливо на годинах праці себе показав.

— У матір вдався, — весело сказав водій. — Та й дід був трудяга... Ото був старий! Теж штукар! Іде в аптеку, і яструбок на плечі: не чіпай, мов, мене, бо й очі повидираю!.. А діло як своє знав!

— Ще й дочці передав науку, — зауважив директор. — Скільки ось до неї за досвідом їдуть. Тільки з машин — одразу: ану, де тут ваша знаменита виноградарка, що на вогні вирощує...

— Годі вам, бо перехвалите, — сказала Оксана.

— Іване Титовичу, а що будем робити, як її в нас засватають, — весело мовив водій, — і вивезуть хтозна-куди?

— Кому там я вже потрібна, — відмахнулась Оксана не без кокетства.

— Ми їй тут, на місці, підшукаємо пару, — сказав Іван Титович. — Так тому й бути: за рахунок станції справимо весілля, хай уже потім налітає контроль...

— Не завадило б хоч весіллям трохи розворушити нашу Комишанку, — сказав водій. — Бо вже рідко й живу пісню почуєш, все більше з радіоли.

— Це правда, — підтримала Оксана, зітхнувши, — Мотоцикли по дворах, антени над головою, кожен у достатку живе, а вийдеш увечері — ні пісень, ні гуків... Темно по хатах, тільки у вікнах голубенькі вогні, як на болоті блукають, — усі перед телевизорами сидять, хокей дивляться, провалився б він вам...

— Не лайся, я болільник: ні хокея, ні футболу не пропускаю, — нагадав водій. — А тебе висватаєм за такого, що матиме аж два телевизори в хаті...

Догадується Оксана, кого він має на увазі. Один такий у них молодий удівець — механік Юхим Обертас, що торік дружину втратив: струмом убило її, коли прасувала

білизну... З переселенок, лаборанткою працювала. Любились вони міцно, здавалось, так і до старості дійдуть у глибокій взаємній любові... Коли поховав, думали, чи аж не схибнувся від горя, від переживань. Попервах Оксана з сусідками іноді забігали до механіка в хату хоч трохи навести лад, — запущено ж, незаметено... Забіжать, а він в чоботях лежить горілиць на постелі, блідий, з заплученими очима, — спить чи тільки думає... по кутках телевізори аж два (жоден не працює), на вікнах важкі, з червоного плюшу порт'єри, від них і в хаті сутінь, якийсь червоний висить туман... А одного разу застали Юхима за дивним заняттям: стоїть біля столу з електричним прасом у руці і прасує блузку дружині! Кажуть, перед кожним святом механік сам пере її і сам прасує... Бо Ліда-дружина — ще вона жива для нього, і хіба її хто міг би йому замінити? А ці, бач, не розуміють, уже б їм сватати... І ви, товаришу директор, хоч і доктор наук, хоч про мільдію та про філоксеру все знаєте достеменно, але в науках сердечних, людських, пробачте, не дуже, здається, тямкуєте...

— І людина надійна, — каже директор, знову натякаючи на механіка. — Свій, корінняк... Це вам не з прийшлих: одною ногою тут, а другою десь... Від літуна тільки й чуєш: "Я ж у вас не вічний..." А ви обоє корінням тут, у цих пісках, ви якраз вічні. Обоє ще молоді, міцну сім'ю створили б...

— Облишмо цю розмову, — сказала, посумнівши, Оксана. — А коли він ще свою любить і йому не до мене? Та й у моїй душі не все ще, може, вигасло...

І несподівані сльози враз їй виступили на очах. Непрохані свати після цього більше її не чіпали.

Де їм знати було, як усе складно для жінки, для матері, що має дитя. Раз уже зробила спробу, та опеклась. Були й після того нагоди, були ночі вагань, та кінець кінцем знов материнське перемагало, думаючи про сина, знову казала собі:

"Нерідного батька йому? Ні, краще буду сама, для нього житиму!.."

XXVI

Любив Антон Герасимович ось такі тихі години, коли, підмінюючи вартового, доводиться йому самому залишатися в будці на прохідній. Як ніде, відчуває тут повноту своєї влади, адже кожен, хто до тебе звертається чи повз тебе проходить, виявляє тобі шану й повагу, бо ти відаєш брамою, стоїш при тій найсерйознішій рубежі, від якого починається режимне чи безрежимне життя.

В будці прохолода, тут навіть у середліття спеки нема; стіни товсті, намуровані ще монастирськими мулярами, а вікна затуляє від сонця лапатий, вихованцями посаджений виноград. У спокійному й возвишеному (як він сам каже) стані духу перебуває Антон Герасимович. Озброївшись окулярами, сидить біля столика над розгорнутим фоліантом, одним із тих обстрьопаних стародруків без початку й кінця, що якимось чином потрапляють час від часу в руки начальника режиму. Має пристрасть він до книжок рідкісних, звідкись чудом добутих, за це дружина його називає вдома чорнокнижником, звісно, більше жартома. Процес читання стародруків подобається Антонові Герасимовичу не тільки сам по собі, а ще й тому, що маєш потім можливість несподіваним випадком загнати в глухий кут котрогось із цих шкільних мудрагелів з

інститутськими дипломами, прилюдно втреш носа комусь із них, зачитувавши при нагоді напам'ять щось таке, як, скажімо, указ Петра Першого від 9 квітня 1709 року за номером 1698: "Нами замечено, що по Невському проспекту и в ассамблеях недоросли отцов именитых в нарушение этикету и регламенту штиля в гишпанских панталонах и камзолах, расшитых мишурою, щеголяют предерзко. Господину полицмейстеру из Санкт-Петербурга указываю впредь оных щеголей с рвением великим вылавливать, сводить их в литейную часть и бить кнутом, пока из гишпанских панталон зело похабный вид не останется..."

Зачитує ось таке Антон Герасимович їхній педагогічній асамблеї, а надто ж тому патлатому дискутерові Берестецькому, з яким найчастіше схрещує списи, і стоїть тоді, вдоволено пожинаючи лаври їхнього сум'яття та подиву: "А що, вхопили? Оце вам і Саламур з Дипломом це-пе-ша (тобто церковноприходської школи)!"

А зараз Антон Герасимович сидів над книгою, за якою давно вже полював і яка аж оце, зрештою, потрапила йому до рук, і містила вона в собі справжнє багатство — поіменний реєстр усіх куренів січового лицарства. З більшою цікавістю, ніж який-небудь детективний роман, вчитував Антон Герасимович ті довжелезні списки козацьких сотень, маючи таємну думку зустріти серед реєстровців і котрогось лицаря на прізвище Тритузний. Бо десь із глибинних надр, з туманних переказів дитинства перейшла йому в спадок певність, що сам він роду лицарського, що недарма дубовий сволок у дідовій хаті прикрашало різьблене — з ятями та з твердими знаками — свідчення про лицарське походження роду Тритузних. "Десь має бути й Тритузний, неодмінно десь має бути", — з цією думкою читав, вчитувався у списки реєстровців (теж з ятями та з твердими знаками).

— Охрім Пожар!.. Лесько Квіточка!.. Ясько Дудка!.. — шепотіли губи його, вимовляючи кожне ім'я з насолодою. — Андрушко Великий!.. Михайло Чучман!.. Махно Заплюйсвічка... Олешко Вічний... Іван Семибаламут... Іван Злий!..

Антон Герасимович зітхнув сумовито: Тритузного поки що не було. Але ж які імена; Лесько, Ясько, Дорош, Жадан, не те що в теперішніх: Едик — Вадик — Жорик... тьху!

За цим роздумом і застала Антона Герасимовича несподівана відвідувачка. Стала на порозі, як тихе літо, як видиво його, Тритузного, юності, що прийшло глянути на його осінь. У газовій косинці, вив'язаній аж трохи грайливо, красуючись у своїх смаглих рум'янцях, стоїть усміхнена, приязна, з високим бюстом... Антон Герасимович одразу її впізнав. Це ж та, комишанська, що на пристані тигрицею на них накинулась, заступаючись за свого синочка, а тепер ось така з'явилась культурна, губи підфарбовані, золотий годинник на руці й плетена з синтетичної соломи сумочка (з тих, що їх можна добути лише в китобоїв, син Антона Герасимовича, гарпунер, теж таку дружині привіз). І ніяких вузлів на ній та корзин з передачами... Тримає в руці лише жмуток синіх волошок, що десь синіли перед цим у гарячих її кучугурах, — вважає, певне, що для синочка це буде наймиліше... Чемно привіталась, питає:

— Це ви будете товариш Саламур?

Мав би вибухнути гнівом, розкритися при такому звертанні чи й вигнати її геть,

але ясно було, що запитує вона щиро, без наміру образити (ось так слава його пішла по світу під цим прізвиськом). І тому він, торкнувши вуса, відповів молодиці з спокійною статечною гідністю;

— Лева по кігтях впізнають... А ви що хотіли?

— Та син мій тут у вас... Кульбака Порфир...

— Знаєм такого... На черешнях зараз, повернуться на обід. Так що доведеться зачекати.

Жінка озирнулась, де б сісти, і Антон Герасимович аж тепер дотямив, що дав маху, вчинив не як лицар, і, щоб виправити свою похибку, досить браво підскочив, подав жінці стільця. Сів і сам біля столу з телефоном, з металевою шпичкою, на якій були понаколювані якісь папірці, мабуть, перепустки. Руку Антон Герасимович поклав на розгорнутий фоліант.

— Тритузний я. Ніякий я не Саламур, — незлобиво пояснив відвідувачці. — Начальник режиму. А Саламуrom став з ласки вашого синочка, це він — семибаламут! — мене так охрестив!

. — Це на нього схоже, — вдавано посуворішала мати, хоча в душі тільки усміхнулась з затаєною гордістю. — Чи не хворів він тут у вас? Чи не бешкетує?

— Сам розкаже... У нас, правда, побачення тільки по вихідних, але для вас зробимо виняток як для знатної виноградарки... Я теж вдома виноградом займаюсь, ну в мене різносортиця, більше напівдикі, не те що ваші "сенсо" та "карабурну"...

А відвідувачка знов за синочка:

— Це правда, що отряха мій став тут у вас ударником праці?

— Що не лацюга, то не лацюга, — визнав Антон Герасимович. — Хапкий до всякого діла, а це вже неабиякий плюс... Можна надіятись, що вилюдніє, обере чесну трудову путь... Праця, вона-таки лікар найкращий!

Оксана, слухаючи Тритузного, була згодна з ним: так, вся мудрість людини — в праці. З нею відчуваєш, що живеш даремно на світі, дає вона певність тобі й шану людську, приносить навіть у самотності радість, іноді майже насолоду, яку, може, й називають щастям...

— Але тільки праця обрана, улюблена...

— Авжеж. У нас вона саме така. Черешню збирати — що може бути приємніше для дівчорі? Учора ваш на лінійці вже серед правофлангових стояв, — це в нас честь така для тих, хто перед веде... Трудяга, нічого не скажеш...

Слухаючи ці похвалки, мати аж цвіте:

— А дома ж був такий шалений!

— Він шалений і тут... Прямо скажем, трудний хлопець, але є в ньому й таке, що хоч-не-хоч викликав симпатію... І що роботи не боїться. І взагалі... смілива, хвацька душа! Одне слово, з живчиком, з перчиком хлопець. — Антон Герасимович і незчувсь, як скористався примовкою директора, що її сам свого часу висміював.

— Спасибі ж вам, — тихо, з почуттям вимовила молодиця. — Така я вдячна вашій школі... Хіба я не розумію, що було б зі мною, матір'ю-одиначкою, в інші часи, яка доля

ждала б і його, і мене? А тут, бач, сама Батьківщина взяла малого під свій прихисток, щоб не пішов по безпутній дорозі...

— Вірно, міг би хлопець зовсім розпоганитись, а зараз він у надійних руках, — запевнив Тритузний. — Тут до нього увага, тут за ним догляд і вдень і вночі. Звісно, нам, персоналові, це не минається безслідно, декому передчасно здають нерви, зношується організм... Одначе щадити себе не доводиться, бо — треба...

— Спасибі, спасибі, — знов повторила жінка душевно.

— Можете уявити, яких сюди нам направляють... Понівечені вже та покручені, як отой карагач у пустелі... Так уже його крутило та викручувало життєвими бурями... А мусимо приймати, братись за його формування. Ох, не просте це діло — формувати людину...

— І не кожному воно дається, потрібен хист і до цього, — узгідно каже відвідувачка. — Та ще хто як ставиться до своєї роботи... Візьміть хоч і в нас, коли вийдемо навесні на виноградники обрізати кущі... Один робить це швидко та якісно, а інший — особливо з гастролерів перелітних — женеться лише за заробітком, ганебний слід кидає позад себе: цілісінькі кущі, які йому здалися трудними, геть повикидав, бо легше відразу зрізати цілий кущ, аніж думати над тим, як правильно його сформувати.

— Так то ж просто кущі, — вигукує Антон Герасимович, — а наші кущі — це живі людські душі! Юні ще та незаскорузлі, куди його спрямуєш, так воно й ростиме... Сьогодні діти — завтра народ!

— Чомусь погане до дитини само липне, а добре так важко доводиться прищеплювати, — з сумом сказала Оксана.

— А прищеплюєм! — вигукнув начальник режиму. — Хай навіть воно і кричить, і відборсується, бо ще не тямить, що добро йому щеплять... Беремо сюди найтрудніших, тих, що вже пройшли Крим і Рим, — інший і дорослий не бачив того, що воно вже встигло пережити.

— І звідки в них ця пристрасть до бродяжництва?

— А звідки — до безглузлого руйнування? Ти зробив, ти ці ліхтарі поставив, засвітив, а я поламаю, потрошу, бо мені так хочеться. А якщо до автобуса, то вскакую першим, захоплю місце біля вікна, бо там моїй особі приємніше сидіти, вона хоче вітерцем обвіватися, а ви грубі, черстві, бо вимагаєте, щоб я встав, поступився місцем перед кимось старшим... Говоримо все про пережитки, а воно й нажитки наші нічим не кращі... Скільки їх таких розвелось, котрим пошанувати старших здається принизливим. Іноді навіть у добропорядній сім'ї воно раптом стає бездушним вимагачем, шкурником без совісті й честі. А батькам? Нема ж тяжчої кари, ніж кара дітьми! Жорстокими, невдячними... Ще на світі не жило, а вже набралось звідкись диких понять, хамства, нахабства, а нам усе це треба вичавити з них, як отому письменнику, що по краплі вичавлював із себе раба. Тільки він сам із себе, а ці ще самі не вміють, мусимо допомогти. Бо нікому ж не байдуже, якими вони виростуть, оці потомки, оці, що завтра мають нас замінити... Дивишся на нього й думаєш собі: ким же ти будеш? Бур'яниною, шкурником безсовісним чи людиною, якою пишатиметься

народ?

Дедалі більше розпалювався Антон Герасимович, і відвідувачці до душі був цей його щирий пал, звертався до неї вже не просто один з вартових, що стережуть хлоп'ят, а наметикований педагог, який багато чого спостеріг у житті і близько приймає до серця долю цих трудних малолітків, що потрапили за браму. Вже чула вона від нього мудренні слова про агресивність натури підлітка, і про дисгармонію поведінки, і про те, як обережно треба торкатись до пуп'янка ще не розквітлої дитячої душі... Мабуть би, зацікавила в подиві педагогічна рада, почувши, якими термінами тут оперує зараз Антон Герасимович...

— Буває, розводять дискусії, чим краще виховувати: любов'ю чи страхом? — дедалі збудженіше вів Антон Герасимович. — А по-моєму, і тим, і тим... Бо плакатиме наша педагогіка, коли тільки по голівці гладитимем, так само як і тоді, коли тільки ремінь над ним свистить... Адже воно тоді скритним стає, ховається, причини його настроїв уже для нас невідомі... Крик, сльози, лють, тікав світ за очі, а ми й не здогадуємось, чого воно казиться. А його, може, хтось покривдив, може, мати його заміж вдруге або втретє виходить, і воно страждає від цього, ревнує, — у такому віці дитячі ревності страшні, воно на все здатне...

"А я ж його, як доведе, теж лякаю, що вийду заміж, виїду кудись", — з жалем подумала Порфирова мати і знову з надією і пошаною дивилась на Антона Герасимовича. Адже цей чоловік, здавалося їй, у спроможності дати щодо сина справжню пораду, видно, він наскрізь бачить своїх підопічних, читає, мов розгорнуту книгу, їхні дитячі правопорушницькі душі. З вигляду простий, навіть грубуватий, не одразу вгадаєш у ньому аж он якого вченого чоловіка, що, як на її думку, міг би бути й доктором відповідних наук. Недарма ж ото біля нього книга така серйозна, у шкірі... Анітрохи зараз не шкодувала Оксана, що віддала коханого синочка сюди, на вишкіл цим досвідченим, терплячим і вимогливим людям.

— У вас, мабуть, теж діти? — запитала.

— У мене й онуки, — з гордістю посміхнувся Тритузний. — Так, знаєте, швидко все змигнуло. Життя, воно не стоїть на одній нозі, мчить і мчить вперед, мов поїзд пасажирський: одних висадить, інших набере, та й далі, далі... Мало хто й помітить, кого лишили на цім полустанку, а хто новий сів... Ще наче вчора був молодим, до дівчат лицявся... Бо хоч і бідні були, зате веселі, співучі, виходимо, було, увечері в плавню, на човнах катаємось, купальські розводимо вогні... До пізньої ночі співи та гуки... Ех, не співайте, півні, не вменшайте ночі!.. А тепер уже й плавнів тих нема, і русалок усіх річкові ракети розполохали, не гойдаються на вербах ночами...

Говорив це Аніон Герасимович з настроєм, бо чомусь хотілося постати йому в очах відвідувачки людиною, якій поетичність не чужа і думки якої сягають далеко поза ці мури.

— А я ж ваші плавні сама корчувала, — сумовито всміхнулася жінка. — Може, якраз ті, де ваша молодість зі співами при місяці ходила...

Промовчав Антон Герасимович, задумливо дивився в принішклий на столі

телефонний апарат.

— Є люди, — сказав нарешті, — що мало чим цікавляться, я їх дрібнодухами чи й зовсім пустодухами назвав би... Одним днем живе, як та качка: ряски нахапавсь, воло набив і чого йому ще... Наїдений, напитий, півлітра на столі, а в кутку телевізор з футболом, можна цілий вечір сидьма сидіти до нього прикутим... А ми б не хотіли, щоб наші вихованці такими виростали. Людині замало качиноного щастя!..

Голос Тритузного лунав гучно, піднесено, і таким його й застала Марися Павлівна, що зненацька влетіла до прохідної чимось збуджена, розхвильована, напалена сонцем польовим. Десь була, десь їздила, вбрана по-святковому, в міні-спідничці, хоч така вільність і суперечить шкільним правилам... Вона вже, видно, більше почуває себе десь там, на своїй "Бригантині", якою зараз тільки й живо. З відвідувачкою привітно перекинулась словом, Порфира, мовляв, ви тепер не впізнаєте, і після цього одразу до Антона Герасимовича з своєю радістю:

— На аеродромі була! Їздила з Ганною Остапівною сина її зустрічати!.. А літак затримався, десь у Прибалтиці нібито гроза не пускала...

І за кожним словом оченята їй яскрілись, блищали, і голос бринів незвично, як буває тоді, коли людину переповнює почуття якоїсь потаємної радості, почуття велике й нестримне... "Так наче своє щастя зустріла", — з присмутком дивилась на неї Оксана, що одразу мовби пригасла в присутності вчительки, мовби злиняла перед її яскравою молодістю. Щось сталося, це ж видно по ній, хоч вона, може, й сама ще не розгадала свого почуття... А від нього й красива... Чому кохання завжди красиве? Чому злоба завжди потворна?

Марися, рішуче відсунувши телефон, присіла на край стола, виставивши стрункі свої ноженята, і все щебетала до Антона Герасимовича. Яська, сина Ганни Остапівни (Ясько — ім'я яке чудне!), вона вже, виявляється, запросила виступити біля вогнища на відкритті літнього табору, хай про ту свою конвенцію розповість, про шторми та айсберги, таке юним бригантинцям тільки подай, вони будуть у захваті!.. Збуджено дзвенів, переливався той щебет молодого щастя, а відвідувачка, схилившись, сиділа з пучечком волошок притихло, і, якби дано було читати Марисі її думки, мабуть, прочитала б: "З усіх країн найкраща країна — Юність. Але хто відплив від її сонячних берегів, тому назад нема вороття. Нема таких кораблів, нема таких бригантин, щоб туди повернули... Хіба що пісня інколи занесе людину в той край на своїх нестаріючих крилах..."

З сумовитим усміхом простягнула волошки Марисі:

— Це вам... За те, що клопочетесь моїм розбишакою... Чи, може, він уже чемніший став? Який він зараз? — допитувалась мати з надією.

Марисі, видно, не легко було на це відповісти. Протягом останнього часу різним бачила хлопця: і бешкетно-веселим, що ладен очі виштрикувати, і до сліпоти озлобленим, грубим, а зараз частіш усього бачить... задумливим. Іноді її аж тривога бере: про що він? Чого ото лоба схмурює? Просто посерйознішав? Адже це якраз той період, коли дитина починає узагальнювати явища, починав вловлювати якісь доти їй

не доступні закономірності життя... А може, є й інші причини тих його задумувань... Дехто з колег вважає, що треба їм не давати замислюватись у цьому кризовому переростковому віці, бо думка підлітка неодмінно шугатиме вбік, кудись у пороки, вади, в гріхи!.. Адже таке їх чимось принаджує, викликав нездорову цікавість... Останнім часом хлопець трохи присмирнів, від думки про втечу вже, здається, відмовивсь, змирився з долею. Виховательку така упокореність аж непокоїть: чи не надломилось щось у ньому, чи не перестарались, бува, у спільному педагогічному натиску на його дитячу волю та психіку, чи не став притуплюватись у ньому самий інстинкт свободи, чи як там його назвати? Але про ці свої сумніви Марися не стала говорити матері, навпаки, приспокоїла її, що Порфир вирівнюється, особливо в праці, тут він просто віртуоз!..

— Однак трудове умільство — це для нас іще не все, — говорила Марися Павлівна. — Наша мета — щоб син повернувся до вас внутрішньо оновленою людиною, щоб не глухим був до матері, не безсердечним... Ми віримо, що він за все оцінить вас, пройметься чи, може, й пройнявся вже почуттям синівської відданості, почуттям гордості за матір... А будуть глибокими ці почуття, то буде й здатність іти на подвиг...

— Дивлюся на вас і думаю; така ви молода і згодні піти на чужих дітей, взяти на себе клопоти з найтруднішими...

— А вони вже мені не чужі, — всміхнулась Марися. — Тут волі-неволі поріднишся... Тепер можу зізнатися: не раз до сліз доводив, думалось навіть часом: геть кину школу, до дідька всіх вас! В очі штрикаєте, під партами лазите, витівками своїми до краю вимордовуєте... Ну, а потім втяглася... мабуть, загартувалась, — додала іронічно.

Ще й ще могла б розповісти, як почувалась, коли воно тебе ображає, героїствує перед тобою, їжить, колючить, а ти мусиш терпіти, стримувати себе, бо за всім цим уловлюєш дитячу його невлаштованість, шукаєш способу знеболити його прихований біль... Уже і вночі стоїш над його ліжком, слухаєш дихання неспокійне, стогін якийсь, і серце твоє розшарпується від невідання та невміння допомогти... Ось тоді, здається, й відчула вперше в собі не просто випускницю, яка прийшла досліджувати звихнутих, найтрудніших, вистежувати, якою виростає людина в режимі напівсвободи, гіршою чи кращою стає (щось таке блукало в голові, коли подалася сюди), ні, серед цих терзань та нервувань якраз і прийшло до тебе педагогічне прозріння, і ти справді відчула в собі вияви того, що зветь покликанням, відчула в собі не службістку казенну, а вчительку майбутніх громадян, виховательку з серцем, з душею, з пристрастю, з темпераментом...

Сидячи на ріжечку стола, Марися раз у раз ловила на собі погляди відвідувачки і сама уважно розглядала її, бо хотілось би їй глибше проникнути в душу людини, котра знала Вільну Любов, знала спалах шаленства і зараз, може, й потерпає за це... Свідомо знехтувала умовності, з власної волі пішла! Цим вона тепер найбільше й зацікавлювала Марисю. "Вона пішла за своїм почуттям, за силою пристрасті, а ти? Ти — чи змогла б?"

Щоб зробити якусь приємність виноградарці, сказала їй:

— Ми й вас запросимо на вогнище до наших табірних...

— А мене за що? За які айсберги?

— За що? — примружилась учителька. — Завдяки вам однією пустелею буде менше на планеті! Саму природу робите досконалішою, вносите в неї розум і душу, а ви питаєте за що... Рoste там, де не росло, родить там, де не родило — хіба ж про це не варто буде нашим послухати? Те, чим ви сьогодні займаєтесь, завтра взагалі, може, буде найважливішим у житті...

З черешень мали ось-ось повернутись. Антон Герасимович, глянувши на годинник, повідомив про це.

Мати в нервовій напрузі стала прислухатися, чи не під'їжджає шкільний автобус до брами. Радісно й бентежно уявлялося їй, як вискочить з автобуса її ненаглядний тиранчик, лобатий, засмаглий на тому черешневому сонці, — цікаво, яку міну він скорчить з несподіваним, коли заглядить біля прохідної поряд з учителькою і своєю мамусю, таку принаряджену ради сьогоднішніх відвідин.

Може, й хлопців не посоромиться, кинеться до неї і, як маленький, припаде, обів'є теплими рученятами шию. І що може бути дорожчим за цю безмовну його ласку, в якій буде й каятьба за минуле, і надія на майбутнє, і шалена безпам'ятна радість зустрічі з нею тут, біля брами... Все те мати відчує до найтоншого поруху, на все відповість рідній дитині ніжністю й своїм безмежним материнським прощенням!

Задзвонив телефон, і Тритузний одразу виструнчився біля апарата, самою поставою даючи зрозуміти учительці й відвідувачці, що він зараз тут на посту, що він і віком, і службою — старший серед них.

— Хто? Хто? — суворо перепитував він у трубку. — А ви ж де були? Оце новина... Оце порадували, розгильдяї ви такі!..

Обличчя начальника режиму збуряковіло, цупкий вус його сердито нащетинився, і вже був Тритузний як ніч, коли обернувся до Марисі Павлівни:

— Чули?.. З саду — втеча! Групова! І серед заводіїв Кульбака ваш, — глянув він на відвідувачку так, ніби в цьому найперша вона була винувата.

XXVII

Багато їх розбіглося, аж незручно було показувати цифру у зведенні, проте надвечір перші втікачі почали прибукуватись, далі інші позбродились, хто відкіль... Не було трьох: Бугор не вернувся, Кульбака та Гена Буткевич. їхні ліжка й після відбою zostались неторкані.

— Мій промах, мій! — виправдовувався того дня перед Ганною Остапівною Тритузний. — Надало ж мені послати з ними того телепня. А він, виявляється, з тих, що тільки й уміють конфліктувати, оздоблювати проти нас... Духу ж тепер його не буде в нашому закладі!

Антон Герасимович, почуваючи свою провину за цей недогляд, під гарячу руку ладен був подати навіть у відставку, але Ганна Остапівна відставки не прийняла, залишила питання відкритим до повернення директора.

Як водиться в таких випадках, було оголошено розшук, повідомлено куди слід, названо прикмети втікачів. Одначе наслідків це поки що ніяких не дало. Зникли маленькі пірати, збезвістілись...

Хоч інформація, яка надходила до спецшколи, й не вважалася дуже точною, проте, за деякими ознаками, можна було схилитись до думки, що втікачі не забігли кудись на околицю всесвіту, що хтось, схожий на них, десь блукає тут поблизу, визиркує, вистежує звідти, як вистежують, хай поки що в уявленні фантастів, позаземні загадкові спостерігачі життя нашої планети. Присутність утікачів якось почувалась і в довколишніх виноградниках, і в степах, і в різних чутках, навіть якщо й виплоджені вони були тільки уявою. Ночами Марисі здавалося, ніби за верандою щось шелестить у кущах, і вона схоплювалась, тихцем виходила на обстежини, бо чомусь була певна, що це нишпорить у темряві її маленький лицар, замучений докорами сумління. Одначе в кущах пошелестіло та й перестало. Ще котрісь рибалки запевняли, нібито бачили втікачів у плавнях, шурхнули в шелюги, і зі стрижених стали такі вже зарослі, що аж патлами зачіпалися за вербове віття. І заїжджий археолог докинув напівжартома, що хтось невідомий уночі нібито ходив довкола їхніх наметів, мабуть, приваблений скіфським золотом, що його археологи, звичайно ж, лопатами гребуть та під голови собі в наметах складають. Більше того, прибиральниця з виноградарського радгоспу, яка наглядає за директоровою квартирою, доки господар перебуває у відрядженні (а дружина разом з ним), клялась, що одного вечора в директорській квартирі хтось телевизор дивився, не інакше — новоз'явлений домовик! (Мабуть, тепер уже й домовики без телевизора не можуть). Нічого не взяло, а стільці попереставляло, і телевизор увімкнутий, важкі плюшеві порт'єри опущені, щоб на вулицю не видно було... То хто ж це міг бути?

І, може, й недалеко відступилися всі ці чуткарі від істини, бо таки ж знаходили в лісосмугах то тут, то там кубла, де хтось ночував, і сліди хлоп'ячих ніг помічали на розпушених виноградниках...

Як ота червона планета Марс, що то наближається до нас під час протистояння, то знову віддаляється кудись на околиці сонячної системи, так і ангелочків наших щось то наближало ледве не до самого муру спецшколи, то знов відкидало геть, несло, як перекотиполе, кудись у степи.

А вночі в степах справді, як у всесвіті, всюди вогники, вогники плавають, наче планети ходять по своїх орбітах: почалися жнива! Тож і ночами степ не спить, живе, він мовби перемовляється тими вогниками, що там зустрічаються, там розминаються, посуваються то швидко, то поволі, рухаючись і шляхами, й полями (швидко — то на близьких полях, а якщо поволі — то це комбайни ходять десь далеко, далеко). Подібно до того, як ходять зорі та планети у всесвіті, так тут зараз прокладають свої орбіти володарі нічного степу — механізатори; перемовляються вогнями, паче мовою маяків, уся темрява розкреслена їхніми орбітами, весь степ і вночі ще пахне зерном, свіжою соломою, курявою, хоч її й не видно в темряві, і заночувати тепер можеш будь-де, зарившись з головою в кучугуру щойно скинутої комбайном соломи, ще повної денного сонячного духу.

Вранці, коли ангелочки схоплюються, то скорше на чортенят схожі: невмивані кілька днів, замурзані, закіптюжені, ще й солома стирчить із-за вух. Тільки прокліпався

— вже маєш думати про якесь промишляння, бо кухні тут для тебе нема, однією ж свободою не проживеш, хоч яка вона солодка...

Усе далі несло наших ангелочків в обійми волі, несло на різні випробу, ризики та пригоди.

Одного разу по них навіть стріляли, коли вночі кружляли довкола польового табору, обсадженого тополями. Сторож стріляв з дробовика, маючи намір, певне, полякати, бо не вірилось, щоб усерйоз він хотів підстрелити, як зайця, котрогось із них, — кому ж охота, казав Гена, мучитися потім ціле життя, відчуваючи себе вбивцею.

А загалом на польових станах їм якраз і всміхалася доля в образі щедрих та жалісливих тіток-кухарок. Досить було тільки виповісти проникливу легенду про те, як їхали вони зі своїм ремісничим училищем десь на екскурсію та ненароком відстали, відбилися від своїх без копійки в кишені... Досить було цю Порфирову музику передати в майже плаксивому виконанні Бугра, як перед хлопцями вже з'являлася миска гарячого борщу і хліб білий, мов сонце, нарізаний великими скибками, і можна було вволю трапезувати, доки прийдуть до кабички ті, про кого написано гаслом на арці польового стану: "Слава рукам, що пахнуть хлібом!" Але хоч їм і слава, та зустрічей з комбайнерами блукачі уникають, надто ж після тою, як один з механізаторів прискіпався був до них і пробував навіть затримати. Добре, що в хлопців ноги для втеч нагреновані...

Ось так і живеться їм, як птахам небесним: там поклюють, там подзьобають і далі у світ-галасвіт... А одного разу вирішили навіть культурно розважитись, скориставшись тим, що в директора винрадгоспу марнується, пилюкою припадає у квартирі телевізор "Електрон". З директором у Порфира свого часу були нормальні дипломатичні стосунки, допомагав хлопець йому навіть ставити телевізійну антену, тож не вбачав Кульбака особливого гріха в тому, що вони, набігавшись, трохи спочинуть, відведуть душу перед екраном, адже господарів нема, і новісінький телевізор однаково гуляє, марнується без роботи. Тільки рішуче попередив Бугра, що у квартирі нічого не чіпати. Бугор обіцяв, одначе не втримався, прихопив-таки кухонного ножа, і, коли вже вони залишили будинок, нахилився біля веранди, чогось шарячи рукою між листям.

— Ти що там шукаєш? — в тривозі зашепотів Порфир.

— Та треба ж йому виноград підрізати!

— Навіщо?

— Щоб повсихав!

Перед тим він уже розповідав хлопцям, як, будучи в місті, заохотки це робив: фінкою лозу при землі чик! і вже вона повисла, як перерізаний кабель телефонний... І хай тепер па верхніх балконах ждуть, коли він до них дотягнеться. Ось таке й тут він збиравсь проробити. Цього Порфир допустити не міг. Але ж не віднімеш у нього силою ніж, тому вдався до хитрощів:

— Дай я сам переріжу!

І коли ніж опинився в його руці, Кульбака розмахнувся й наосліп пошпурив його в темряву.

Тієї ночі вони знов посварилися, ледве до бійки не дійшло, насилу Гена їх помишив.

Брили кудись навмання, аж доки в степу напалохла їх скіфська баба, що несподівано виринула з темряви, бовваніючи на невисокій, за довгі віки дощами розмитій могилі. Спершу напалохла, а потім притулок цим блукачам дала, розташувались біля неї осідлищем на ночівлю. Пробували розгледіти в темряві загадкову усмішку старої скіф'янки чи половчанки та узор на її кам'яному вбранні, а потім під захистком її лежали в духовитій теплій траві й відчували, як ще не зовсім вичахлий камінь диха на них теплом відлетілого дня. Дивились, як грають у небі зорі, мабуть, на спеку, на суховітрицю.

— Чогось так довго татко не озивається, — почав було Гена. — А що, коли приїде, а мене нема?

— Не скімли, тонкосльозе, — обірвав його Бугор.

А Порфир, який часто бачить товариша зажуреним і розуміє причини його журби, знайшов і зараз для Гени слово підтримки: зрозумій, зайнятий він, твій татко... В архітекторів клопотів по горло... Та ще, може, терміново проектує павільйон для всесвітньої виставки, ти ж казав, що він мріє про це...

Зоряно, тихо, просторо. Серед цієї природи Порфирова душа відчуває себе на місці. Лежиш серед степу, вільний та незалежний, слухаєш, як шаленіють коники в траві, цілу ніч не вщухатимуть ці завзяті трав'яні оркестранти. А там уже тобі зоріє світанок. Пружиною перший схопився Порфир, бо душа його не хоче проспати ці росяні блакитні світанки, бо, як мама каже, "ранні пташки росу п'ють!". Порфирові кортить підгледіти, як п'ють росичку жайворонята, як співають вони її з кожного листочка своїми маленькими дзьобиками. А роса, вона ж найчистіша з усього на світі, тільки сльоза людська ще така чиста! Кажуть, у росі є навіть пеніцилін, певне, тому нею дідусь під час недуги очі вранці промивав.

Уявляється Порфирові, як уже й зорянки, попрокидавшись у комишанських плавнях, співають рясну росу з очерету та з листатої папороті. На островах, там роса як вода, просто купаєшся в ній, як тоді, коли наукова станція була влаштувала на острові свій пікнік на День Перемоги, і гуляли допізна, і мама з росянками на віях при місяці співала свою улюблену "Ой чорна я си, чорна". Співаючи, зовсім відмолоділа, стала як дівчина, здається, й про Порфира забула, жила десь в інших, в дівочьких своїх небесах. Дуже красива тоді була, красивіша, ніж будь-коли. Тільки жаль, що про нього забула. Ніхто з присутніх про Порфира теж не згадав, не погукав, не спитали — вечеряв він чи ні, чи ряскою тільки й живився, як каченя, що цілий день шубовскає у воді, всіма забуте, нікому не потрібне. Ревнощами мучився того вечора, з очеретяної засідки визирав, стежив, як мамуня, повна вечірньої краси, підхмелена та весела, катається з залицяльниками в човні, і сміх її чути, і далеко потім над водами лягає її зболений спів... Ой чорна я си, чорна... А Порфир, бач, русявий удався. Де ж він, той, у кого він вдався? Чи коли-небудь перетнуться їхні дороги? Чи станеться коли, що життя поставить їх очі в очі: це ось Порфир, уже юнак у морській безкозирці з стрічками, розвіяними на вітрі, а це той, невідомий батько його, майже нереальний,

нафантазований, мов снігова людина

Як і щоразу при таких думках, озиваються у ньому всі його душевні врази, йому стає до сліз шкода себе, і хочеться комусь виповісти свою журбу, але знає, що не виповість, вимовчить у собі, бо не догукнеться до тих, до кого хотів би догукнутись, з високостей на нього байдужістю віє цей зоряний невідкличний світ.

— Розкажи, Гено, ще про снігову людину. Так лежать вони, блукачі, і зорі грають над ними по всьому небу, великому, як океан, і снується Гені про когось давнього, про лицаря, що пролежав заморожений в Гімалаях тисячу літ чи й більше, в нерухомому стані пробув у вічних снігах, а тепер, у двадцятому віці, в зв'язку з потеплінням віджививсь і йде по планеті, мов Уленшпігель, через світи і країни, йде, додивляється, здивований, до теперішнього життя. Зовні він цілком як сучасна людина, але на що не гляне, то все бачить уперше: і комбайни, і літаки, і світлофори в містах, бо як поринав у сплячку, цього ще нічого на світі не було, і товаришами йому були ті, що ходили звідси походами на персів, що цілі лаврові гаї несли на своїх списках. Той тисячу літ проспав заморожений серед льодовиків, а інших, теж давніх, тепер викопують археологи. Гена пропонує, щоб їм, утікачам, пристати до котроїсь партії археологів, що всюди зараз риються в степах, вони для допоміжних робіт набирають нібито й підлітків — ото було б цікаво!..

— Лопатою цілий день? — злінька озивається Бугор. — Від роботи коні дохнуть.

Він вважає, що краще податися в Бахчисарай, там у нього старший брат десь м'ясникує, рубає баранів на шашлики та чебуреки. А чебуреки там — як лапоть завбільшки.

Стугоніння чути в степу. З темряви з'являється летючий вогняний дракон з довгезелезним хвостом, згрізна гуркочучи, переміщається в просторі.

— Експрес!

Хлопці схоплюються, вдивляються в те чудисько, далеке, мимойдуче, що вогнями з пільми та залізним двигінням протинає степ, розруйновує цей тихий, зоряний, кониковий світ.

— Ах, зміюка...

Бугор замишляє вчинити напад на один з тих нічних експресів, що вони йому чогось ненависні, зокрема тим, що курортників до моря везуть та різних маминих синків товстоногих, у коротеньких штанцях, які хоч зростом вищі за матерів, а їх за ручку ще водять, тортами та морозивом запихають. Бугор не розумів, чому хлопці не підтримують його войовничості. Оті чебуреки, що десь не для нього шкварчать, йому, видно, піддають завзяття, він жадає нападу, йому б оце бити, трошити, просто звідси б кинутись навперейми тому експресу, де освітлені вікна пролітають, змигують, як летюче видиво чийогось благополуччя, комфорту, затишку, життєвої влаштованості. Фіраночки там у них на вікнах, вхопити б каменяку в-під насипу, та ось вам по фіраночках, по склу, щоб тільки брязь! та брязь! на друзки. Його охоплює екстаз зловеселого божевілля, він, зірвавшись на ноги, мерщій шукав грудок, рве сухогруддя, з лайкою шпурляє й шпурляє по тих недосяжних вікнах, і, мабуть, йому вчувається, як

дзенькає розтрошене скло, бо він аж сатаніє, викрикуючи:

— Нате ж вам! Нате! Ось вам фіраночки! Коди не стало летючого вогняного дракона, коли зник він за обрієм, аж тоді Бугор, зазнавши цього похмурого вдоволення, присів коло хлопців, задиханий, ніби після справжньої битви з експресом. Знайшов сигарету, почав прикурювати, сірники в його руці обламувались, ледь спалахнувши, і видно було, як тремтять йому руки, аж Порфир не втримався:

— Руки трусяться, наче курей крав!

— Заткнись.

Прикуривши нарешті, Бугор кинув сірник, не затоптавши, довелося це зробити Кульбаці. Бо з вогнем у степу не жартуй. Колись Порфир бачив улітку, як горів хліб. Нічого страшнішого нема за степову пожежу, коли люди кидаються в полум'я, в хмаровища гарячого диму, біжать з відрами, з шлангами і плутаються й падають в палаючих пшеницях, а потім когось з попеченими руками, обгорілого до невпізнання, відправляють в лікарню. Колись і дядько Іван був попікся, обсмалився на такій пожежі, викликаній всього лиш іскрою від комбайна.

Важкою для хлопців була ця ніч. То один, то другий схоплювався, вглядався в темінь, бо вчувалося, що хтось до них підкрадається. Бугор аж здригався вві сні, певне, й уві сні не вщухала безглузда його битва з нічними експресами, що, побільшені сном та уявою, виростали в безконечну низку освітлених гуркотливих вагонів, якихось уже мовби абстрактних поїздів, що без нікого ідуть і йдуть, протинаючи степ, оперізуючи планету.

А світанкова пора, отой час, коли над степом зоріє і ранні пташки росу п'ють, застала їх біля траси, де було сухо й безросно. Хоч ніякого руху по трасі, проте хлопці все ж трималися насторожі, ні на мить не забуваючи, що вони втікачі, що за ними полюють. Напередодні з лісосмуги бачили, як гасав по степу мотоцикл, може, то був їхній добрий знайомий Степашко, ловець мічених дитячих душ. А одного разу прокушпелив польовим грейдером і шкільний автобусик, напевне, розшукуючи їх, — над ним можна було тільки посміятися, визираючи з соняшникових джунглів, на які важко осідала хмара піднятої автобусом пилюки.

— Найкраща пилюка — та, що здіймається з-під коліс відбуваючого начальства, — пожартував тоді Кульбака.

Нині їх прибило до цієї ось безіменної степової зупинки. Навкруги нікого. В один бік потяглися величезні поля рицини, а в другий — піщані кучугури з чубами й без чубів, може, якраз ті, що їх мама залишила Порфирові для майбутніх трудових звершень. А поміж цього безлюддя — траса, магістраль, вона вдень аж плющатиме асфальтом, а зараз ще по-ранковому прохолодна після ночі. Біленька будочка стоїть біля траси, кимось невідомим побілена, ще й квітами розмальована, хтось подбав, потурбувався, щоб було де знайти притулок подорожній людині від дощу чи від спеки. Приліпились і вони, ангелочки, до цієї зупинки, ждуть, пильнують автобус, хоч їм то, власне, однаково, куди їхати: чи в той край. чи в протилежний. Коліс би їм тільки, швидкості, рейсу хоч будь-якого! Не самі вирішують, все за них вирішить автобус:

звідки перший прийде, на той і вчепляться, в ту сторону й зашумлять. Звичні вже до таких безцільних катань. Заб'ються в автобус, де тиснява та духота, де репродуктор аж розривається, і тітки сидять над своїми корзинами, кожна незворушна, як Будда, і дядьки-чабани в піджаках, хоч як тут жарко. Дівчата якісь поблизу пересміхаються, кривляться, — корзина чималенька їм ноги віддавлює, "тітко, посуньте", — не чує тітуса, спить... Проїдуть отак від зупинки до зупинки зайцями, як сіли в степу, так і встануть у степу, тільки подеколи Бугор з кривим осміхом виймає з пазухи щось підживитися: хлопці й не помітили, коли воно, оте чуже їстиво, з корзини до нього в пазуху перекочувало.

Зараз Бугор сердитий никає побіля будки, — куриво кінчилось, тому й злиться. А Кульбака та Гена, перевтомлені неспокійною ніччю, сидять край дороги поникло, і Порфир, знічев'я дивлячись на грядочку чорнобривців та струнких рож біля будки, марно намагається розгадати: хто ж їх посадив? Поблизу ні села, ні хутора, а будочка стоїть, дбайливо так причепурена, і чорнобривці біля неї вже розкриваються пуп'янками, і рожі малинові, жовті та рожеві випустили цвіт з-поміж шорсткого листя. Мали б вони бути в росі такого ранку, але нема сьогодні роси, на листі пилюка, нічого пити пташкам польовим, нема де напиться і цим заблуканим ангелочкам, що їм аж у роті після ночі попересихало... Одначе хтось їх таки посіяв, оті невибагливі квіти, що спеки не бояться, не самі ж вони посіялися в степу? Якась добра душа зробила проїжджим людям втіху. При цих думках виринає перед Порфиром мамин образ; ось вона з таких, що не за плату, не по наряду, а просто так, від душі, могла б посіяти, щоб краса з'явилася чиймось очам і порадувала когось, хай навіть і незнайомого...

А Бугор, помітивши, на чому зосередилась Порфирова увага, підвівся знехотя з лавки, підійшов до квітника:

— Яка ж тут для мене росте?

І став поволі в'язи скручувати найвищій, обліпленій цвітом рожині.

— Не чіпай! — аж кинувсь Кульбака.

А той, навіть не глянувши на Порфира, із знущальницькою посмішкою далі мучив стебло, крутив, обшмульгував.

Кульбака зірвався з місця, в безтямі підскочив до нього:

— Не чіпай, гадино! Ти її садив?

Бугор, ще більше під'юджений наскоком Кульбаки і на зло йому, дав собі волю: стрибнувши на самий квітник, він вихилясом, з похмурою радістю пустився танцювати по ньому, чорнобривці так і тріщали під його розбитими черевиками:

— Лап-тап-туба!..

Засліплений люттю, Порфир кинувся на нього, щоб відіпхнути або за руку вкусити. Гена, здолавши вічну свою нерішучість, теж прискочив на підмогу, і саме Гені першому й дісталось від Бугра, від його залізного кулака: ударив так, що кров цвіркнула хлопцеві з носа. Кульбака, успритнившись, зненацька почепився на Бугра ззаду, встиг перегнути, повалити його, і тоді вже вони разом з Геною насіли, накірчили свого недавнього кумира, стали люто товкти його пикою в землю — хоч роси не напивсь, так

землі найжся! Бугор геть заїдений землею був, коли, випручавшись, з лайкою відскочив до будки.

— Жаль, що фінки нема при мені! — процідив, втираючись долонею. — Ну, та ми ще зустрінемось — нема миру під олівами...

Це, власне, була їхня розлука. Бо коли автобус підійшов, Бугор рвучко скочив на приступку, і двері за ним зачинились автоматично, — помчав безплатний пасажир між корзинами кудись, мабуть, на Бахчисарай, де чебуреки, як лапті.

Гена, впоравши носа, усміхнувся до Порфира:

— Ох, і дали ж ми йому... То все він верхи на нас, а це й ми на ньому покатались...

— Тварюка! Він ще погрожує... Та ти мені в чистім полі краще не попадайся!

Наче гора з плечей скинута в хлопців. Збадьорені були обидва, почувались героями, бо, нарешті, поквиталися з давнім своїм тираном. Дістав своє: і за глуми, і за брутальнощі, і що на черешнях фальшував, зваливши вину на Порфира... І, може, десь підсвідоме навіть за те, що підбурив їх на цю втечу... Обтрушувались та шукали гудзики, що під час баталії кудись порозскакувались, комічні моменти бою ще звеселяли їхній дух, на якийсь час забулося й про небезпеку, а вона ж не зникла! Як образ її, раптом виджухнув десь із-за кучугур мотоцикл, і вже замелькав понад рициновим полем грізний інспекторський кашкет. Вітром здмухнуло хлопців з траси, сліпма летіли кудись, миттю змалівши обидва до розмірів горобців! Стали навіть ще менші, стали як оті трав'яні оркестранти, що тільки ступиш, а вони так і бризнуть з-під ніг, щоб безслідно зникнути, збезвіститись у траві...

XXVIII

Є на лимані людина, безстрашний такий, що його безліч разів убивали, топили, а він знов повертається до життя.

Осінь, ніч (бо всі його пригоди відбуваються переважно вночі), темрява — не прозирнеш, а він з товаришем чи й сам у човні без страху йде на браконьєрів. Знав, куди йти, й ночі не боїться, просто в неї світить ліхтариком.

— Не світи, бо як засвіtimo...

А він, нехтуючи погрозою, таки дає промінь, і тоді у відповідь — зблиск, удар! То постріл по ньому — з дробовика. Добре, що у ватянці, — позастрявав у ній дріб. Не розгублюється й після пострілу, кидається до їхнього човна, а вони веслом б'ють його по руках (побиті руки потім назавжди зостануться вузлуваті).

А то ще кидають йому вогонь у човен, щоб спалити.

Ще іншим разом — налітає він серед ночі на таких, що встигли вже побувати в місцях, де козам роги правлять. Відбуде своє такий тип, повернеться, влаштується десь на роботу про людське око, а насправді нічним життям живе, у гирлі щоніч промишляє, хай там хоч яка заборона.

Мотор на човен ставить таких сил, щоб інспектор його не догнав, хіба що спересердя вистрілить йому вслід або ракету пошле... А іноді серед білого дня, коли наздоганяєш зловмисника, він сітки разом з рибою, та ще й з каменем, раніш приготованим, на очах у тебе викидає за борт, ще й глузує: "Візьми тепер мене!..." Бо

знає, що слідчий без прямих доказів справи не заведе... І яка ж спокуса для них у цьому браконьєрському занятті! На ризик іде, про кару забуде, щойно з тюрми прийде — та й знов за своє. Намагається влаштуватись десь ближче до води, замість реквізованого раніше човна, в нього вже дюралька з'явилась, самодерів наробив — однорогих, дворогих, трирогих! — і як ніч, так і на рибця. А то ще острогу-сандолю бере, нею, як вилами, б'є. Рибохвати ненаситні, немає меж їхнім апетитам. Під час нересту риби насолюють цілі бочки, повні горища нав'ялюють, щоб потім з-під поли — на базар.

Ось на компанію таких рибохватів і налетів дядько Іван однієї осінньої ночі. Певне, наперед готувалися злодюги до зустрічі з ним, бо й не тікали, і в рукаві передній мав уже заздалегідь приготовану трубку, налиту свинцем. Ах, це ж він, гроза лиману, безстрашник Кульбака Іван, це той комуніст, що йому більше всіх треба, — ану ж підходь, підходь!..

Він один, а їх троє...

По голові старалися влучити в темряві тим залізом, свинцем налитим, щоб череп йому проломити. Збити у воду старались, а він, хоч уже й закривавлений, усе тримався в човні, кричав передньому, найлютішому:

— Однаково я тебе бачу! Я тебе впізнав!

— А не побачиш більше!

З жорстокістю садистів намагалися бити по обличчю так, щоб очі повибивати, зоровий нерв пересікти, навів щоб осліпнув цей їм ненависний Іван-інспектор!

Нарешті збили, скинули у воду. Нема його, не буде, амінь йому, пішов на дно раків годувати! А той, що його топлено, вбивано, що його ніби навів осліплено й пущено на скін у крижану воду, — він — хоч і на милицях, хоч і з пальцями, пооббиваними браконьєрським веслом! — таки з'являється потім на суді, щоб посвідчити, щоб кинути їм у вічі своє інспекторське:

— Тебе я впізнав і тебе! Думали, на дно пішов, а я знову є! Бо люди мене з води вирятували... Не дали загинути, щоб і далі я вам, гадам-браконьєрам, спуску не давав!

Вродливець смаглявий, як і сестра Оксана, чорнобровий, з усмішкою сліпучою, що все навкруг осяває, а чорні очі весело іскряться — такий цей лиманець-інспектор, старший материн брат, що для Порфира зблизька й здалека живе як потаємний його взірець. Бо не просто мужній та хоробрий (охоронцями голубих полів тільки людей мужніх і набирають), а ще й справедливий, а ще й товариський, у якому гурті не з'явиться, з першої хвилини викликає до себе симпатію. Коли прибуде до своєї сестри на дідизну в гості, тоді в хаті стає тісно від його друзів, тож сідають надворі під абрикосом, і там годі келешками дзень! під веселе дядькове йванове слівце-заклик:

— Вогонь!

І потім з усмішкою пояснить: по браконьєрах вогонь...

А зараз він сидить з хлопцями в порту і весело дивиться, як воші всухом'ятку булки наминають. По очах впізнав, що голодні обидва, і при зустрічі найперше дав їм по булці, яких у нього повна авоська, і навіть вибачився жартома, що до ресторану не

поведе, нема коли та й зачіпки не бачить відповідної.

З неабиякими труднощами добулися хлопці до порту. Після бійки з Бугром та ганебної втечі від випадкового автоінспектора кілька годин проблукали вони, як дикунчата малі, в кучугурах безчубих, що їх призначала мати Порфірові під майбутні його виногради. Потім у Гілеях були, де з кучугурних пісків вигнались у небо акації щоглові (є порода й таких), прикривши своїм розкотистим гіллям вулики радгоспних пасік, що потаборилися всюди з куреннями, з бджолярами похмурими, які не квапились, не поспішали хлопців пригощати медом, бо він, мовляв, ще молодий, ще він — як вода... А один зовсім грубо відрубав:

— Своїх трутнів вистачає...

Усе хотілось Порфірові матір побачити хоч оддалік, і, як йому здалося, одного разу й загледів-таки її постать легку, гордовиту голову, косинкою вив'язану, коли вона в гурті інших сідала до автобуса, — його щодня висилав станція забирати робітниць з виноградників. За всіма ознаками, то таки була вона, але й до неї, найріднішої в світі людини, син не посмів з'явитися в своєму становищі, не дав знати про себе, так і зостався лежати на узбіччі, мліючи в шелюгах від важкої надвечірньої спеки. Бо нащо ж ти їй здався тепер, заблуканець, утікач нещасний, що тільки й можеш бути для матері соромом та ганьбою!

З останнім річковим трамваєм щасливо добулися зайцями до порту, хоча в самім порту ледве не потрапили дружинникам до рук. У скверику портовому в кущах тамариску ніч провели, аж почаділи від духу тамарисків та терпкого запаху каучуку, що його крани цілу ніч вивантажували на причалі. Охоплені смутком, бачили вранці, як покидає порт їхня мрія мрій, бригаantina їхня недосяжна — учбовий вітрильник, що пішов у кількамісячну плавбу з морськими курсантами. Саме на той даленіючий вітрильник дивилися, ажурно-легкий та високий, коли за спиною в них з'явився хтось і лагідно поклав Порфірові вузлувату руку на плече. Злякано обернувшись, комишанець побачив над собою смагле, повнощоке обличчя дядька Івана, його очі, переповнені чорним іскристим сміхом. Топлений та не втоплений, вбиваний та не вбитий... Стоїть з авоською в руці, посміхається:

— Чи далеко зібралися, мореходи?

— Ми... ми... на лиман у гирло... — промимрив Порфир якось пискляво, аж сам не впізнав свого голосу.

В усмішці інспектора з'явилося щось хитрувате. Якщо, мовляв, лиман їх вабить, то це добре, бо тут груди Дніпра. Груди широкі, могутні...

Сидять тепер з ним на лавці серед розімлілих тамарисків та завзято булки гризуть. Дядько Іван розповідає, що сім'я його зараз на лимані, там, де інспекторський пост. Дружина кухарює, а маленька Наталочка допомагає матері, а деколи — й батькові, бо зір у неї гострий, — окинувши поглядом акваторію, одразу помітить, де чесні рибалки, а де порушник... Щодо хлопців дядько Іван не надокучливий, може, й здогадується про все, однак не доскіпується, звідки та як тут опинилися, це його мовби зовсім не обходить. А якби запитав, то почуває Порфир, що не зміг би йому збрехати, не зміг би

його частувати вигадками, як це з іншими поробляв; відкрився б йому з першого слова, виклав би чистісіньку правду про все: як завівся на черешнях із тим Крокодилом і як пустився з хлопцями в це піратське життя, від якого перед тим, здавалося, вже назавжди відмовивсь. Усе б дядькові Йванові виповів без брехні, бо є такі люди, що їм сказати неправду просто не зможеш, язик не повертається. Однак не питає. Натомість чують хлопці, як доводиться йому час від часу ганяти безбілетників на приміських лініях, — на правах громадського контролера...

— Стоїть нечесане дитя віку перед тобою, підпарубчак уже, патли аж на шию відпустив, а квиточка забув узяти. Та чого ж ти забув? Гроші витягли чи поспішав дуже? Та кажи ж, хоч що-небудь, голубе! А він стоїть, бовдур бовдуром й на слово не спроможеться. Збрехати і то не вміє!

— Ну й що ж ви з ним? — запитує Гена.

— З яким як: індивідуальний підхід. По очах визначаєш, чи в ньому хоч трохи проблискує совість, чи ні. Все ж таки хочеться віриш в людину.

— А отим, що очереги з весни палили, коли вже й птахи гніздилися, — нагадує Порфир, — тим, мабуть, все безгарно зійшло?

Далися йому ці очерети... їх, щоправда, випалюють щороку, це дозволяється комишитовим заводам, але ж тільки ранньої весни, до певного числа. А цього року, запізнившись, загаявшись, плавню палили справді з порушенням строків, коли перната дичина вже почала була гніздуватись. Птахів там розполохали тьму. Спробуй тепер винуватого дошукатись! Кінчилось нічим, дядько Іван знає про це, і хмарка пробігав по його крутому чолу...

— Притягаєм до відповідальності, та всіх не притягнеш, — каже він з притамованим гнівом. — Браконьєрське плем'я, воно ж, як філоксера, живуче і хоч у різних личинах постає, а суть одна — хижацька... Той рибу б'є, цей птахів разом з очеретами випалює, а скажи йому, він ще й державними інтересами прикривається... Сліпа душа, він про завтрашній день не думає, йому навіть невтямки, навіщо цю природу так уже треба берегти, навіщо ради неї цілі штати інспекторів держава тримає...

— І річки та повітря забруднюють по всій планеті, — сказав Гена... — А планета ж наша одна, другої такої нема...

— Ото-бо й воно, — нахмурюється дядько Іван. — Кожному слід би думати, що господар планети — це ти — людина, що, крім нас, на планеті — нікого... Не лев, не тигр, а людина в природі найстарша! Тож по праву старшого мусиш захистити і дерево, і пташине гніздо, і комаху. Можемо все тепер, все нам під силу. Ліси на безліссі розводимо, річки повертаємо, живлющу вологу даємо в степ, це ж здорово, правда? Тільки ж, проектуючи греблю, скажімо, подумай і про те: а що з гирлом буде? Чому очерети в гирлі починають висихати, нерестилища гинуть? Чому не турбує тебе, що птиця розлітається і солоня вода підступає з моря вгору аж так, що дельфінчуки вже мало не до Комишанки заходять... Про це хай дядя думає? За долю гирла хай тільки інспекторам болить? — Помітивши, що хлопці присмутилися, дядько Іван усміхнувся: — Ну, та ми не з тих, щоб духом падати, нам це рішуче заборонено нашими

інспекторськими правилами... Охоронець голубих полів мусить бути завжди на висоті. Бо наш брат не тільки свій лиман береже — турбується він про всю світову акваторію! Іде в такі місця, де міжнародний лов ведуть, інспектує судна різних країн, не дозволяє їй своїм порушувати. Іноді він аж надто причепливим здається... Був випадок: свої ж радіограмою скаржаться на такого причепу, мовляв, сусіди ловлять, а цей нам план зриває, що з ним робити? "Зв'яжіть його та в трюм, а самі ловіть!.." Тільки ж чорта з два! Зв'язати себе не дам, і в трюм мене не закинеш, якщо за правдиве діло стою!

Це, виявляється, в характері в них таке, у Кульбак: родове, фамільне, чи що? Дідусь ото який кволий був та війною пом'ятий, але ні перед ким страху не знав, — чи, може, як дехто вважає, фронтowa контузія якраз і приглушила в ньому почуття страху? Бо не побоявся ж із тими негідниками зчепитись, коли цілою хуліганською ватагою вночі вони налетіли на радгоспні виноградники...

Не раз уже чув Порфир про ту нічну драму, але все якось туманно, мовби недомовлено. Певне, мама навмисне щадила дитячу душу, не хотіла всіма подробицями ще більше розранювати хлопця, адже ж ішлося про дідуся... І тут оце з дядькових Іванових уст уперше почув правду всю, до кінця, Що інші недомовлювали, дядько Іван усе виповів йому — з суворим спокоєм, як дорослому, як чоловікові. Ти ж чоловік, ти мусиш усе знати, — так це розумілось... Виходило, що дідусь, може, й досі жив би, якби з тими не зчепився, по суті, й віку вони йому вкоротили отам, біля куреня, вкритого виноградним листям... Молоді, дебели лобуряки накинулись на старого: веди показуй, де колекція, де ота сама "чорна брила" (це той новий рідкісний сорт, що його тільки вводили і найбільше берегли). Інший сторож у такій ситуації спасував би — сам-один перед ватагою лобуряк — що він їм зробить? Схилив би голову, беріть і "чорну брилу", й що хочете, ось вам і рушниця, тільки мене, старого, вірьовкою зв'яжіть, щоб перед дирекцією було виправдання, а самі робіть своє... Та тільки ж дідусь їхній не з таких, він фронтовик, у нього честь була, а їй не личить ухилятися, ховатися в кущі. Не дам, не пущу, забирайтеся звідси, злодюги, паразити, вишкребки, — оце була його мова до них, оце найбільше й викликало їхню лють. З кулаками накинулись, озвіріло ногами місили старого — у лікарні потім було виявлено, що весь він у суцільних синяках від побоїв...

— Усередині щось повідбивали, — глухо розказував дядько Іван. — Отак йому обійшлася та "чорна брила"...

— Я всього й не знав. — посмутнілий, здавленим голосом вимовив Порфир.

Ніщо б так глибоко не вразило його, як оце, що він тут дізнався про дідуся, про всі обставини тієї драми нічної... Те останнє літо, коли дідусь сторожував, Порфир часто бігав до нього на виноградники, і були то, може, найкращі дні його життя. Старенький велосипед стоїть під куренем, орлик сидить зверху, на гребені куреня, а вони з дідусем біля багаття варять бекмес, або куліш, або просто бесіднують про все на світі... Дідусь такий уже сухенький був, з одною ж легенею в грудях жив — і оце вони його ногами місили, мракобіси... Пекучу до сліпоти зненависть відчув, довічну помсту понесе на тих злодюг, що, за дядьковим Івановим припущенням, теж, видно, з браконьєрів заматерілих були: у відплату за те, що він їх тут переслідує, розперезатися їм не дає,

вони зігнали свою браконьєрську лють на старій людині...

— Рибохвати, нищителі, хочуть вони жити злочинським нічним життям, — похмуро каже дядько Іван, — та тільки не вийде... Ми їх за жабри берем і братимем!

Знайомий Порфир і з товаришами дядька Йвана, знав, які то мужні та сміливі люди, — боягуз не піде в холодні осінні ночі ганятися по гирлу та по лиманах за швидкохідними браконьєрськими моторками та сходитись з ними в смертельних поєдинках. А Порфир би пішов, хай там що.

Біліють кораблі внизу, блищать на сонці довгошиї крани. Неначе жирафи збилися біля води табуном... Гена каже, що навіть шия жирафи неповторна, двох однакових в природі нема... А над кранами в небі поволі коршак плаває чи орел, — чи не дідусів це орлик так виріс уже? Пливе й ніби вишукує когось унизу, може, господаря свого шукає поміж людьми...

— Чи не взяли б ви, дядьку Йване, і нас до себе? — раптом виказує Порфир свою давню мрію. — Ми б робили вам усе: чи вогнище розвести, чи сітки вибирати... Навіть могли б і в засідку... Правда ж, Гено?

Гена, здається, цього ще для себе не вирішив, сидить у задумі, а дядько Іван був, видно, порадований наміром небожа.

— А чого ж, це ідея, юні помічники були б нам якраз до речі.... Тільки треба тобі, голубе, — посуворілим тоном звернувся він до Порфира, — спершу матір провідати, бо ж вона там місця собі не знаходить... Син її, гуляй-вітер, знову в бігах, на сина оголошено розшуки, по всіх міліціях оповіщено, які він має прикмети!..

Хлопці аж поблідли, так вони були приголомшені цією новиною. Хто б подумав, що своєю втечею нароблять вони стільки колотнечі! Всюди їх розшукують, ось аж до самого гирла тривога за них докотилась. Мабуть, зараз візьме їх дядько Іван обох за грішні загривки й поведе просто в міліцію, здасть, як належить, як вимагає закон. Бо що ж йому ще залишається з ними робити?

А він ніби вгадав їхню стривоженість:

— Відпровадити б оце вас куди слід. Бо чого ж бродяжити без пуття. Навіть зобов'язаний — узяти й відправити, як це належить з бродягами робити... Одначе ні, не стану поки що. Зрештою, в тебе, — він звертався найперш до Порфира, — своя голова на плечах. У такому віці, як ти, я вже безкозирку носив, пояс з моряцькою бляхою і, звичайно, обов'язки свої знав будь здоров. А формою як дорожив! Адже в ній теж — честь моряка... Коли вітер, бувало, схопиться, зубами стрічки тримаю, щоб улюблену мою безкозирку бродяжницьким вітром не здуло... Ось так воно, хлопці. Браконьєрів брати за жабри — це, звісно, діло, і воно, сподіваюсь, від тебе, Порфире, не втече, ти їм ще даси пити, але зятяйте собі обидва: найбільша перемога — це та, яку здобуваєш над самим собою... Дозвольте йти?

При цьому дядько Іван підхопив сітку, напхану булками та батонами, й рушив до берега, бо інспекторський катер, яким йому їхати, уже наближався навстріч, — з крутим віражем, з вітерцем підлітав до причалу.

Наметове місто, вибудоване раніш уявою Порфира Кульбаки, нарешті стало реальністю. На високому пагорбі над Дніпром кинула якір їхня "Бригантина", далеко видніючись своїми білими та червоними шатрами. І вогнище палахкотить увечері якраз на тому місці, що його визначила Марися Павлівна під час оглядин, — на самім пагорбі, на видноті палахкотить, як дозор бекетний. Вечори теплі, сині, зоряні, десь далеко чути гуркіт комбайна, а біля вогнища тихо, школярчата, заचाївшись, слухають мову чиюсь, що ллється плавно та супокійне, і в злагоді з нею невтомно січе й січе десь у темряві трав'яний музикант, цвіркунець чи коник, настроївши свою скрипку так, щоб смичка не випускати вже ціле літо.

Чого тільки не почуєш у ці сині вечори біля багаття! І розповідь знатного чабана про життя колишнє, сіросвітнє, що його тепер хіба що в театрі й побачиш; орнітолог із заповідника розповість, скільки перепілок збивається в цих степах восени, де вони, перш ніж відлетіти за море, скидають із себе зайвий жир, щоб стати легшими, ждуть прильоту стрепетів, бо саме стрепет гуртує перепелиний табун і веде його потім у політ, — хоч і в негоду, хоч навіть і крізь кромішню тьму.

А деякі найдрібніші пташата, виявляється, перелітають море, влаштувавшись верхи на журавлях...

— Майже так, як ви на своїх вчителів, — пожартувала Марися Павлівна.

Морський капітан із шефів розповість про джунглі В'єтнаму, про те, який ліс він бачив страшний, мертвий та голий, бо там, де на ліси хмари хімікатів було випущено, ще й досі, через скільки ось уже літ, ніщо не росте; ні пташок, ні комах, ні мурашки ніякої, навіть жаби погинули. І це там, де буяла тропічна зелень, де бамбуки, тамтешні очерети, виростили за ніч вище людини...

Слухають хлоп'ята, аж дух затамувавши, прищухнуть на мить і трав'яні музиканти, мовби вслухаючись у людську мову коло нічного вогню. Дещо вловлять від неї, може, й ті, що, підкравшись десь із виноградників, невідривно стежать з кущів за вечірнім життям "Бригантини".

Інопланетники, пришельці з інших світів, не інакше як вони десь блукають поблизу! Хоч мало й віриться, а схоже на те, що вже побували в степах оті загадкові представники далеких позаземних цивілізацій. Звичайно, поки що це тримається в тайні, тепер хоч і "літаючі блюдця" побачиш, то мовчи, нікому не кажи, вважай, що тобі тільки привиділось. Одначе ж, якщо, згідно з припущеннями фантастів, інопланетники можуть з'явитись у вигляді "розумної хмари" або "мислячого океану" чи прилетіти на якомусь апараті, схожому на величезне блюдо, то чому ж вони не можуть з'явитися серед землян і у вигляді яких-небудь ошарпаних ангелочків, що про них щось таки перечуєш в наметі від шушукала нічного, щоб потім і самому про них з кимось пошушукати...

Опустились інопланетним в степу неподалік від траси, й було це рано на світанні, коли пташки росу п'ють. У скафандрах були, як водолази чи ті, що на Місяці. Ходили, роздивлялись. Є на інших планетах такі, що й при сонці ходять, а тіні від них нема, — так оце були такі. Можете, звичайно, спитати, а де ж їхня бригантина космічна, якою

вони прилетіли, хіба ж її не помітили б одразу комбайнери або автоінспектор, хіба ж не кинулись би мерщій з найдальших польових бригад до телефонів, щоб сповістити районну міліцію? Але в тім-то й річ, що як тільки вони приземлились, то один змахнув якимось жезлом, схожим на очеретину, що, виявляється, мала в собі властивість чарівної палички, бо від помаху її бригантина розтанула на очах, — адже їхні кораблі щезають і виникають блискавично, завдяки лише силі уяви, самою уявою викликані. І, власне, що ж дивного, коли тепер нібито й людина вольовим зусиллям здатна гіпнотизувати фотон і змінювати напрям руху елементарних частинок, навіювати їм свої команди... Одне слово, ніяких слідів не лишили після себе ті, прилетіли з безвісті (невідомо, добрі чи злі родичі людей), ходили й придивлялись до всього, що росте на землі, і які птахи на ній водяться, і яка риба грає в тутешніх водах. Одному рибалці вони потім сказали: "Коли підлітаєш до вашої планети, вона з висоти зовсім блакитна здається, це, мабуть, тому, що багато ; у вас води, вся планета огорнута блакитним серпанком. І така ваша планета маленька з висоти, така тендітна... Як квітка! Ніжна, найніжніша, ніби з самого марева зіткана! І піде, ні в яких безвістях космічних іншої такої красивої нема... Тож бережіть цю свою незрівнянну домівку. А вона у вас чогось чадом просмерджена, чваритесь без кінця і води блакитні свої без жалю забруднюєте..." І хоч тому рибалці не велено нікому розповідати про свою зустріч з інопланетниками, має все це триматися до певного часу в суворій таємниці, однак ж... шила в мішку не втаїш, воно то в одному, то в іншому місці вилізе. Помічено було їх і в кучугурах, що належать науково-дослідній станції, і в акацієвих гаях, де інопланетники пробували скуштувати земного меду, але їм у цьому рішуче було відмовлено, бо мед, мовляв, ще не визрів, ще він — як вода... Гнався за ними нібито десь і міліціонер на своїм мотоциклі, але наздогнати не міг, хоча вони йшли звичайнісіньким кроком, нітрохи ходи не прискорюючи. Якби то були земні втікачі, ясна річ, що, почувши грізне дирчання мотоцикла, вони одразу б шурхнули в лісосмугу, бо й духу міліцейського бояться, а ці йдуть собі спокійнісінько, ще й озираються насмішкливо, бо мотоцикл хоч і летить їм услід на скаженій швидкості, проте залишається на місці, відстань між ним і цими суб'єктами ніяк не скорочується.

Присутність загадкових позаземних істот була виявлена також і археологами, цим веселим бородатим плем'ям, що ходить у шортах, живиться консервами, а мешкає неподалік "Бригантини", розкинувши свої латані шатра серед молоденьких обгризених шовковиць, насаджених для шовкопрядів. Тут археологи, власне, тільки ночують, бо з ранку й до ночі всі вони біля розритої скіфської могили, трудяться в ім'я науки. Встановивши контакти із скіфами, копачі ці виявили привітність також і до позаземних істот, дотепно зобразивши прихід інопланетників навіть у своїй стінгазеті, яку вони розмальовують на ошматині рогожаного лантуха. За їхніми відомостями, пришельці були стрижені, невеликого зросту обидва і мали досить земний вигляд, бо ж для них нічого не значить одним лише напруженням волі добрати собі якої завгодно подоба.

Тож сидить собі такий пришелець, вечеряє з археологами біля їхніх наметів, і нічим його не відрізниш від решти людей, перед тобою він ніби зовсім тутешній, ніби який-

небудь Порфир Кульбака, а насправді він якраз і є той, прилетілий з безвісті на своїй космічній бригантині.

Коли звечоріє, двоє інопланетників можуть аж зовсім близько підкрастися до літнього табору школи, і вартовий їх не помітить, і вівчарка не зчинить ґвалту, бо вівчарок тут нема. Засядуть у виноградниках непомічені й звідти спостерігатимуть за вогнищем, за земними істотами біля нього, і все їм буде видно до найменших подробиць, бо зір в інопланетників соколиний, він годен бачити крізь тьму! Може, навіть і сумно їм стане, що вони, як незаконні, мусять триматися осторонь, ховатися по кущах, не маючи права наблизитись до людського товариства, до їхнього звабливого патлатого кострища. І пошкоднують, мабуть, що нема їх там, де біля багаття ллється упівголоса пісня про бригантину, і підтягують її разом і вихователі, і вихованці, і симпатяга Степашко сидить над вогнищем чомусь у сумовитій позі, а навпроти стоять Марися й високий задумливий у білому кітелі моряк, син Ганни Остапівни. Вони поруч стоять, і пальці рук їхніх за спиною ніби самі собою сплелися в ніжності, моряк так пильно дивиться в полум'я, мовби заворожений видом вогню. Марися тихо наспівує разом з усіма.

Потім вечірня лінійка буде, відзначатимуть трударів, тих, хто показав себе на збиранні лікарських рослин. У шортах, у зелених безрукавках стоять, вишикувані всі, на головах браві сині пілотки. Серед передовиків і Гайцан, і Рижов, і навіть Карнаух, — його, шкета, теж кличуть зайняти місце серед правофлангових, бо скількись там більше за інших полину назбирав та польової ромашки. Чи й не велика трудність! Кульбака їм того добра тонну назбирав би, та що тільки відлучений оце, водить його манівцями... Голоногі, засмаглявлені, повиструнчувались ангелочки, і Валерій Іванович голосно поздоровляє переможців праці, і капітан із шефів звертається до них з вітальним словом: закликає бути трудолюбамі і щоб були мужні та чесні...

— Ростіть не гіршими, а кращими за нас!.. Хоча Батьківщина й на нас, уже сивиною посріблених, не поскаржиться, зібрались тут люди, прямо-таки скажем, не пустоцвітного життя!

Саме на Карнауха шеф звертає увагу всіх вишикуваних:

— Цей ось ентузіаст, який пуд ромашки зібрав, хіба він меншу пережив радість, ніж той, хто байдикує цілими днями, бродяжить безглуздо, неробою живе? Жити неробою — то ж найбільша ганьба!

І це поціляло якраз у нещасних інопланетників, так наче той старий капітан і крізь темряву бачив, як вони злодійкувато прищухли, затаїлись у виноградних кущах за зоною табору. Довго їм після цього ще вчуватиметься слово капітанове, стьобке, тавруюче, бо ніби ж саме їх і малося на увазі.

Потім табір вкладатиметься спати, хлопці, помивши ноги перед сном, розбіжаться по своїх шатрах, а вранці і прапорець знову злетить над "Бригантиною", щоб, спалахнувши ясно-червоним у вранішнім сонці, весело майоріти над табірною щоглою упродовж цілого дня.

Щоранку сурмить навстріч сонцю табірний сурмач, красень Юрко-циганчук,

невтомний розважальник товариства і танцюрист, що його за зразкову поведінку цієї весни могли б і зовсім відпустити, але він сам попросився, щоб залишили, бо звик, освоївся, і табірна дисципліна зовсім уже його не гнітить, і в сурмацтві ніхто його не перевершить. Щоправда, коли коней десь, хай і далеко заглядить, тоді тримай його, — вчителі сміються: "Циганські гени даються взнаки!"

Як весела трудова республіка смаглих стрижених людей — таким склався цей літній табір над урочищем Чортуватим. Шатра, що розкинулись по верхогір'ю, з великим завзяттям напинали самі ж вихованці, про це мріялось свого часу й Порфірові, просив Марисю Павлівну ще заздалегідь: "Ви ж мене візьмете шатра напинати?" Однак усе це виростало тут уже без нього. А в кожному наметі, як у баштанному курені, духмяним сіном пахне, і на ньому вихованці так міцно сплять після праці й біганини довгого літнього дня. Не одному з них і взимку мріялось про такі намети, де й перед сном ще чутимеш дух степового різнотрав'я, безсмертників, полину та васильків... Наче ото в казці кажуть: "На квітах спиш, зорями вкриваєшся". А після ночі, коли разом із вранішньою зорею сурмач-циганчук просурмить табору підйом і хлопці з веселим гамором вплітають із своїх куренів "бунгало", то й надворі їх квіти стрічають, бо загони змагаються по красі квітників, і біля кожного намету польові квіти стоять у керамічних вазах-амфорах — ті ж таки безсмертники, васильки, волошки, і ніхто тих ваз досі не потрощив?

"Бригантина", табір праці та відпочинку, так він зветься. Клинець твердої цілини-неудобки на взгір'ї, і нема тут ніяких загорож, ні дроту, ні кам'яних стін, навіть плугом не оборано межу табірної зони... Замість муру, як і обіцяв Валерій Іванович, тільки й полишено символічний "ромашковий мур", що тягнеться з усіх боків по межі наметового поселення. Обкосили з цього боку, прокосили й з того, залишили тільки вузьку смугу дикої цупкої трави, покрапаної ромашками та васильками; оце буде межа! Оцього без дозволу не переступи!

І що найдивніше, ніхто досі не порушив правила, не переступив ромашкового бар'єру, так наче він був вищий за кам'яний, так наче струм був по цих квітках пропущений. Сурма підіймає вихованців рано, схопившись, біжать мерщій на зарядку, після неї — умиватися вниз до затоки, де вода така тиха, красива й святкова і прив'ялений цвіт акацій, осипавшись, плаває в ній... Звідти бігцем на сніданок, де мало не кожен вимах ложки маєш робити по команді, а потім схоплюєш і на борт грузовика, щоб з піснями їхати на роботу, на оті радгоспні поля, що їх схема на великій щиті виставлена посеред табору. На тій схемі все позначено, заштриховано то так, то інакше всі ваші архіпелаги: де плантації виноградників, де горох, де огірки... Що ж до лікарських рослин, то вони ростуть всюди, умій тільки їх знаходити з-поміж бур'янів... До роботи хлопців підганяти не доводиться, самі стараються, щоб виконати корму в ранкові години, доки ще спека не вдарила. А під час спеки їх, смаглюків, шукайте внизу, вода в затоні Чоргуватого від їхніх тіл аж кипітиме і виляски йтимуть по всьому урочищу: зрозгінці, з берегових круч шубовскатимуть сміливці вниз головою, змагаючись, хто глибше пірне та хто далі вирине.

І так аж до вечора стоятиме над затоном веселий дзвінкоголосий гомін.

І не скажеш про цих стрижених, що їх так уже пригнічує та уневолює ота межа трав'яна, яку без дозволу не маєш права переступити. Бо ж по табору ходи, скільки хочеш, під накриттям, де обідають, тебе зустріне привітне правило: "Добавки просити не соромся, ти її заробив!", гуляючи, можеш вибратися на найвищу табірну точку, і буде тобі на сто верст видно увсібіч, бачитимеш повиті серпанками далекі береги широко розлитого гесіввького моря, а в інший край — степи й степи, з давніми курганами-могилами де-не-де. І рейси — якраз в оті степові простори, де баштани й кукурудза, де горох і морква ждуть твоєї сапи, де в обважнілих від яблук садах теж для тебе знайдеться діло... Зупиниться іноді перед щитом із схемою полів постать маленька, побачиш юне чиесь личко, серйозніше за свій вік, повите задумою, стоїть хлоп'я, вивчає заштриховані свої архіпелаги: ото ще стільки треба прополоти... А бур'яни жилаві, а рядок довгий... І сонце пече... Й до мами хочеться...

Та все ж із вигостреними сапками, разом із сонцем, щодня — як у бій!

Ганну Остапівну хлоп'ята щадять, тільки сонце підніметься, вони їй одразу: "Ганно Остапівно, далі ми без вас. Забирайте свою сумочку з валідолом та йдіть он у холодок, у посадку!"

— Таж розбіжітесь.

— Не розбіжимось. Хоч і кортить, а вас не підведем!..

І таки наполяжуть, щоб ішла вона собі в затінок, бо ж усі знають, що "в неї — серце", бо ж, як сама вона каже: хвороби входять в людину пудами, а виходять золотниками... Не так легко ниву життя перейти, будши вдовою. І ніколи й не скаржитися, не плачеться, гумору не втрачає. "Виходить, довгожителька я — всі педагогічні реформи пережила... І на пенсію не піду, доки ще цих ось бусурменів не виведу в люди..." Всюди в тутешніх радгоспах зустрінеш таких, що в неї за партою сиділи. Тож і не дивно, що коли треба було в Москву на Конгрес Миру делегата послати, то Ганну Остапівну обрали, — з індійськими жінками там познайомилась, бачила японця, обпаленого в Хіросімі атомною бомбою...

Струджений, змучений хворобами Ганні Остапівні нелегко дається табірне життя, лікарка навіть порадила їй "наметовий режим", але вона й сьогодні тут, із своїми бусурменами. Тим-то ніяк не можуть хлопці дозволити, щоб їхня Ганна Остапівна та в спеку з сапою нагиалась... Вони й за неї потрудяться, а вона хай собі сидить у затінку під лісосмугою та в'яже синові светр з овечої вовни.

Час від часу підводячи голову, Ганна Остапівна бачить маленьких трударів, їхні смагляваті, в самих трусах-майках постаті, що позгиналися над роботою, — тільки сапки мелькають у руках, і земля аж куриться там, де вони йдуть, заштриховуючи сапками ще одне поле. Декотрих не вистачає між ними, зринули й покотилися в світ клубками перекотиполя, і невідомо, де вони зараз та що з ними — при цих думках тихий смуток набіжить на лице Ганні Остапівні.

Розморена спекою, обтяжена думами, сидить вона зі своїм в'язанням, поволі розмотує з свого клубка паралелі та меридіани, і раптом, ніби вві сні, їй сниться ось

таке, що відбувається наяву: з лісосмуги, із колючих заростей неохайна чиясь голова висувається, очата бігають злодійкувато, а розтовчена, в зашерхлій сукровиці губа пробув зобразити щось схоже на винувату усмішку:

— Здрастуйте, Ганно Остапівно...

— Добридень... Тільки хто ж ви є?

— Та це ж ми... ваші (при цьому висувається з заростей і друга дивовижно нечупарна істота). Невже не впізнали?

— А так що й не впізнала, — із спокоєм Будди відповідає Ганна Остапівна і аж примружується. — Що за одні?

І хоч пришельцям важко й повірити, що вони вже такі невідомі, та все ж від них чується:

— Ну, я — Кульбака, а це ось Гена...

— Не знаю таких... Може, ви — інопланетники?

І вона знову схиляється над своїм в'язанням. І вже неприступно суворе обличчя в Ганни Остапівни, і очі тільки в роботу втуплені. І це розумійте як хочте, скажімо, ось так; всю душу, мовляв, у вас вкладала, в люди хотіла вас, малих нікчемників, вивести, а ви мені чим віддячили? Ні в сих ні в тих почуваються обидва перед старою вчителькою, чути із заростей шушукання якесь невпевнене, потім голосок майже запобігливий запитує про Марисю Павлівну, але відповіді нема, на це Ганна Остапівна й зовсім не відповість, сидить, як кам'яна половецька баба на степовій могилі, тільки спиці в пальцях і ворухатися. Задичавлених прибульців для неї ніби зовсім нема, не існують, розтанули, розчинилися в просторі. Така раніше ласкава була, а зараз нічим її зворушити не можуть, сама ображена мовчазністю, навіть байдужістю, стала зовсім, сказати б по-їхньому, неконтактна, і це дошкуляє найбільше, вона вже вас викинула з душі, ви для неї тільки підозрілі пришельці, відтучує обох геть у ваші колючі зарості: ідіть собі, звідки прийшли... Тут інші люди... Тут чесна зразкова школа трудиться...

А в обідішню пору, коли загони після праці повернулись до табору і, як звичайно, викупавшись та пообідавши, розходились уже по наметах, помітив табірний черговий двох... ну мовби інопланетних! Двоє ошарпанців, "осмалених, як гиря, ланців", несміливо виступивши з радгоспних виноградників, поволі наблизились до межі табірної зони й зупинились в нерішучості біля квіткового бар'єру. І хоч не було там колючого дроту, і не була замінованою та смужка невинного покордоння, хоч тільки ромашка там біліє та синіми сузір'ями цупкий петрів батіг цвіте, — все ж пришельці не одразу зважились той бар'єр переступити. Занехаяні, бездоглядні, сторожко стояли з нахиленими лобами, вглядалися в той трав'яний мур, що мовби чимось відлякував їх, мовби та ромашка й петрів батіг таїли в собі щось дуже страшне, непереходиме. Сонце палило, нагріте різнотрав'я пахтіло медовим духом, васильки та чебрець наче пригорілі були, поникло стояла шавлія з темно-синіми квітками та залізник з рожевим цвітом, і десь між ними цвіркунці шаленіли, не знаючи втоми, коники та цикади аж чманіли у вічній своїй тріскотняві... Тож як?

Могли б ще вернутись назад ці, що стояли, роздумуючи над квітковим бар'єром,

могли б ще чкурнути геть звідси у свої галасвіти, і, мабуть, за ними ніхто й не гнався б, одначе, видно, щось таки переважило на тих тонюсіньких і зовсім невидимих терезах, біля яких, може, поряdkувала у своєму фартушку зеленоока цикада, на терезах, в які ці двоє зараз пильно-пильно вглядалися... Раптом передньому з них різко схмурився лоб, і нога рішуче ступила через трав'яний бар'єр, шугнула в ті переплетені ромашкові хащі, чебреці та Петрові батоги, аж музика трав'яна на мить обірвалася, оркестранти так і бризнули увсібіч!

Так зробив Кульбака свій, може, найрішучіший крок у житті. Услід за ним і Гена мовчки переступив цей умовний, з травички зітканий мур, що подолати його було, здається, їм незрівнянно важче, аніж би двометровий мур із каменю, тесаного колись ченцями. Перетнувши зону, без поквапу прямували вони на очах у всіх до табірної щогли, де вже стояли директор Валерій Іванович, закутий у лати свого непроникного спокою, і Ганна Остапівна, тепер уже по-материнськи усміхнена, і Марися Павлівна стрічала їх, схвильовано прикусивши губу — чи щоб не розплакатись, чи щоб не розсміятися. Всі, всі в напрузі дивились, "Бригантина" з усім своїм особовим складом занишкла, стежачи, як двоє цих зіщулених прибульців, подолавши найвищий у своєму житті квітчастий бар'єр, переконавшись, як тяжко дається перемога над самим собою, робили по табірному тирловищу свій трудний перехід, крок за кроком, без поспіху несучи до щогли свої напалені сонцем голови і юну свою спокуту. Але навіть це тут виходило в них по-різному. Гена ішов знічений, мовби поменшений під тягарем вчинку, а цей... а комишанець, відчувши себе серед своїх, збадьорено випростався й наближався до щогли вже з веселим виглядом, під прапором своєї відкритої усмішки, мовби зовсім ні в чому не винуватий!

XXX

Юний вартовий-впередзорець ходить по табору, на грудях у нього бінокль (подарунок шефів), час від часу хлопець прикладає його до очей, дивиться в далеч дніпровського моря... Проходять там у сонячній млі пароплави, осадкуваті баржі з вантажами, — всі вони вже знають цю хлоп'ячу "Бригантину", що далеко блищить наметами на одному з тих крутогорів, що їх хоч і підмивав ось уже скільки літ штучне море, розгойдане вітрами, а вони все ж стоять нерозмиті, ціле літо сивіють, окутані духом сонця, духом степового різнотрав'я.

Деколи й Марися Павлівна підходить до хлопця-чергового і, взявши в нього бінокль, прикладає до очей: бачить важкий рудовоз, що саме проходить по фарватеру, натужно гребеться кудись угору, на палубі видно матроську білизну, вона сушиться, розвішана на мотузці, і ще видно Марисі високу і, як здається їй, красиву людину, — може, капітана баржі, — що, схилившись на поручні, пильно і ніби аж сумовито дивиться сюди, у бік "Бригантини". Певне, й тому, пропливаючому, добре відоме це місце, що рябіє внизу біля урочища річковим, так званим ходовим знаком для суден, а нагорі височить табірною щоглою, блищить наметами, з яких іноді постаті хлоп'ят водночас випорскують і, розсипавшись по всьому косогору, наввипередки мчать униз, до води.

Хто він, той, що на рудовозі? Може, котрийсь із шефів? Можливо, знайомий, бо ж

чого так довго та пильно дивиться? Одначе навіть і в бінокль не вдається Марисі впізнати його. Хтось інший, мабуть, впізнав би, Оксана-виноградарка, мабуть, розгледіла б у ньому і з відстані того, кому дарувала тут колись свої плавневі місячні яйва...

— Вантажити баржу!

За цією командою намети одразу пустіють, хлоп'яче плем'я, хоч і без вояцьких луків та без списів, з шаленим галасом чимдуж мчитьсЯ униз, до затону. Бо хіба ж є праця жаданіша, ніж ця, що їм випала зараз! На дні урочища, біля самого затону, відкрито приймальний пункт, куди звозять зі всього степу кавуни, везуть просто з баштанів, і їх тут виростає ціла гора, щоб звідси перекочувати на баржу — по триста тонн бере вона їх за один раз! Баржа заходить до затону розлога, мов стадіон, ледве вміщається в берегах, вона стара, натруджена, Кульбака її оглядав зацікавлено, бо, може, це якраз та самісінька, що нею колись під час будівництва ГЕС возили тут каміння з кар'єрів, — мама іноді з незрозумілим присмутком згадує чомусь ту баржу з камінням як неодмінну познаку своєї молодості...

Баржа стає, прилаштовується до причалу, і ось тоді табірним ангелочкам нарешті настав час показати, на що вони здатні. З рук до рук, мов футбольні м'ячі, летять кавуни й кавуниці, летять рябі, смугасті, туманисті, тугі та теплі, бо щойно зі степу, з-поміж огудиння, і кожен із них — мов планета, тільки й того, що з хвостиком!

Ось де Кульбака показує свою віртуозність! Хоч у якому буде темпі робота, хоч безліччю йдуть і йдуть кавуни через його долоні, а хлопець жодного не впустить, підхоплює і швидко й спритно бере їх, як малят, бо це створіння тендітні, їх бережи, бо тільки хто загавився, так і ковзнула твоя планета крізь руки, так і хряснула, і вже тільки червоніє під ногами іскристий розтовчений жар...

А де розтовчеш або де гнилий попався — їх підбирав та відносить до окремої купи... Бугор. Так, так, той самий, що — в чорній масці, з пістолетом в руці — в селі Чабанському таки налетів на продмаг, озброєною рукою націлився на одну з продавщиць: "Касу на стіл!" Дівчата виявились такі, що не розгубились, схопили, скрутили новоспеченого гангстера, затовкли в підсобку, відібравши й пістолет, що виявивсь іграшковим. І ось Бугор тепер спокутує гріхи, йому велено — для очищення душі — давати біля баржі лад відходам, гнилим та розтовченим кавунам.

З'явився одного разу в таборі й Антон Герасимович, хазяйновито обійшов територію, мовчки оглянув межові познаки — той символічний трав'яний бар'єр...

— Бачите, сама травиця, а ніхто ж не втік! — шпигнула одна з кухарок, коли він після обходу повернувся до кабиці під накриття.

Під час обідньої перерви вирішено було всім колективно сфотографуватися з Антоном Герасимовичем, оскільки він відбуває на заслужений відпочинок. Його, як ветерана, лицаря порядку, посадили на почесному місці, поруч з ним сіли Марися Павлівна та директор, а ззаду звідусіль понависали ангелочки: на фотографії вийшло так, ніби на самім плечі в Антона Герасимовича прилаштувався усміхнений Кульбака, навмисне ще й міну веселу скорчив.

А потім знову баржу кавунами вантажити, знову тугі та теплі біжать і біжать через твої долоні. Не знає втоми за цією роботою комишанський трудолюб, опинився, нарешті, у своїй стихії. Меншає гора на березі, росте гора кавунів на баржі. Навантажилась баржа, відчалює, рушав, а на ній при кермі... хто ж би ви думали? Невже комишанець лобатий? Якщо наша фантазія здатна будувати міста й кораблі, то чому ж би їй не витворювати й інші всякі чудодійства? Ходили ж тут по степах маленькі інопланетники, ті, що їм крізь будь-який стан матерії зовсім нетрудно проникнути, крізь камінь вони проходять так само вільно, як і крізь повітря! Будь-який мур кам'яний переступали з такою усмішкою, наче то перед ними всього-навсього була смужка нескошеної трави. Одні називають це силою уяви, інші — чаклунством або чародійством, та як там не є, але дивіться: на баржі, коли вона вийшла з затону — просто на очах! — виростають, підіймаються величезні білі вітрила! Чути навіть, як вітер бринить у них, співає. Стара натруджена лайба, що, може, каміння возила, стає враз бригантиною тугокрилою, а кермує нею цей ось Порфир Кульбака, хай малий, але вже вправний стерновий. Горою лежать за ним ті, що тільки-но з баштанів, міцні теплі діти степової землі. Триста тонн взяв він їх на борт і править з низів'їв угору, назустріч течії, може, аж до столиці, де золоті бані, як фантастичні плоди, округло сяють над містом, на його вічних горах. Нестримно несе хлопця бригантина його уяви, її дух неупокорений, а він радісний стоїть за кермом, все далі й далі йде по водах розлогих та сяючих, і береги вітають його, і зустрічні капітани з веселим подивом запитують: звідки?

1970-1972